АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIV

2003

кн. 2

Списанието публикува статии и съобщения за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековна археология, нумизматика, сфрагистика, предлага кратка информация за новооткрити или новопостъпили в българските музеи находки, помества отзиви и рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги, също и информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 36000 знака (20 стандартни машинописни страници) вкл. научния апарат.

Научният апарат се представя по т. нар. оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая - страницата (страниците) или илюстрацията (илюстрациите), напр. (Бонев 1998, 74), (Ivanova 1997, 5-14), (Игнатов 2000, обр. 4), (Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транскрипция на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат според азбучния ред на фамилните имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви букви - *а, б, в* и т.н или *a, b, c* и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието й в скоби се изписват наименованието на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: "- В" или съответно "- In", а издателят се обозначава след заглавието.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956а: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село. - Исторически преглед, 1956, 5, 94-107.

Велков 1956b: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, да бъдат номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително и при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Желателно е обозначението на линеен мащаб. Графичните илюстрации да не бъдат по-големи от формат А4 и да издържат намаление, а снимките - не по- големи от 13 х 18 см. Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те се обозначават с арабски цифри.

Резюмето на статиите и съобщенията да бъде максимално информативно, а като обем да представлява около 1/8 от текста им.

Ръкописите се представят на дискета на версия Win Word заедно с една разпечатка и илюстративен материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. Приемат се само напълно комплектовани ръкописи.

Археологически институт с музей
на Българската академия на науките

АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIV

2003

кн. 2

Археология ISSN 0324-1203
Орган на Археологическия институт с музей - БАН
Списанието е основано през 1959 г.

Главен редактор: Васил Николов

Редакционен съвет: Хенриета Тодорова, Георги Китов, Людмил Гетов, Александра Милчева, Димитър Овчаров, Людмила Дончева, Йорданка Юрукова

Редакционна колегия: Станислав Станилов (зам.-главен редактор), Мария Гюрова (секретар), Явор Бояджиев, Диана Гергова, Георги Кузманов, Сергей Торбатов, Живко Аладжов, Николай Овчаров, Иван Йорданов, Василка Герасимова

Литературен редактор: Мария Узунова, Виктория Петрова
Дежурен редактор: Васил Николов

Arheologia (Sofia)
Journal of the Institute of Archaeology with Museum - Bulgarian Academy of Sciences
This journal has been published since 1959.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov

Editorial Board: Henrieta Todorova, Georgi Kitov, Ljudmil Getov, Alexandra Milcheva, Dimitar Ovcharov, Ljudmila Doncheva, Jordanka Jurukova

Editorial Committee: Stanislav Stanilov (vice-editor-in-chief), Maria Gurova (secretary), Javor Bojadzhiev, Diana Gergova, Georgi Kuzmanov, Sergey Torbatov, Zhivko Aladzhov, Nikolaj Ovcharov, Ivan Jordanov, Vassilka Gerassimova

Typeset Editor: Maria Uzunova, Victoria Petrova
Critic reader: Vassil Nikolov

Адрес на редакцията: Археологически институт с музей, Съборна 2, София 1000
факс: 988 24 05, e-mail: aim-bas@techno-link.com
Address: Institute of Archaeology with Museum, 2 Saborna Str., Sofia 1000
fax: 988 24 05; e-mail: aim-bas@techno-link.com

На корицата:
Тел Казанлък. Антропоморфен керамичен съд от средния неолит
Снимка: Десислава Карастоянова
On the cover:
Tell Kazanlak. An anthropomorphic vessel from the Middle Neolithic
Photo: Dessislava Karastoyanova

©Археологически институт с музей, 2003

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

Васил Николов, Десислава Карастоянова. Рисуваната орнаментация като система за комуникация между поколенията (по материали от ранно- и среднонеолитния пласт на тел Казанлък) 5
Виктория Петрова. Класификация на керамични съдове от къснохалколитната култура Караново VI в Тракия 15
Георги Китов. Долината на тракийските владетели (II) 28

СЪОБЩЕНИЯ

Марио Иванов. Комплекс от ями и съоръжения от IV в. пр. Хр. в кв. Лозенец, София 43

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

С. Чохаджиев. Вълка Илчева. Стари селища и находки в землището на село Хотница, Великотърновско. I част - Праистория. Велико Търново, 2002, 211 с., 92 табл., 1 карта 52
Нели Чанева-Дечевска. Л. Г. Хрушкова. Раннехристианские памятники Восточного Причерноморья. Москва, 2002, 500 с., 146 обр., 80 табл., 1 карта 52

ПРЕГЛЕД

Наталия Начева. Археологическият институт с музей на БАН във фокуса на медиите през 2000 г. 56
Мария Гюрова. XLII Национална археологическа конференция, Каварна, 13-17 май 2003 62
Даниела Агре. Национална конференция „Земите на България - люлка на тракийската култура“ 65
Мария Гюрова. Научни публикации на специалисти от АИМ-БАН и катедрите по археология в СУ „Св. Климент Охридски“ и ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ 67
Мария Узунова. Защитени дисертации 75

CONTENTS

STUDIES

Vassil Nikolov, Dessislava Karastoyanova. The Painted Ornamentation as a Communication System between the Generations (Based on Evidence from the Early and Middle Neolithic Layers of Tell Kazanlak) 5
Victoria Petrova. Classification of Pottery from the Late Chalcolithic Karanovo VI Culture in Thrace 15
Georgi Kitov. The Valley of the Thracian Rulers (II) 28

REPORTS

Mario Ivanov. Assemblage of Pits and Structures from the 4th Century in the Lozenets District - Sofia 43

REVIEWS

S. Chohadzhiev. Вълка Илчева. Стари селища и находки в землището на село Хотница, Великотърновско. I част - Праистория. Велико Търново, 2002, 211 с., 92 табл., 1 карта 52
Nellie Chaneva-Dechevska. Л. Г. Хрушкова. Раннехристианские памятники Восточного Причерноморья. Москва, 2002, 500 с., 146 обр., 80 табл., 1 карта 52

NEWS

Natalia Nacheva. Institute of Archaeology with Museum - BAS in the Media Focus in 2000 56
Maria Gurova. XLII National archaeological conference, Kavarna, 13-17 May, 2003 62
Daniela Agre. National conference on Bulgarian Lands - a Cradle of Thracian Culture 65
Maria Gurova. Papers of the specialists at the Institute of Archaeology with Museum and the Archaeological Departments of Sofia University "St. Kliment Ohridski" and Veliko Turnovo University "St. St. Cyril and Methodius" published in 2002 67
Maria Uzunova. Dissertations 75

Рисуваната орнаментация като система за комуникация между поколенията (по материали от ранно- и среднеолитния пласт на тел Казанлък)

Васил Николов, Десислава Карастоянова*

Тел Казанлък е изцяло проучен от Г. И. Георгиев и Р. Катинчаров през 1967-1971 г. Установен е културен пласт с дебелина 5,10 м, в който по останки от жилищни постройки и други съоръжения са разграничени 17 строителни хоризонта, без стратиграфско прекъсване между тях (Георгиев 1974, 6-7). Долните седем хоризонта (XVII-XI) се отнасят към раннонеолитния период Караново I (втори етап), а следващите два хоризонта (X-IX) - към среднеолитния период Протокараново III, вариант Караново I-III (Николов 1998, 49-55). Червеноангобирани тънкостенни керамични съдове с бялорисувана орнаментация носят основната характеристика на материалната култура на раннонеолитния пласт и са една от водещите характеристики на материалната култура на среднеолитния пласт. В раннонеолитните хоризонти са констатирани малобройни фрагменти от керамични съдове с тъмна и полихромна орнаментация, характерна за втория етап на ранния неолит в централнобалканската зона (Nikolov 1989, 29). Те са импорт или резултат на културно влияние от този регион и конкретно от дн. Западна България. Предмет на настоящото изследване обаче е само бялорисуваната орнаментация върху керамични съдове от долните девет строителни хоризонта (XVII-IX) на тел Казанлък.

Червеноангобираната керамика с бяла орнаментация е съществен елемент от материалната култура на ранните земеделци в Тракия (Николов 2002) и е основен носител на информация за тяхната религиозно-митологична система (Николов 1987). Формата на керамичния съд и сакралната символика, кодирана в орнаменталната му украса, са причина предаването на този вид информация от поколение на поколение да не е ставало произволно, а в рамките на определени правила. Проследяването на традицията при предаването на правилата и нормите в иконографията на рисуваната орнаментация, т.е. изследването на тази орнаментация като система за комуникация между поколенията е възможно само при наличие на континуитивна материална култура за продължителен период от време и ясно стратифициран емпиричен материал. Подобни условия за прецизно научно изследване дава стратиграфията на ранно- и среднеолитните културни пластове на тел Казанлък с девет строителни хоризонта без стратиграфски хиатус между тях. Няма друго проучвано неолитно селище в Тракия, което да предлага такава възможност и това съответно трябва да бъде използвано.

Като имаме предвид ниската средна продължителност на живота на неолитните земеделци на Балканите, приемаме, че всяка генерация започва възпроизводството си на възраст средно 17-18 години. Данните за неолитната архитектура в Тракия позволяват обосновано предположение за техническата издръжливост на една жилищна постройка средно около 50-60 години. Макар и с известна условност, в такива времеви граници може да бъде приета и средната продължителност на съществуването на един строителен хоризонт. Това ще рече, че ранно- и среднеолитните напластявания на тел Казанлък съответстват на период около 450-500 години, което се съгласува с калибрираните радиовъглеродни датировки за съответните етапи на неолита в Тракия (Bojadziev 2000, Abb. 5b; 8). За това време обитателите на селището са се възпроизвели биологически около 27-30 пъти, т.е. ранно- и среднеолитните напластявания на могилата са оставени от живота на около 27-30 поколения. Всички тези поколения, заедно с цялата си материална и духовна култура, възпроизвеждат и керамиката с бялорисувана орна-

* *Васил Николов, Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000, e-mail: vnikolov@cit.bg*
Десислава Карастоянова, Исторически музей „Искра", П. Р. Славейков 8, Казанлък 6100, e-mail: dkarastoyanova@yahoo.com

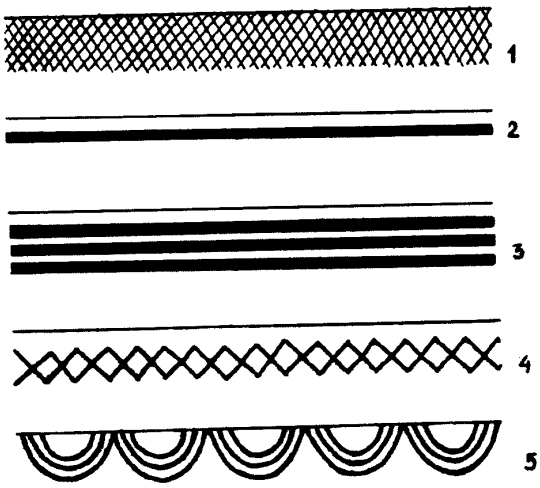

Обр. 1. Тел Казанлък. Бялорисувани затворени керамични съдове от ранно- и среднеолитния пласт: видове подустийна украса
Fig. 1. Tell Kazanlak. White painted pots from the Early and the Middle Neolithic layers: types of underrim decoration

ментация.

Рисуваната керамика от тел Казанлък включва няколко основни вида съдове: купи, паници, лалевидни и гърневидни. Проследяването на иконографските характеристики и стилови особености на бялорисуваната орнаментация върху тези съдове в хронологически аспект за деветте строителни хоризонта е базата, на която биха могли да бъдат направени заключения относно характера на комуникациите между поколенията. Предварителното аргументиране на този тезис е необходимо с оглед сигурността на заключенията от изследването.

Рисуваната неолитна орнаментация от Тракия, вкл. и от тел Казанлък представя сложна орнаментална система, подчинена на определени принципи (Николов 1983).

Орнаментацията на купи, гърневидни и лалевидни съдове е нанесена само върху външната им страна. По правило орнаменталната схема е триделна; състои се от подустийна украса, основна композиция и украса на столчето. Подустийната украса почти без изключение е обособена от основната композиция чрез по-тясна или по-широка негативна лента. По изключение основната композиция е отворена отгоре или отдолу, в нормалния случай е затворена между две ограничителни линии. Украсата на столчето е разграничена от основната композиция с негативно поле.

Паниците са орнаментирани отвън и отвътре. Отвън орнаменталната схема включва само основна композиция, която започва от устийния ръб без ограничителна линия, а отдолу е отворена. Отвътре орнаменталната композиция може да бъде едноделна, съставена само от основна композиция, или пък двуделна, включваща подустийна украса и основна композиция. Във втория случай основната композиция започва отгоре с ограничителна линия. По всяка вероятност в долната си част и в двата варианта на орнаменталната схема основната композиция е отворена.

Капаците за гърневидни съдове са украсени отвън. Украсата им е с двуделна орнаментална схема, включваща композиции по горната повърхност и по стената.

Както стана ясно, всички рисувани орнаментални композиции са съставени от затворени около съда хоризонтални орнаментални пояси. Тези пояси пък са изградени от мотиви и елементи, и то така, че са подчинени на принципите на хоризонталната симетрия. Използван е строго определен набор от мотиви и елементи - доколкото се наблюдават вариации, те са предимно стилистични и значително по-малко иконографски. Установяват се закономерности при включването на иконографските единици във вертикалната структура на орнаменталната композиция и при съчетаването им в една локална или орнаментална композиция. Забелязва се изявено предпочитание към определен брой мотиви в една основна композиция, както и константност в ъглите на фигурно-геометричните мотиви, в дебелината на линиите и лентите, с които са представени иконографските единици, в гъстотата на изпълващата ги в определени случаи мрежеста украса. Логичен е изводът, че възпроизводството на иконографската и скритата зад нея семантическа информация изисква **специално обучение**, защото в условията на липса на писменост, орнаментацията на керамичните съдове е основен визуален канал за препредаване на традицията (в широк смисъл).

По-надолу ще представим накратко нашите конкретни наблюдения.

Подустийната украса върху *лалевидни, купи и гърневидни съдове* започва непосредствено под устието. Орнаменталната композиция е представена от еднакви мотиви.

Гъстата мрежеста украса е най-често срещаната подустийна украса и в деветте строителни хоризонта на ранно- и среднеолитния пласт на тел Казанлък (обр. 1 *1*). Представена е като хоризонтален пояс, който върху лалевидните съдове и купи е сравнително тесен, а върху гърневидните съдове е по-широк и заема почти цялата шия. В отделни случаи мрежестият пояс завършва отдолу с тънка ограничителна линия.

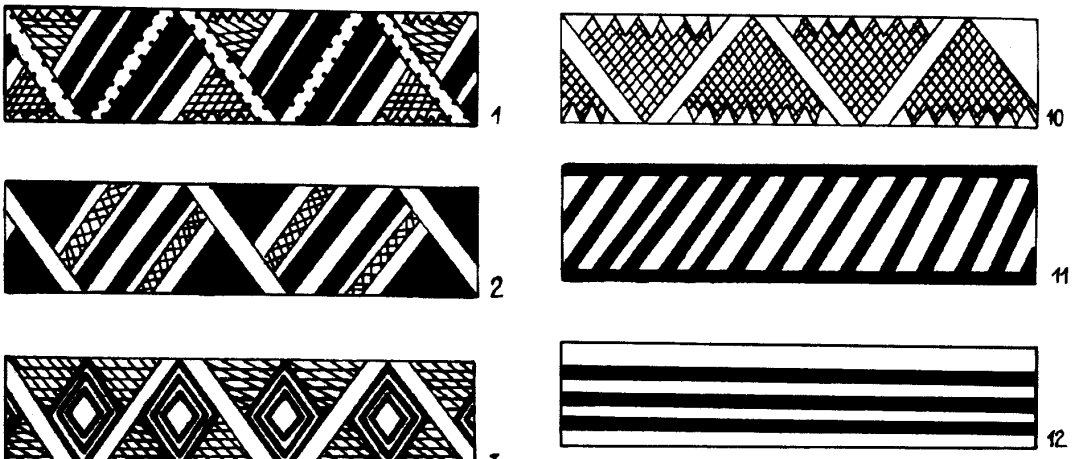

Обр. 2. Тел Казанлък. Бялорисувани затворени керамични съдове от ранно- и среднонеолитния пласт: видове основни композиции
Fig. 2. Tell Kazanlak. White painted pots from the Early and the Middle Neolithic layers: types of main compositions

В пласта от XVII до XIV хоризонт е налична подустийна украса от една или три хоризонтални тънки ленти (обр. 1 *2, 3*), но в следващите пет строителни хоризонта такава украса липсва.

В XIV хоризонт обаче се появяват два нови вида подустийна украса, които по-рядко, но продължават да се срещат върху лалевидни и гърневидни съдове до IX хоризонт. Първият вид е едра мрежеста украса, изпълнена с по-дебели линии (обр. 1 *4*). Само в един случай, върху устиен фрагмент на лалевиден съд от XII хоризонт, композицията от едра мрежа е затворена отдолу с ограничителна линия, кантована отдолу с бели точки. Вторият вид украса е от допиращи се дву- и триелементни гирляндовидни мотиви (обр. 1 *5*).

В XVII хоризонт има единичен случай на подустийна украса от недопиращи се плътни изправени триъгълни мотиви. Подобен е случаят и в XI хоризонт, където единствено върху устиен фрагмент на гърневиден съд е налична украса от зигзаговидно начупена сравнително широка линия, а композицията е ограничена отдолу с плътна лента.

Основните композиции върху *лалевидни, гърневидни и купи* са изключително разнообразни. Предварително можем да обобщим, че голямата част от тях се срещат във всички строителни хоризонти.

И в деветте хоризонта са налични следните основни композиции:

Основна композиция от редуване на висящи и изправени триъгълни мотиви, съставени от няколко елемента. Обикновено триъгълните мотиви са изградени от два успо-

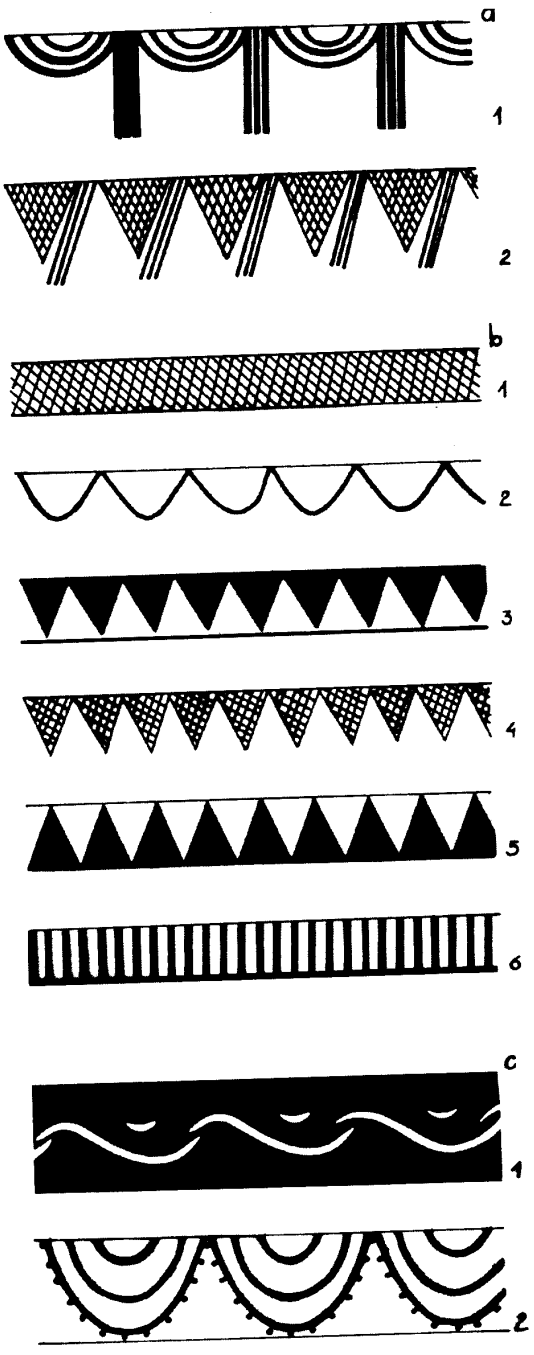

Обр. 3. Тел Казанлък. Бялорисувани паници от ранно- и среднонеолитния пласт: видове основни композиции по външната страна (a), видове подустийна украса по вътрешната страна (b), видове основни композиции по вътрешната страна (c)

Fig. 3. Tell Kazanlak. White painted plates from the Early and the Middle Neolithic layers: types of main compositions on the exterior (a), types of underrim decoration on the interior (b), types of main compositions on the interior (c)

редни широки лентовидни и един мрежест триъгълен елемент (обр. 2 *1*); друг вариант на изграждане е редуване на плътна лента, мрежеста лента и плътен триъгълник (обр. 2 *2*). Особеност на тази композиция е запълването на негативните полета между триъгълниците с бели точки, както и оформянето на висящи, съответно изправени негативни триъгълни елементи при основата на мрежестите триъгълници; в някои случаи тези елементи са фланкирани отвътре също с точки.

Основна композиция от редуващи се висящи и изправени триъгълни мотиви, изградени от ромбични и триъгълни елементи (обр. 2 *3*). Ромбичният елемент е съставен от вписани ромбове, а двата триъгълни мотива са изпълнени с гъста мрежеста украса.

Основна композиция от допиращи се ромбични мотиви и два реда висящи и изправени триъгълни полета между тях (обр. 2 *4*). Мотивите са изпълнени съответно с вписани ромбични и триъгълни елементи или са очертани и запълнени с мрежеста украса.

Основна композиция от редуващи се лентовидни и ромбични мотиви (обр. 2 *5*). Лентовидните мотиви са обикновено два или четири, а ромбичните представят вписани ромбове. В очертаващите се свободни пространства отгоре и отдолу има съответно висящи и изправени триъгълни мотиви, изпълнени с гъста мрежа.

Основна композиция тип рибена кост (обр. 2 *6*), представена чрез няколко допиращи се хоризонтални пояса от наклонени успоредни линии; наклонът на линиите в съседните пояси се променя периодично - съответно наляво и надясно.

Основна композиция от два хоризонтални пояса и широка хоризонтална лента между тях (обр. 2 *7*). Двата пояса представят обикновено композиция „венец на плодородието“, а лентата между тях е запълнена с гъста мрежа или в редки случаи - с успоредни наклонени черти. В тесните негативни полета между хоризонталните пояси и лентата са представени точки.

По-рядко, но във всички хоризонти, обикновено върху гърневидни съдове се среща и основна композиция „венец на плодородието“ (обр. 2 *8*), в която негативните спираломеандри са очертани от двете страни с много широка лента, а оставащите приблизително триъгълни полета в композицията са незапълнени. Спираломеандрите и външните очертания на композицията са кантовани с точки. По всяка вероятност основната композиция е включвала поне два недопиращи се пояса от описания вид.

Много често е представяна основна композиция от скачени спираломеандри, изпъл-

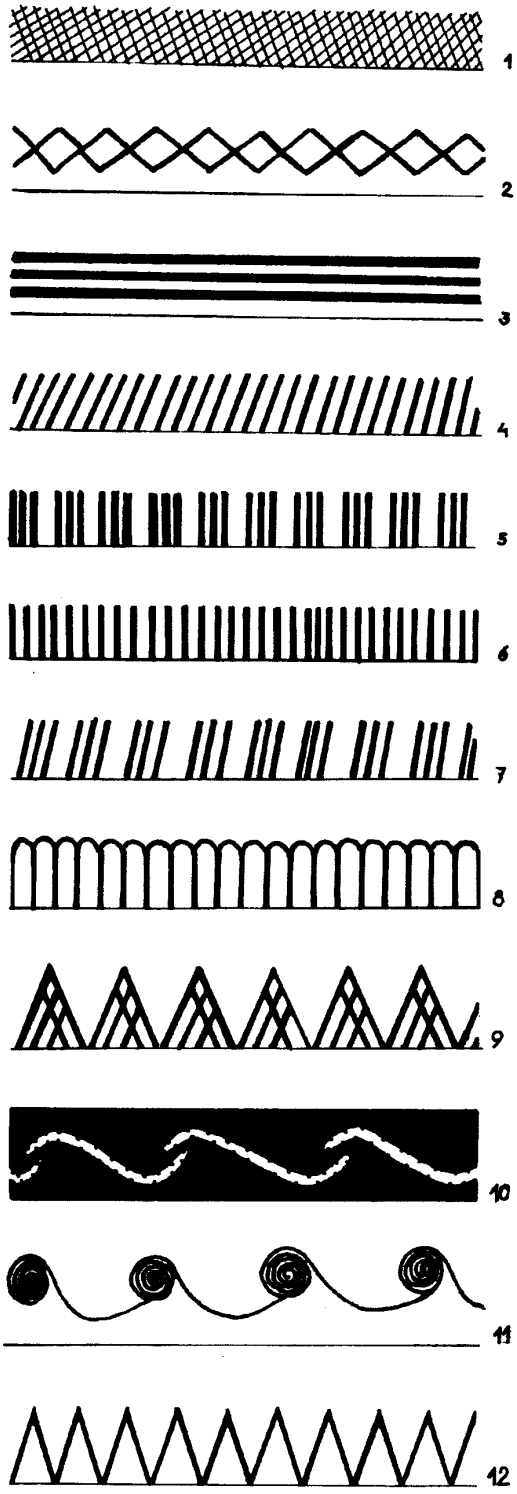

Обр. 4. Тел Казанлък. Бялорисувани керамични съдове от ранно- и среднонеолитния пласт: видове украса на столчето

Fig. 4. Tell Kazanlak. White painted pottery from the Early and the Middle Neolithic layers: types of base decoration

нени с двойна лента (обр. 2 *9*). Оставащите отгоре и отдолу приблизително триъгълни полета са запълнени с многоелементни гирляндовидни мотиви. В някои случаи междулентовите пространства на крайните очертаващи ленти на гирляндовидните мотиви са кантовани с точки. По всяка вероятност, в някои случаи композицията включва два еднакви композиционни реда.

Също често срещана е основна композиция от редуващи се висящи и изправени триъгълници, очертани с тясна лента и запълнени с гъста мрежеста украса (обр. 2 *10*). При основата на мотива са оформени няколко допиращи се негативни триъгълни елементи, съответно висящи и изправени.

Два вида основни композиции се срещат само от XVII до XIII хоризонт, в останалите четири хоризонта липсват. Първата е представена от успоредни наклонени гъсто разположени ленти (обр. 2 *11*). Композицията е ограничена отгоре и отдолу с линии. Вторият вид основна композиция е представена от успоредни хоризонтални ленти (обр. 2 *12*).

Само в XVII хоризонт в два случая е засвидетелствана основна композиция изградена от редуващи се вулвоподобни мотиви, изпълнени с по три вписани елипси, пресечени отгоре и отдолу с ограничителни линии.

Изключение от правилото за триделна орнаментална схема прави украсата на купа от XII хоризонт, чиято основна композиция започва непосредствено под устието и представя скачени двуелементни спиралемеандровидни мотиви. Орнаменталната композиция е ограничена отгоре с ограничителна линия, която минава по ръба на устието.

Външната страна на *паниците* представя едноделна орнаментална схема. Във всички проучвани тук хоризонти най-често срещани са два вида ***основни композиции***. Първият вид основна композиция е изградена от редуващи се гирляндовидни и вертикални или наклонени лентовидни мотиви (обр. 3а *1*). Гирляндовидните мотиви са съставени от два до пет дъговидни елемента, а лентовидните - от три или четири прави успоредни ленти. Вторият вид основна композиция е от висящи триъгълни и наклонени лентовидни мотиви (обр. 3а *2*). Висящите триъгълници са запълнени с мрежа или успоредни ленти, а лентовидните са представени с една до три ленти.

В XII хоризонт има единичен случай на основна композиция от гъста мрежа, изпълнена с широки ленти. Подобен тип украса не се среща в останалите хоризонти.

Подустийното пространство на външната страна на фрагмент от паница от X хоризонт е украсено с едра мрежа. Големината на

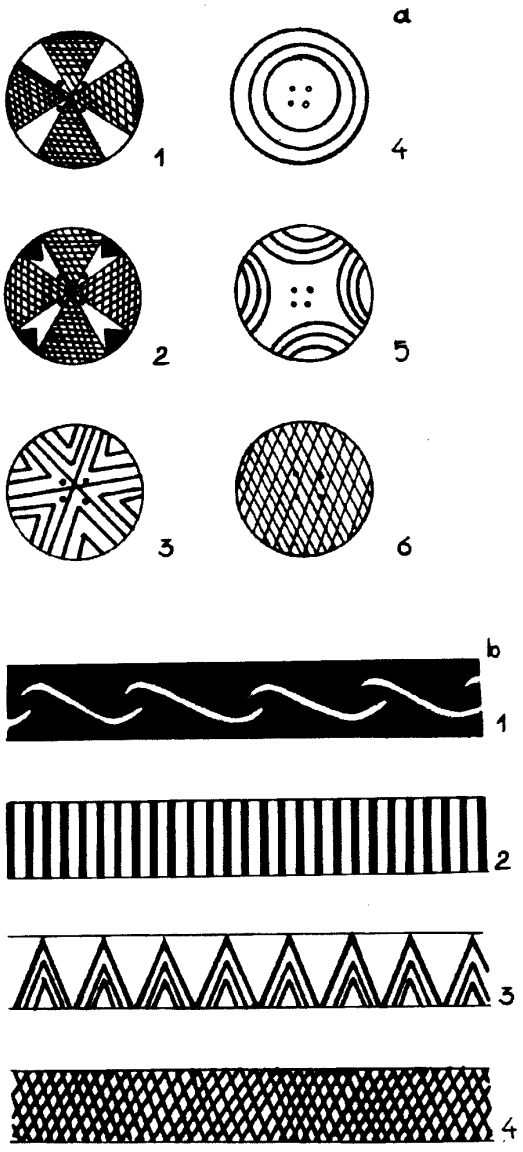

Обр. 5. Тел Казанлък. Бялорисувани керамични капаци от ранно- и среднонеолитния пласт: видове композиции по горната страна (a), видове композиции по стените (b)

Fig. 5. Tell Kazanlak. White painted clay lids from the Early and the Middle Neolithic layers: types of compositions on the upper part (a), types of compositions on the shoulders (b)

фрагмента дава основание да се предположи, че това е единствената украса на съда отвън. От вътрешната страна липсва основна композиция, а подустийната украса е отново едра мрежа. Този вид украса върху паници е засвидетелстван единствено в този случай.

Украсата по <u>*вътрешната страна*</u> на *паниците* в повечето случаи представя двуделна орнаментална схема. Най-често срещаната ***подустийна украса*** във всички хоризонти е гъста мрежа, изпълнена с тънки линии (обр. 3b *1*). Другият най-разпространен вид подустийна украса, характерен за всички хоризонти, представя орнаментална композиция от едноелементни гирляндовидни мотиви (обр. 3b *2*).

Само в долните четири хоризонта (XVII-XIV) орнаменталните композиции на подустийната украса представят и следните варианти: висящи плътни триъгълници, върховете на които достигат до долна ограничителна линия (обр. 3b *3*); висящи мрежести триъгълници (обр. 3b *4*); изправени плътни триъгълници, лежащи върху ограничителна линия (обр. 3b *5*); вертикални къси черти, достигащи до ограничителна линия (обр. 3b *6*).

Единствено в XIII хоризонт в единичен случай е засвидетелствана подустийна украса от плътна хоризонтална лента.

В XII и XI хоризонт е налична подустийна композиция, изградена от плътна лента с изпъкващи в нея негативни мотиви. В първия случай негативните мотиви са висящи полуелипси, разположени в горната половина на лентата. Във втория случай негативните висящи триъгълни мотиви са разположени също в горната половина на лентата, като върховете на триъгълниците достигат до средата ѝ.

Само в IX хоризонт в единичен случай е регистрирана подустийна украса от зигзаговидно начупена тънка линия.

Основната композиция от <u>*вътрешната страна*</u> на *паниците* в повечето от случаите е трудно възстановима поради силно фрагментирания керамичен материал. Това не дава възможност да се проследи определена ясна тенденция по отношение на иконографията в хронологически аспект. Само някои от основните композиции могат да бъдат сигурно реконструирани. Вероятно най-често е изобразявана композиция „венец на плодородието“, в запълнените приблизително триъгълни полета на която изпъкват негативни луновидни елементи (обр. 3c *1*). Друга композиция е изградена от многоелементни гирляндовидни мотиви, кантовани отдолу с точки (обр. 3c *2*). Върху отделни фрагменти (XII хоризонт) е представена и основна композиция от скачени спиралomеандри.

В редките случаи, когато основната композиция от вътрешната страна започва от устието, тя е съставена от допиращи се многоелементни гирляндовидни мотиви, в някои случаи кантовани отдолу с точки.

Столчетата принадлежат вероятно на *паници, купи, лалевидни и гърневидни съдове*. Украсата им, нанесена отвън, се отличава с изключително видово разнообразие, което е характерено и за деветте строителни хоризонта. Орнаменталната композиция е представена винаги от еднакви мотиви. Най-често срещани във всички строителни хоризонти са следните пет композиции: от гъста мрежа, изпълнена с тясна лента (обр. 4 *1*); от едра мрежа, изпълнена с тясна лента (обр. 4 *2*); от успоредни хоризонтални ленти, чийто брой варира от две до пет (обр. 4 *3*); от наклонени тесни ленти, разположени близо една до друга (обр. 4 *4*); от групи вертикални тесни ленти, като всеки мотив се състои от три или четири елемента (обр. 4 *5*).

Останалите композиции са по-рядко изобразявани, но също се срещат върху столчетата на съдовете от всички хоризонти. Това са композиции от вертикални тесни ленти, разположени близо една до друга (обр. 4 *6*); от групи наклонени тесни ленти, като всеки мотив се състои от три или четири елемента (обр. 4 *7*); от допиращи се арковидни мотиви (обр. 4 *8*) - само в един случай (XIII хоризонт) е регистрирана композиция от недопиращи се арки; от изправени триъгълни мотиви, запълнени с ленти или мрежа (обр. 4 *9*); от композиция „венец на плодородието", в която негативните S-овидни елементи са кантовани с бели точки (обр. 4 *10*); от скачени спиралomеандри, изпълнени с лента, понякога двойна (обр. 4 *11*); от висящи и изправени триъгълници, очертани и запълнени с тясна лента (обр. 4 *12*).

В XI хоризонт се появява и продължава да се среща (но сравнително рядко) до IX хоризонт орнаментална композиция от изправени допиращи се триъгълни мотиви; всеки мотив е изграден от няколко вписани триъгълника.

Орнаменталната композиция от начупена зигзаговидна лента се среща само от XVII до XIV хоризонт, в останалите шест хоризонта липсва.

Само в XII хоризонт са регистрирани композиция от ниски, плътни допиращи се арковидни мотиви и композиция от една хоризонтална лента.

По горната повърхност на *капаците* едни и същи орнаментални композиции, с единични изключения, се изобразяват във всички девет строителни хоризонта. Най-разпространени са четири триъгълни мрежести мотива, насочени с върховете си към средата, образуващи кръстовидна композиция (обр. 5а *1*); понякога между основите на мрежестите триъгълници има съответно четири малки плътни триъгълни мотиви, чиито върхове са насочени също към центъра (обр. 5а *2*). Друга често срещана композиция е представена от няколко (вероятно шест) триъгълника, запълнени с мрежа и насочени с върховете си към центъра, съставени от по няколко вписани ъгли (обр. 5а *3*). Срещат се още композиция от вписани кръгове, изпълнени с лента (обр. 5а *4*) и композиция от четири многоелементни гирляндовидни мотива (обр. 5а *5*). Украсата от гъста мрежа се среща по-рядко по повърхността на капаци, но е налична във всички хоризонти (обр. 5а *6*).

Единствено в XV хоризонт в единичен случай е регистрирана шахматна украса, която покрива цялата горна повърхност.

Орнаменталните композиции, изобразявани ***по стените*** на *капаците*, които могат да бъдат сигурно възстановени, са: „венец на плодородието" (обр. 5b *1*); от вертикални лентовидни мотиви (обр. 5b *2*); от изправени триъгълни мотиви, запълнени с вписани ъгли (обр. 5b *3*); от гъста мрежа (обр. 5b *4*). Срещат се във всички хоризонти. Само в XII хоризонт върху стената на капак е изобразена композиция от два хоризонтални реда допиращи се арковидни мотиви. Отгоре композицията е затворена с ограничителна линия.

Подробният иконографски и стилов анализ на бялорисуваната орнаментация върху съдовете от долните девет строителни хоризонта на тел Казанлък дава възможност да се проследят в хронологически план определени тенденции и дори закономерности в изобразяването на отделни мотиви и орнаментални композиции.

Орнаменталната схема на *купи, гърневидни и лалевидни съдове* остава триделна във всички ранно- и среднонеолитни строителни хоризонти на тел Казанлък. Само лалевидните чаши с равно дъно имат двуделна орнаментална схема, която се запазва като традиция пак във всички строителни хоризонти. Единствено изключение от традиционната орнаментална схема е установено върху една купа от XII хоризонт, която има двуделна орнаментална схема без подустийна украса. *Паниците* във всички строителни хоризонти запазват едноделна орнаментална схема отвън и двуделна отвътре (в редки изключения едноделна).

Най-често срещана и характерна за целия период на ранния и средния неолит върху *купи, гърневидни и лалевидни съдове* е ***подустийната украса*** от гъста мрежа. Подустийната украса от хоризонтални ленти се среща само в долните четири хоризонта (XVII-XIV); след нейното изчезване тя е заменена от едра мрежа и гирляндовидни композиции, които, макар и по-рядко от подус-

тийната украса от гъста мрежа, се срещат върху съдовете в следващите пет хоризонта (XIII-IX). Появата на две други композиции като подустийна украса съответно в XVII и XI хоризонт остава изолирано явление.

За ***основните композиции*** на *купи, гърневидни и лалевидни съдове* е характерно сравнително голямо видово разнообразие. Девет вида основни композиции се срещат във всички строителни хоризонти на селищната могила, което е и най-важното свидетелство за силна иконографската традиция през целия ранно- и среднонеолитен период в това селище. Две основни композиции са използвани в долните пет строителни хоризонти, а една друга се появява еднократно в най-долния хоризонт.

По външната страна на *паниците* най-често срещани във всички строителни хоризонти на могилата са две ***основни композиции***: първата, представена от редуващи се многоелементен гирляндовиден и лентовиден мотив, а втората - от редуващи се висящ мрежест триъгълник и лентовиден мотив. В два хоризонта са регистрирани единични иновации, които не са получили развитие. *Вътрешната страна* на *паниците* във всички строителни хоризонти е украсявана с ***подустийна украса*** от гъста мрежа или композиция от гирляндовидни мотиви. В долните четири хоризонта са установени четири други видове подустийна украса, а в следващите пет хоризонта са регистрирани няколко неуспешни иновации. Вероятно във всички строителни хоризонти най-често рисуваните ***основни композиции*** на *вътрешната страна* на *паници* са „венец на плодородието“ и композиция от гирляндовидни мотиви.

Столчетата на *паници, купи, гърневидни и лалевидни съдове* представят значително разнообразие на орнаментални композиции - около една дузина, които по правило са представени във всички строителни хоризонти. Към рисуването на пет от тях има определено предпочитание, но най-голям е броят на столчетата, украсени с гъста мрежа.

Приемственост в представянето на орнаменталните композиции и мотиви може да се установи и при украсата на *капаците*.

Не само иконографските схеми, но и ***стиловите особености*** в представянето на мотивите и композициите на рисуваната керамика от тел Казанлък показват значителна традиционност. Като примери могат да бъдат посочени малките негативни триъгълници при основата на мрежести триъгълни мотиви, кантоването на крайните очертаващи линии на мотиви с бели точки, запълването на тесни негативни полета между мотиви или елементи от мотиви с точки, които в някои случаи са включени в определена конфигурация, и т.н.

Цялостното представяне в диахронен аспект на рисуваната орнаментация от долните девет строителни хоризонта на тел Казанлък свидетелства за значителна консервативност на нейните основни параметри, което позволява да се постулира съществуването на художествен канон. Възпроизвеждането на канона в най-информативния художествен текст на обитателите на девет последователни неолитни селища е важен показател за стабилност на системата на комуникация между поколенията, което е и белег за стабилност във възпроизводството на цялата древна култура, разбирана като функционираща информационна система. Появата и бързото отпадане на нови елементи в орнаментацията на някои строителни хоризонти е именно белег за стабилност на канона и на културата като цяло. Освен това, може да бъде направен и изводът, че въпреки сравнително малките размери на селищната могила, броят на обитателите на деветте последователни селища е бил достатъчен за устойчивото възпроизводство на тяхната култура.

Художествената култура на всяка праисторическа общност има подчертана нагласа към клиширане. Иконографско-стилистичните изменения за определен период от време са много бавни. Праисторическата общност отделя особено внимание на родовата памет и в тази посока художествената култура изпълнява много важна роля. Постоянното възпроизводство на изходния текст го превръща в символ или даже в архетип и поради това се налагат особени изисквания към начина на това възпроизводство, чрез което се поддържа всъщност устойчива художествена традиция. Типът на художественото съзнание не е вроден и не се наследява генетически, поради което от само себе си се е наложила необходимостта от препредаване на културата от поколение на поколение чрез обучение. Това е било особено необходимо по отношение на рисуваната неолитна орнаментация, която явно е била единствената форма на визуално възпроизвеждане на религиозно-митологичната система. Керамичните съдове с рисувана орнаментация са били художествена форма на съхраняване и препредаване на информация от поколение на поколение и намирайки се в ежедневна употреба, са служели като средство за препредаване на акумулирана идеологическа традиция.

Един от сложните проблеми във възпроизводството на рисуваната орнаментация е свързан с механизмите на обучение. Една хипотеза предполага участието само на же-

ните в орнаментирането на керамиката и съответно допуска обучението на дъщеря от майка. Ако приемем тази хипотеза, бихме могли да направим някои заключения относно вида на брачните връзки през неолита. Не е тук мястото да се спираме на всички теоретични възможности. При запазване на подчертано силна традиция в рисуваната орнаментация за дълъг период в живота на изследваното селище, както и при значителните сходства с орнаментацията на близки селища (при това не от самото Казанлъшко поле), изглежда много вероятно допускането на екзогамни патрилокални бракове в рамките на тел Казанлък или в границите на малък район, т.е. на Казанлъшкото поле.

Последният проблем, на който ще обърнем внимание, е свързан с причините за отказването от използване на рисуваната орнаментация в края на периода, който конкретно в тел Казанлък се определя като среден неолит (вариант Караново I-III). Промяната на материалната култура (главно на керамичния комплекс) на прехода към късния неолит е значителна. Прекъсването на един изключително силен канал за комуникации като рисуваната керамика би могло да стане само заради съществени основания. За смяна на населението не може да става и дума, макар че засилващите се по това време контакти със Северозападна Анатолия не изключват мигрирането на отделни групи към Тракия. Разширяването на циркумпонтийската неолитна зона от изток към запад в Тракия е продължителен процес (Николов 1998, 216-222), който обхваща времето от появата на тъмната нерисувана керамика през периода Караново II до нейното пълно господство в региона през периода Караново III-IV (общо четири етапа). Първите три етапа в налагането на новата „мода" са териториално ограничени само в североизточните части на Тракия (в Казанлъшкото поле промените започват през втория етап, но са утвърдени през третия), докато през четвъртия етап промяната в керамичния комплекс обхваща цяла Тракия. През следващия период тъмната керамика „залива" голяма част от Балканите. Причините и механизмите за налагането на тъмната керамика в Тракия остават труден изследователски проблем, макар че по принцип трансформацията на културата на голяма територия е нормално явление през праисторическата епоха. Във всеки случай препредаването на информация чрез керамиката в периода след рисуваната орнаментация явно е осъществявано изключително чрез керамичните форми и частично чрез релефната украса. При появата на „модата" на тъмните съдове религиозно-митологичната система на ранните земеделци в Тракия явно е била вече напълно консолидирана и утвърдена в съзнанието на нейните носители, та вербално-обредните форми са преценени като достатъчно ефективни за съхраняването и препредаването ѝ. Това вероятно е позволило отпадането на изобразителната форма за комуникация между поколенията, т.е. позволило е прекъсването на традицията на рисуваната орнаментация върху керамични съдове. В изследваното селище трансформацията не е станала изведнъж, а е продължила по време на двата среднонеолитни строителни хоризонти, обитавани от поне шест поколения.

Цитирана литература:

Георгиев 1974: Г. И. Георгиев. Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните български земи. - Археология, 1974, 4, 1-18.

Николов 1983: В. Николов. Орнаментация на раннонеолитната рисувана керамика: систематизация и характеристика. - Археология, 1983, 1-2, 29-43.

Николов 1987: В. Николов. Картината на света в раннонеолитната орнаментация от Ракитово. - Известия на Българското историческо дружество, 39, 1987, 5-29.

Николов 1998: В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II-III, III и III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. София, 1998.

Николов 2002: В. Николов. Раннонеолитна рисувана орнаментация (Frühneolithische bemalte Ornamentik). София, 2002.

Bojadziev 2000: J. Bojadziev. Entwicklung der frühneolithische bemalte Keramik in Bulgarien. - In: Karanovo, III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa (Hrsg. S. Hiller u. V. Nikolov). Wien, 2000, 327-341.

Nikolov 1989: V. Nikolov. Zu einigen Aspekten der Kultur Karanovo I. - In: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum (Gesammelte Beiträge zum Internationalen Kolloquium in Salzburg, 20-22. Okt. 1988.). Salzburg, 1989, 27-41.

Painted Ornamentation as a Communication System between Generations (Based on Evidence from the Early and Middle Neolithic Layers of Tell Kazanlak)

Vassil Nikolov, Dessislava Karastoyanova*

The Kazanlak tell settlement was completely excavated between 1967-71. The cultural deposit is 5.10 m thick; the remains of houses and other structures define seventeen construction levels without breaks between them. The earliest seven construction levels (XVIIth-XIth) are related to the Early Neolithic Karanovo I culture (second stage), and the next two (Xth-IXth) - to the Middle Neolithic Protokaranovo III period. This paper is aimed at studying the white painted ornamentation on the pottery from the earliest 9 construction levels (XVII-IX).

The red slipped pottery with white painted ornamentation is the main bearer of information about the religious and mythological system of the early farmers. Handing down this kind of information from generation to generation was not arbitrary but followed certain strict rules. It is possible to follow the tradition of handing down the rules and the standards of the painted ornamentation iconography, i. e. to study this ornamentation as a communication system between the generations only if there is a complete sequence of the artifact assemblage over a long period with stratified evidence. The Early and Middle Neolithic layers of Tell Kazanlak provide favorable evidence for a precise study. We have reasons to assume that the Early and Middle Neolithic layers of the tell are the result of the life of 27-30 generations. All these generations produced the white painted pottery together with all the elements of their everyday and spiritual life.

Several main pottery shapes represent the white painted pottery assemblage from Tell Kazanlak: bowls, plates, tulip-shaped vessels and jars. The ornamentation on the bowls, jars and tulip-shaped vessel is only on the exterior. The ornamental scheme is always tripartite, consisting of an underrim decoration, a main composition and a base decoration.

The plates are decorated both on the exterior and interior. The ornamental scheme on the exterior consists of a main composition only. The ornamental scheme on the interior is either the main composition, or one consisting of the underrim and main compositions.

The lids of the jars are decorated on the exterior with a double ornamental scheme, the compositions covering the upper part of the lid and its shoulders.

A fine lattice pattern is the most common underrim decoration on bowls, tulip-shaped vessels and jars for the Early and the Middle Neolithic period. The underrim decoration consisting of horizontal bands occurs in the earliest 4 construction levels only; at a certain point it disappears and is replaced by a heavy lattice pattern and garland-like composition on vessels in the succeeding 5 construction levels.

There is relatively big variety of main composition types on bowls, jars and tulip-shaped vessels. Nine types of main compositions occur in all construction levels and are the most important evidence for the strong iconographic tradition during the Early and Middle Neolithic period on the site. The main compositions consist of successive hanging and upright triangular motives; connected rhomboid motives and two rows of hanging and upright triangular fields between them; successive bands and rhomboid motives; connected spiral-and-meander motives rendered by a double line, etc.

Two main compositions are the most common on the plates' exterior in all construction levels of the tell: the first one consists of successive multielemental garland-like motives and band motives, and the second one - of successive hanging lattice triangles and band motives.

The plates' interior in all construction levels have underrim decoration consisting of a fine lattice or garland-like composition. The „wreath of the fertility" composition and the composition consisting of garland-like motives are probably the most common main compositions on the plates' interior in all construction levels.

The bases of the plates, bowls, jars and tulip-shaped vessels present a considerable variety of ornamental compositions, which as a rule, occur in all construction levels. The following compositions are the most common ones: fine lattice pattern; heavy lattice pattern; parallel horizontal lines; oblique narrow bands; groups of vertical narrow bands. A continuity of the ornamental compositions and motives is observed also in the decoration on the lids.

The tell Kazanlak repertoire of the earliest 9 construction levels of painted ornamentation from diachronic point of view attests to its conservatism in defining the main parameters, a fact that enables us to assume the existence of some kind of artistic cannon. The reproduction of this artistic cannon by means of a flamboyant art expression of the inhabitants of the nine successive settlements is an important indicator for the stability of the communication system between the generations, which itself is a mark for stability in the reproduction of the entire old culture, considered as a functioning information system.

* *Vassil Nikolov, Institute of Archaeology with Museum, 2 Saborna Str., Sofia 1000, e-mail: vnikolov@cit.bg*
Dessislava Karastoyanova, Historical Museum „Iskra", P. R. Slaveikov 8, Kazanlak 6100, e-mail: dkarastoyanova@yahoo.com

Класификация на керамични съдове от къснохалколитната култура Караново VI в Тракия

Виктория Петрова*

От 70-те години на XX в. до днес в българската научна книжнина са предложени различни методики за проучване на праисторическите керамични комплекси (Todorova 1971, 460-469; Тодорова и др. 1983, 48-54; Лещаков 1988; 1-13; Николов 1998а, 57-67; Николов 1998б, 1-10; Todorova, Matzanova 2000, 331-361; Лихардус и др. 2001, 217-219). Те са приложени при обработка на материали от новокаменната, каменно-медната и бронзовата епоха, като предлаганите формативни класификационни схеми за каменно-медната епоха в Горнотракийската низина (Тракия) са създадени въз основа на комплекси от две селища - Драма (Лихардус и др. 2001, 217-219) и Юнаците (Todorova, Matzanova 2000, 331-361).

Настоящата статия има за цел да представи класификация на керамични съдове от късната каменно-медна епоха в Тракия[1]. Изградена е въз основа на 835 цели или реконструирани керамични съда от къснохалколитни комплекси със сигурна стратиграфска позиция (Гълъбово, Дядово, Езеро, Съдиево, Азмашка могила, Юнаците, Капитан Димитриево). Към които са прибавени и съдове от селищните могили Караново и Мечкюр.

Изследването се извършва чрез прилагане на три анализа - за обособяване на технологични групи, анализ на формата и анализ на украсата. Всеки от тях носи пореден номер (1, 2, 3), който стои в началото на кодове, съдържащи максимална информация за технологичната група, формата и украсата на всеки съд.

1. Обособяване на технологични групи

При обработката на керамични комплекси почти винаги е прилаган технологичен анализ, даващ информация за начина на производство на керамичните съдове, и поспецифични данни за идентификацията на състава и произхода на глините. Той обаче винаги предвижда използване на специализирани експериментални методи (вж. Николов 1998а, 58-60; Николов 1998б, 2-5). На този етап от проучванията те все още не се прилагат активно в изследването на къснохалколитните керамични комплекси в Тракия.

За анализите, прилагани досега спрямо комплексите от култура Караново VI и сродните ѝ културни явления, са подбрани следните признаци: състав на тестото, цвят и обработка на повърхността (Попов 1996, 46-50; Todorova, Matzanova 2000, 332-334; Лихардус и др. 2001, 218). Извън територията на Тракия интерес представлява анализът на халколитни керамични съдове от причерноморския ареал (култура Варна), където е взето предвид и наличието на допълнително покритие върху външната повърхност на част от съдовете. Установено е, че черната повърхност е била постигана чрез нанасяне на тънък слой пирулозитна боя преди полирането на повърхността (Тодорова, Начева 1971, 66-75).

Сред научните трудове бих искала да обърна внимание на разработката на В. Попов, посветена на керамиката от комплекса Коджадермен-Гумелница-Караново VI от поречието на р. Русенски Лом (Попов 1996). В направения от автора технологичен анализ са използвани признаците състав на тестото, цвят и обработка на повърхността, както и условията на изпичане на съдовете. В резултат са определени двадесет и четири технологични типа, последните четири от които характеризират фината и груба керамика от комплекса Коджадермен-Гумелница-Караново VI (Попов 1996, 46-50). При това авторът е пропуснал да отбележи наличието на съдове с неоднородно обработени повърхности (напр. повърхност с излъскана горна и груба долна част), което представлява често срещан технологичен белег в къснохалколитните керамични комплекси.

В резултат на анализа на къснохалколитния керамичен комплекс от селищна могила

* *Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000, e-mail: viki5rova@yahoo.com*

[1] *Част от класификацията беше създадена по време на двумесечния ми стаж в университета Париж I-Пантеон-Сорбона, осъществен със съдействието на Френския културен институт в София. Бих искала да благодаря на проф. Васил Николов, както и на колегите от секцията за праистория (АИМ-БАН), за ценните съвети и идеи.*

Юнаците са обособени девет технологични групи. Основните критерии за определянето им са видът и цветът на повърхността, както и съставът на тестото. Към тях авторите прибавят и данни за допълнително покритие върху съдовете (Todorova, Matzanova 2000, 332-334). Информацията за наличието на покритие върху повърхността обаче е получена чрез визуален анализ, което прави резултатите от изследването несигурни.

При обработката на керамиката от Драма - Мерджумекя е обърнато внимание и на различната обработка на външните повърхности (напр. загладена горна и груба долна част на съда), като видовете украса са прибавени към признаците състав на тестото, обработка и цвят на повърхността. Според тези критерии са определени десет технологични групи, характерни за различни фази на култура Караново VI (Fol et al. 1989, 66-70; Лихардус и др. 2001, 46).

За разлика от споменатите анализи, тук не използвам признаците опостнител на тестото и цветови зони на лома. Те не могат да бъдат отчетени при изследване на цели керамични съдове. Технологичните групи (Ware) са определени въз основа на обработката и цвета на повърхността. По-голямата част от използваните тук определения са заимствани от степените на обработка, предложени от В. Николов за късноенеолитната керамика в Тракия (Николов 1998а, 59; Николов 1998б, 2).

Обработка на повърхността

А. Груба повърхност. Получена е в процеса на моделиране на съда. Няма допълнителна обработка на повърхността.

Б. Грубо загладена повърхност. Загладена е с ръка или инструмент, без да е достигната равномерност при изпълнението.

В. Загладена повърхност. Заглаждането е извършено с инструмент, при което е оформена равномерна повърхност. Личат следи от заглаждане на повърхността.

Г. Добре загладена повърхност. Тя е загладена равномерно. Много рядко се забелязват неравности или следи от обработка.

Д. Излъскана повърхност. Получена е в резултат на старателно излъскване с каменна гладилка или кожа (Миков 1966, 183; Тодорова, Начева 1971, 69). Огледална повърхност. Не се забелязват следи от заглаждане с ръка или инструмент.

Цвят на повърхността

Известно е, че цветът на керамичните съдове зависи от състава на тестото, средата и температурата на изпичане, а също от условията на съхраняването им в културния пласт (вж. Николов 1998б, 59-60). Вследствие на това често се забелязват разлики в цветовете на отделните части на един и същи съд. За да представя реалните цветове на повърхностите, разглеждам този признак в по-широки цветови граници. Те представят интервали от цветове (бежово-кафяв или сиво-черен), включващи всички посочени в тях цветове и нюанси. Определянето е направено според цвета на външната повърхност на съда. В случай на разлики взимам предвид преобладаващия цвят. При определянето на технологичните групи не са включени вторично изпечените съдове, тъй като цветът им е променен.

Технологични групи

При изследването на съдовете от керамичния комплекс на култура Караново VI се съобразих с факта, че външните повърхности на част от тях не са еднородно обработени. Често приустийната (горната) част е загладена или излъскана, а долната е оставена груба или е допълнително огрубена чрез барботинизиране или чрез хоризонтални или наклонени издрасквания. Съществуват и редки случаи, в които огрубяването на долната част на съдовете е било извършвано чрез барботинизиране върху предварително загладената повърхност.

Съчетавайки различните видове повърхности с признака цвят, обособявам двадесет и две технологични групи (табл. 1). В анализа им към всяка от тях отбелязвам различните форми съдове и украсата им, тъй като тя е в значителна степен свързана с обработката на повърхността.

Възприетата от мен обработка на керамични съдове е насочена към определяне на *категории фина и груба керамика.* Категорията на фината керамика е обединение на технологични групи 1.1.1; 1.1.2; 1.2.0; 1.2.1; 1.2.2; 1.3.0 (табл. 1). Повърхностите на съдовете от тези групи са излъскани (загладени) или горните им части са различно обработени от долните и са излъскани (загладени). Категорията на грубата керамика обхваща технологични групи 1.1.3; 1.2.3; 1.3.1; 1.3.2; 1.3.3. Повърхностите са груби (грубо загладени) или приустийните им части са излъскани (загладени), а долните части са груби (табл. 1). В изследването всяка от тези категории е свързана с общата класификация на формите.

2. Анализ на формата

В основата на всички досегашни класификации на формата стоят определени признаци, подбирани в зависимост от характера на изследвания материал (цели съдове или фрагменти). Предложеният тук анализ на формата включва описанието на керамичния съд, представено чрез неговите пропорции. Подробен преглед на изследванията по тази тема до средата на 80-те години е нап-

1.1. Еднородна външна повърхност	1.2. Повърхност, чиято горна част е различно обработена от долната част	1.3. Повърхност, чиято приустийна част е различно обработена от долната част
	1.2.0.1. Бежово-кафява керамика с излъскана горна и загладена долна част 1.2.0.2. Сиво-черна керамика с излъскана горна и загладена долна част	1.3.0.1. Бежово-кафява керамика с излъскана приустийна и загладена долна част 1.3.0.2. Сиво-черна керамика с излъскана приустийна и загладена долна част
1.1.1.1. Бежово-кафява керамика с излъскана повърхност 1.1.1.2. Сиво-черна керамика с излъскана повърхност	1.2.1.1. Бежово-кафява керамика с излъскана горна и долна груба част 1.2.1.2. Сиво-черна керамика с излъскана горна и долна груба част	1.3.1.1. Бежово-кафява керамика с излъскана горна и груба долна част 1.3.1.2. Сиво-черна керамика с излъскана горна и груба долна част
1.1.2.1. Бежово-кафява керамика със загладена до добре загладена повърхност 1.1.2.2. Сиво-черна керамика със загладена до добре загладена повърхност	1.2.2.1. Бежово-кафява керамика със загладена горна и груба долна част 1.2.2.2. Сиво-черна керамика със загладена горна и груба долна част	1.3.2.1. Бежово-кафява керамика със загладена приустийна и груба долна част 1.3.2.2. Сиво-черна керамика със загладена приустийна и груба долна част
1.1.3.1. Бежово-кафява керамика с грубо загладена до груба повърхност 1.1.3.2. Сиво-черна керамика с грубо загладена до груба повърхност	1.2.3.1. Бежово-кафява керамика с грубо загладена горна и груба долна част 1.2.3.2. Сиво-черна керамика с грубо загладена горна и груба долна част	1.3.3.1. Бежово-кафява керамика с грубо загладена приустийна и груба долна част 1.3.3.2. Сиво-черна керамика с грубо загладена приустийна и груба долна част

Табл. 1. Класификационна схема на технологичните групи
Table 1. Classification scheme of the ware

равен в монографичните публикации на У. Кампфмайер и П. Райс (Kampffmeyer u.a. 1987; Rice 1987).

Описание и структура на керамичния съд

Керамичният комплекс на култура Караново VI предлага голямо разнообразие от форми с различна структура. За представянето им използвам предложената от Х. Балфе и С. Монцон номенклатура за описание (Balfet et al. 1983, 25-31). Тя включва анализ на простите и сложни форми, точките от профила, частите на съда и атрибутите като дръжки, пъпки, чучури и др. В българската литература внимание заслужава предложеното от В. Попов разграфяване на съдовете от културния комплекс КГКVI във връзка с отчитането на разположението на украсата (Попов 1996, 51-52, обр. 200). Наред с определянето на едно-, дву-, три- и многочленни форми, той предлага описание на различните термини, използвани за описанието им. Предложената от В. Попов схема дава добра основа за комбинативен анализ на метричните данни на цели съдове, а получените цифрови резултати могат точно да опишат всяка форма.

В анализа на къснохалколитните комплекси от Тракия разграничавам няколко вида форми: прости, сложни и съставни (обр. 1). *Простите форми* са едноделни и могат се опишат чрез един геометричен термин (конус, сфера, полусфера и др.). *Сложните форми* са двуделни, имат приустийна (горна) и долна част. За описанието им също използвам геометрични понятия. *Съставните форми* са триделни и имат приустийна (горна), средна и долна част; описват се с няколко геометрични термина. В обр. 1 са представени

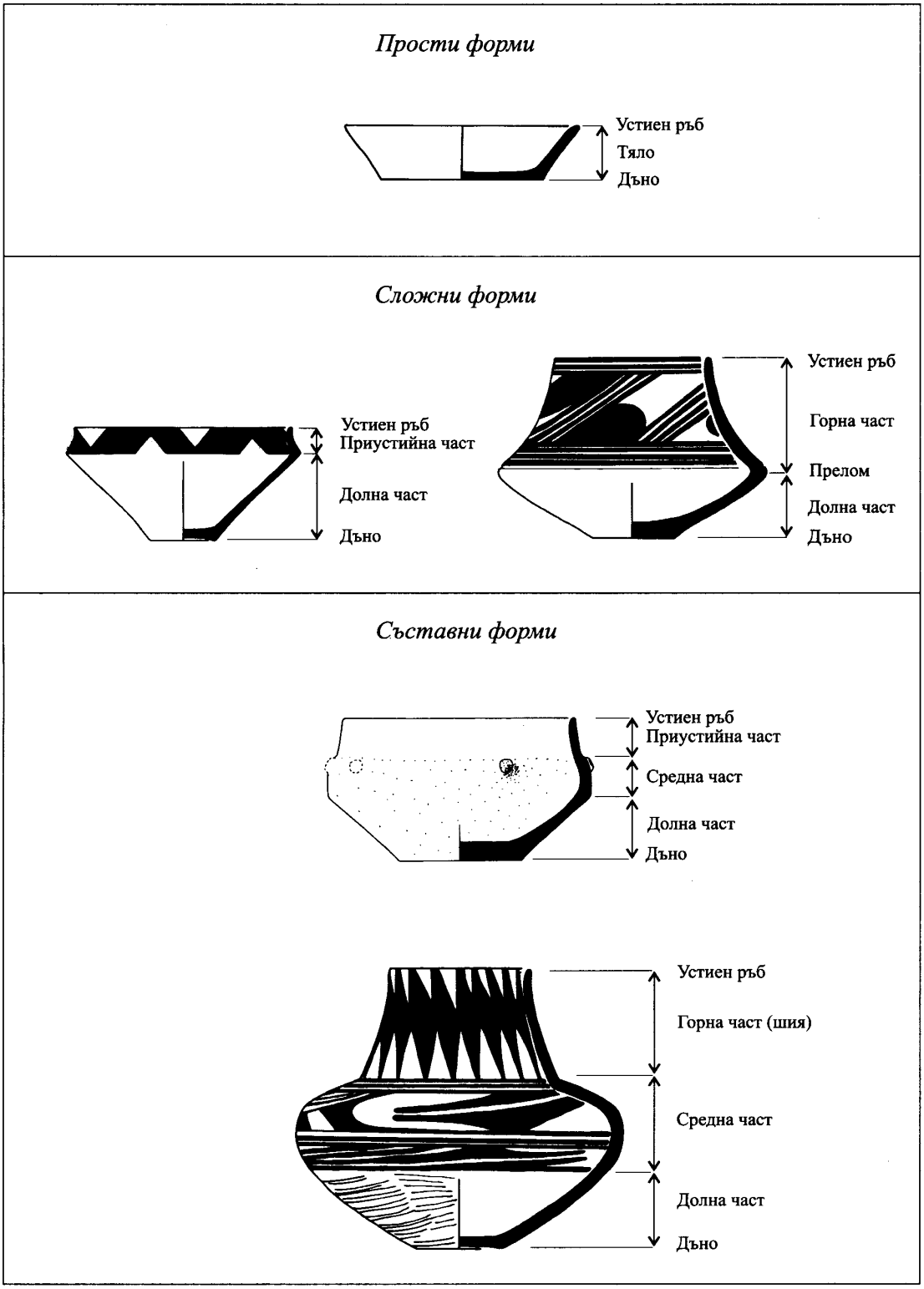

Обр. 1. Структура на керамичните съдове от култура Караново VI
Fig. 1. Structure of the clay vessels from the Karanovo VI culture

описанията на различните части на съда:

- Устиен ръб: част, представяща най-горната част на съда. Обхваща цялото оформяне на ръба.
- Тяло: основна част на съда, от едната страна ограничена от устийния ръб, а от другата - от дъното на съда.
- Дъно: част, обхващаща най-долната част на съда.
- Приустийна част: зона, разположена под устийния ръб; заема до 1/3 от височината на съда.
- Горна част: зона, разположена под устийния ръб. Тя се различава от приустийната част с това, че обхваща над 1/3 от височината на съда.
- Средна част: среща се при съставните форми и свързва горната с долната част на съда; обикновено тя включва частта с максималния диаметър.
- Долна част: зона, намираща се между средната част на съда и дъното.

Класификация на формите

В основата на многобройните анализи и класификации, представени в изследванията на У. Кампфмайер и П. Райс (Kampffmeyer u.a. 1987, 21-77; Rice 1987, 215-220), са принципите на класификационната схема, създадена през 50-те години на миналия век от А. Шепард (Shepard 1956, 228-230, fig. 21, 22). Публикуваните в българската книжнина йерархични класификации в по-висока или по-ниска степен също се основават на тези принципи (Николов 1998а, 64-65; Николов 1998б, 8-9; Todorova, Matzanova 2000, 334; Лихардус и др. 2001, 217-221). Основните различия са в подбора на критериите, съобразени с вида на проучвания материал и целите на изследването.

За първи път в България такава класификационна система предлага Х. Тодорова през 1971 г. (Todorova 1971). За целите на конкретно изследване - обработката на къснохалколитния керамичен комплекс от селищна могила Голямо Делчево - е предложена единна класификация и е направена номенклатура на формите (Todorova 1971, обр. 3). Тази номенклатура обхваща всички познати тогава форми и техните варианти и за времето си представлява принос към класификационните анализи.

По-късно подобен опит прави и В. Попов, като за обособяването на 18-те формативни типа в класификацията на къснохалколитна керамика от поречието на р. Русенски Лом използва макроморфологични (профила на съда) и микроморфологични признаци (фрагменти от устие, дъно, дръжка, краче). Формите и видовете са представени чрез цифрови изражения на тип, подтип и вариант (Попов 1996, 51). В описанията са включени термини, предполагащи използване на метрични критерии (ниски, високи), а такива не са посочени.

В класификацията на керамичния комплекс от селищна могила Юнаците, въз основа на функционални критерии са обособени групи от фина трапезна, груба кухненска керамика и хранилища. Разграничаването на категории (паници, купи, кани и др.) е извършено въз основа на формативните и функционалните характеристики на съдовете. В по-долните нива за определянето на форма, тип, подтип и вариант са използвани критериите обща структура на съда, профилиране на съдовете и особености при оформяне на устия, дръжки и шия (Todorova, Matzanova 2000, 334). Геометричните пропорции на съдовете не са взети предвид, което води до попадане на съдове с различни метрични характеристики в една и съща група.

Наскоро беше предложена йерархична класификация на къснохалколитния комплекс в Драма. На най-горното ниво са определени категории от плитки, идентични и високи съдове. За критерий е използвано геометричното съотношение между диаметър и височина (Лихардус и др. 2001, 218). Другите признаци, взети предвид при разграничаването на вид, серия, основна форма и вариант, са съответно профилът, съотношението между устие, максимален диаметър и дъно, и оформянето на устието и дъното.

За да класифицирам керамичните съдове от култура Караново VI в Тракия, създадох йерархична система, основана на метричните характеристики на съдовете и морфологическите им детайли. За метричния анализ на формите са взети предвид величините, използвани във формативния анализ, приложен от В. Николов за изследване на неолитни керамични съдове (Николов 1998а, 64-65; Николов 1998б, 8-9), както и някои от критериите използвани в гореописаните класификации, като морфология на преломи, устия и т.н.

В основата на анализа стоят съотношенията между четирите основни величини на керамичния съд: **устиен диаметър (D_1); максимален диаметър (D_2); диаметър на дъното (D_3) и височина (H)**. Акцентът е поставен върху максималния диаметър на съда, спрямо който са отнесени стойностите на другите диаметри и височината. В горните две нива на йерархичната схема са обособени *категории* (паници, купи, гърневидни) и *видове* съдове. В йерархичен ред следват още четири нива: *основна форма, тип, подтип, вариант*. За всяко от нивата са използвани оп-

Категория	Вид			
2.1. Паници D_1 съвпада с D_2	2.1.1. Плитки паници	$H \leq 1/3\ D_2$	$D_3 < 2/3\ D_2$	
	2.1.2. Плитки паници с широко дъно	$H \leq 1/3\ D_2$	$D_3 \geq 2/3\ D_2$	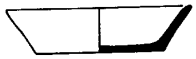
	2.1.3. Среднодълбоки паници	$H > 1/3\ D_2$ $H < 1/2\ D_2$	$D_3 < 2/3\ D_2$	
	2.1.4. Среднодълбоки паници с широко дъно	$H > 1/3\ D_2$ $H < 1/2\ D_2$	$D_3 \geq 2/3\ D_2$	
	2.1.5. Дълбоки паници	$H \geq 1/2\ D_2$ $H < 2/3\ D_2$	$D_3 < 2/3\ D_2$	
	2.1.6. Дълбоки паници с широко дъно	$H \geq 1/2\ D_2$ $H < 2/3\ D_2$	$D_3 \geq 2/3\ D_2$	(Хипотетичен вид)
2.2. Купи $D_1 \geq 2/3\ D_2$ $D_1 < D_2$	2.2.1. Плитки купи	$H < 1/2\ D_2$	$D_3 < 2/3\ D_2$	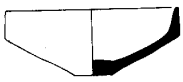
	2.2.2. Плитки купи с широко дъно	$H < 1/2\ D_2$	$D_3 \geq 2/3\ D_2$	(Хипотетичен вид)
	2.2.3. Среднодълбоки купи	$H \geq 1/2\ D_2$ $H < 2/3\ D_2$	$D_3 < 2/3\ D_2$	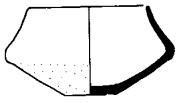
	2.2.4. Среднодълбоки купи с широко дъно	$H \geq 1/2\ D_2$ $H < 2/3\ D_2$	$D_3 \geq 2/3\ D_2$	

Обр. 2. Обща класификационна схема на видовете в керамичния комплекс на култура Караново VI
Fig. 2. General ware classification of the Karanovo VI culture pottery assemblage

Категория	Вид			
2.2. Купи $D_1 \geq 2/3\ D_2$ $D_1 < D_2$	2.2.5. Дълбоки купи	$H \geq 2/3\ D_2$ $H < D_2$	$D_3 < 2/3\ D_2$	
	2.2.6. Дълбоки купи с широко дъно	$H \geq 2/3\ D_2$ $H < D_2$	$D_3 \geq 2/3\ D_2$	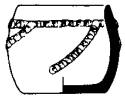
2.3. Гърневидни съдове $D_1 < 2/3\ D_2$	2.3.1. Плитки гърневидни съдове	$H < 1/2\ D_2$	$D_3 < 2/3\ D_2$	(Хипотетичен вид)
	2.3.2. Плитки гърневидни съдове с широко дъно	$H < 1/2\ D_2$	$D_3 \geq 2/3\ D_2$	(Хипотетичен вид)
	2.3.3. Среднодълбоки гърневидни съдове	$H \geq 1/2\ D_2$ $H < 2/3\ D_2$	$D_3 < 2/3\ D_2$	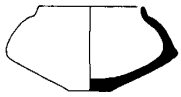
	2.3.4. Среднодълбоки гърневидни съдове с широко дъно	$H \geq 1/2\ D_2$ $H < 2/3\ D_2$	$D_3 \geq 2/3\ D_2$	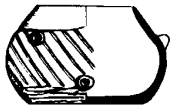
	2.3.5. Дълбоки гърневидни съдове	$H \geq 2/3\ D_2$ $H < D_2$	$D_3 < 2/3\ D_2$	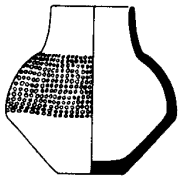
	2.3.6. Дълбоки гърневидни съдове с широко дъно	$H \geq 2/3\ D_2$ $H < D_2$	$D_3 \geq 2/3\ D_2$	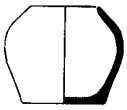
	2.3.7. Гърневидни съдове с удължена долна част	$H \geq D_2$	$D_3 < 2/3\ D_2$	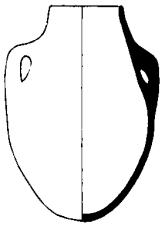
	2.3.8. Гърневидни съдове с удължена долна част и широко дъно	$H \geq D_2$	$D_3 \geq 2/3\ D_2$	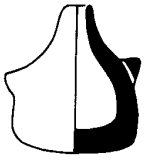

Обр. 2 (продължение). Обща класификационна схема на видовете в керамичния комплекс на култура Караново VI
Fig. 2 (continuation). General ware classification of the Karanovo VI culture pottery assemblage

ределени признаци.

Категория. Категориите паници, купи и гърневидни съдове са разграничени въз основа на съотношението между устиен диаметър (D_1) и максимален диаметър (D_2). Устийният диаметър (D_1) на паниците съвпада с максималния диаметър (D_2). При купите той е по-голям от две трети или е равен на максималния диаметър, ако съдът има горна цилиндрична част ($D_1 = 2/3\ D_2$). При гърневидните съдове устийният диаметър е по-малък от две трети от максималния диаметър ($D_1 < 2/3\ D_2$) (обр. 2).

Вид. За определяне на видовете съдове към използваната вече пропорция са прибавени други две метрични съотношения (H: 2/3 D_2; D_3: 2/3 D_2). При анализа е установен логичен ред в развитието на формите. В първите две категории са определени по шест вида форми, докато в третата те са осем. Част от видовете форми са хипотетични, т.е. те не са представени в проучените до момента къснохалколитни керамични комплекси от Тракия, но точното прилагане на използваните метрични критерии предполага тяхното логично съществуване. Възможно е съдове с такива геометрични характеристики да бъдат намерени в непроучени още материали от Тракия или съседни територии (обр. 2).

Основна форма. Критерий за обособяване на формите е *целият профил* на керамичния съд, при което взимам предвид и височините на горната (H_1) и на долната му част (H_2). Като формообразуващ признак са включени и допълнителни атрибути (хоризонталните и вертикални дръжки, чучури).

Тип. Във всяка от основните форми са разграничени *типове*. Като критерий за част от формите (напр. паници) използвам вида на стените (прави, конкавни, заоблени) или морфологията на прелома: заоблен, заобленобиконичен, биконичен и др. Във връзка с това изграждам класификация на преломите (обр. 3). Тя представя основните типове пречупи, срещащи се в керамичния комплекс на култура Караново VI в Тракия.

Подтип. Признакът за разграничаване на *подтипове* е морфологията на устийния ръб (прав, профилиран, изтъняващ и др.). Работата с този критерий е улеснена чрез изготвяне на класификация, представяща 12 вида устийни ръбове (обр. 4).

Признаците от различните нива в йерархичната класификационна схема (категория, вид, основна форма, тип, подтип) са обозначени с номер, който не подлежи на промяна. По този начин всеки съд получава шестцифрен код, носещ максимална информация за формата му. Това кодиране цели улесняване на сравнителния анализ на различните комплекси.

Категории и видове керамични съдове, характерни за култура Караново VI в Тракия:

2.1. Паници (D_1 съвпада с D_2)

2.1.1. Плитки паници. Керамични съдове, чиято височина е по-малка от или равна на 1/3 от максималния диаметър. Диаметърът на дъното е по-малък от 2/3 от максималния диаметър.

2.1.2. Плитки паници с широко дъно. Ке-

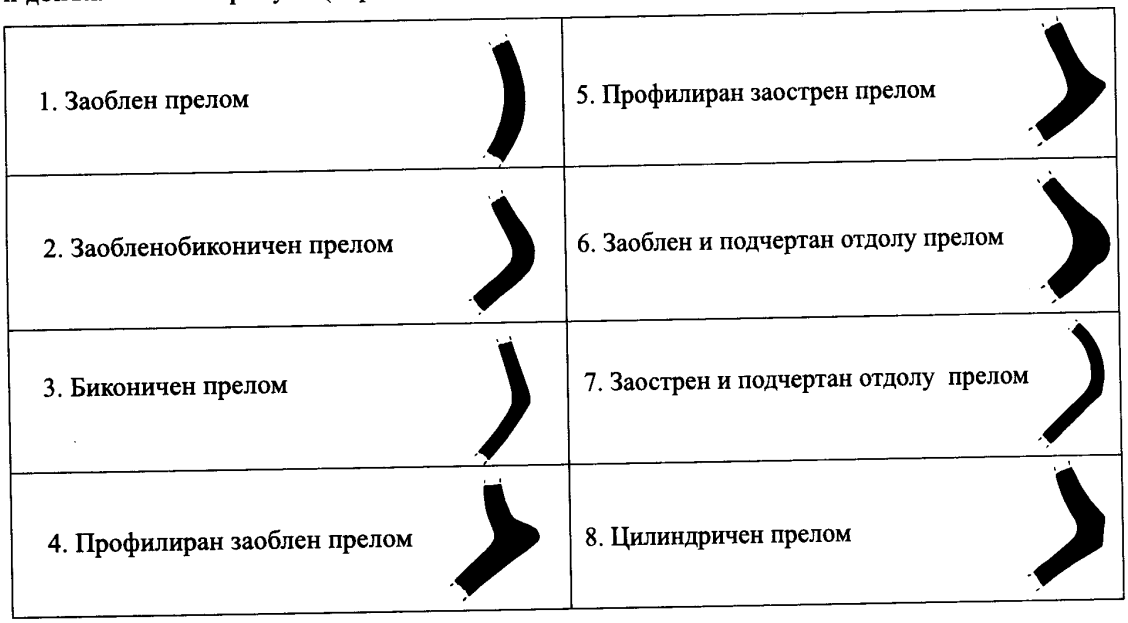
1. Заоблен прелом
2. Заобленобиконичен прелом
3. Биконичен прелом
4. Профилиран заоблен прелом
5. Профилиран заострен прелом
6. Заоблен и подчертан отдолу прелом
7. Заострен и подчертан отдолу прелом
8. Цилиндричен прелом

Обр. 3. Класификация на преломите
Fig. 3. Carination types

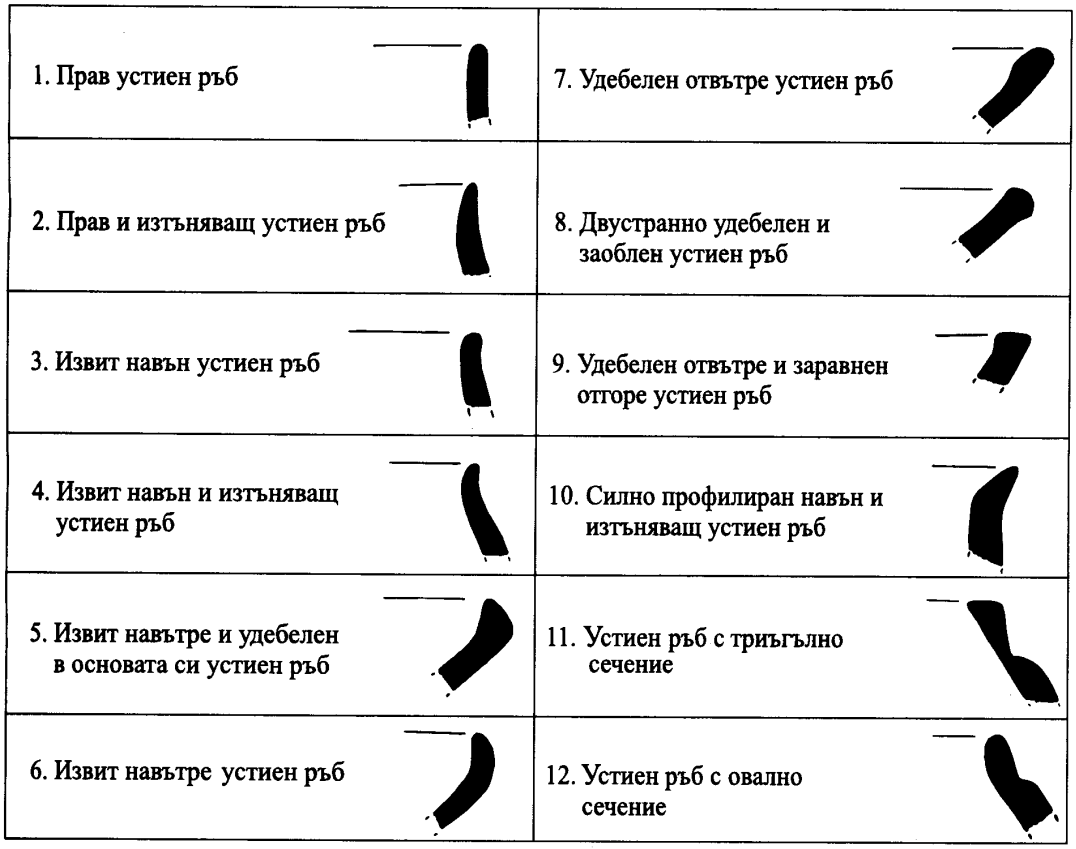
1. Прав устиен ръб
2. Прав и изтъняващ устиен ръб
3. Извит навън устиен ръб
4. Извит навън и изтъняващ устиен ръб
5. Извит навътре и удебелен в основата си устиен ръб
6. Извит навътре устиен ръб
7. Удебелен отвътре устиен ръб
8. Двустранно удебелен и заоблен устиен ръб
9. Удебелен отвътре и заравнен отгоре устиен ръб
10. Силно профилиран навън и изтъняващ устиен ръб
11. Устиен ръб с триъгълно сечение
12. Устиен ръб с овално сечение

Обр. 4. Класификация на устийния ръб
Fig. 4. Rim types

рамични съдове, чиято височина е по-малка или равна на 1/3 от максималния диаметър. За разлика от плитките паници при този вид съдове диаметърът на дъното е по-голям или равен на 2/3 от максималния диаметър.

2.1.3. Среднодълбоки паници. Керамични съдове, чиято височина е по-малка от 1/2 от максималния диаметър. Диаметърът на дъното е по-малък от 2/3 от максималния диаметър.

2.1.4. Среднодълбоки паници с широко дъно. Керамични съдове, чиято височина е по-малка от 1/2 от максималния диаметър. Диаметърът на дъното е по-голям или равен на 2/3 от максималния диаметър.

2.1.5. Дълбоки паници. Керамични съдове, чиято височина е по-голяма от или равна на 1/2 от максималния диаметър и по-малка от 2/3 от максималния диаметър. Диаметърът на дъното е по-малък от 2/3 от максималния диаметър.

2.1.6. Дълбоки паници с широко дъно. Керамични съдове, чиято височина е по-голяма или равна на 1/2 от максималния диаметър и по-малка от 2/3 от максималния диаметър. Диаметърът на дъното е по-голям или равен на 2/3 от максималния диаметър. Тази група е хипотетична, тъй като засега не са намерени съдове с такива характеристики.

2.2. Купи (D_1 = 2/3 D_2)

2.2.1. Плитки купи. Керамични съдове, при които устийният диаметър е по-голям от 2/3 от максималния диаметър; височината е по-малка от 1/2 от максималния диаметър. Диаметърът на дъното е по-малък от 2/3 от максималния диаметър.

2.2.2. Плитки купи с широко дъно. Керамични съдове, при които устийният диаметър е по-голям от 2/3 от максималния диаметър; височината е по-малка от 1/2 от максималния диаметър. Диаметърът на дъното е по-голям или равен на 2/3 от максималния диаметър. Групата е хипотетична.

2.2.3. Среднодълбоки купи. Керамични съдове, чиято височина е по-малка от 2/3 от максималния диаметър и по-голяма от неговата 1/2. Диаметърът на дъното е по-малък от 2/3 от максималния диаметър.

2.2.4. Среднодълбоки купи с широко дъно. Керамични съдове, чиято височина е по-малка от 2/3 от максималния диаметър и по-голяма или равна на неговата 1/2. Диаметърът на дъното е по-голям от или равен на 2/3 от максималния диаметър.

2.2.5. Дълбоки купи. Керамични съдове, чиято височина е по-голяма или равна на 2/3 от максималния диаметър и по-малка от него. Диаметърът на дъното е по-малък от 2/3 от максималния диаметър.

2.2.6. Дълбоки купи с широко дъно. Керамични съдове, чиято височина е по-голяма или равна на 2/3 от максималния диаметър и по-малка от него. Диаметърът на дъното е по-голям или равен на 2/3 от максималния диаметър.

2.3. Гърневидни съдове ($D_1 < 2/3\ D_2$)

2.3.1. Плитки гърневидни съдове. Керамични съдове, чиято височина е по-малка от 1/2 от максималния диаметър. Диаметърът на дъното е по-малък от 2/3 от максималния диаметър. Хипотетична група.

2.3.2. Плитки гърневидни съдове с широко дъно. Керамични съдове, чиято височина е по-малка от 1/2 от максималния диаметър. Диаметърът на дъното е по-голям или равен на 2/3 от максималния диаметър. Хипотетична група.

2.3.3. Среднодълбоки гърневидни съдове. Керамични съдове, с височина по-малка от 2/3 от максималния диаметър. Диаметърът на дъното е по-малък от 2/3 от максималния диаметър.

2.3.4. Среднодълбоки гърневидни съдове с широко дъно. Керамични съдове, чиято височина е по-малка от 2/3 от максималния диаметър. Диаметърът на дъното е по-голям или равен на 2/3 от максималния диаметър.

2.3.5. Дълбоки гърневидни съдове. Керамични съдове, чиято височина е по-голяма или равна на 2/3 от максималния диаметър, но е по-малка от него. Диаметърът на дъното е по-малък от 2/3 от максималния диаметър.

2.3.6. Дълбоки гърневидни съдове с широко дъно. Керамични съдове, чиято височина е по-голяма от или равна на 2/3 от максималния диаметър, но е по-малка от него. Диаметърът на дъното е по-голям или равен на 2/3 от максималния диаметър.

2.3.7. Гърневидни съдове с удължена долна част. Керамични съдове, чиято височина е по-голяма или равна на максималния диаметър. Височината е по-голяма от или равна на максималния диаметър. Диаметърът на дъното е по-малък от 2/3 от максималния диаметър.

2.3.8. Гърневидни съдове с удължена долна част и широко дъно. Керамични съдове, чиято височина е по-голяма или равна на максималния диаметър. Диаметърът на дъното е по-голям или равен на 2/3 от максималния диаметър.

3. Анализ на украсата

Развитието на орнаменталните стилове и композиции е един от основните елементи за определяне на относителната хронология и периодизация на всяко културно явление. Тяхното изследване допринася за установяване териториалния обхват на определени иконографски характеристики и на културно-хронологическата позиция на специфично орнаментираните форми.

В представените досега изследвания орнаментацията е разглеждана в няколко нива: на елементите, на мотивите и на орнаменталната композиция. Посочвано е и местоположението им върху съда, който може да бъде цялостно украсен с една орнаментална композиция или частично украсен с комбинации от няколко такива. Установено е, че структурирането на украсата е свързано с формата на керамичния съд. Това е и причината, поради която те често са представяни заедно (Shepard 1956, 259-305; Todorova 1971, 463; Николов 1983, 33-40; Лещаков 1988, 10; Попов 1996, 75-88; Николов 1998а, 65-67; Лихардус и др. 2001, 218-219).

Орнаменталните схеми и композиции, характерни за праисторическите комплекси, са разнообразни и сложни. Анализите започват с разграничаване на различните орнаментални техники (рисувана, врязана, релефна и др.). Следва класификация на елементите, мотивите и композициите, като е взето предвид и разположението на украсата върху съдовете (Todorova 1971, 463; Попов 1996, 75-88; Николов 1998а, 65-67).

В изследването на къснохалколитния комплекс от Драма украсата е разделена и тематично (праволинейна, криволинейна). В публикацията са представени основните мотиви и варианти, като е разгледана и системата на украса, отразяваща комбинацията от вида, местоположението върху съда и видовете мотиви (Лихардус и др. 2001, 218-219).

Анализирайки орнаментацията, аз я разглеждам като допълнителен елемент, помагащ за оформянето на характеристиката на всеки съд. На ниво *основна форма* разглеждам структурата на орнаменталната композиция, свързана с нейното разположение върху повърхността на съда. В рамките на орнаменталните композиции представям мотивите, които ги съставят. Композициите и структурата на украсата обикновено са свързани с техниката на нейното изпълнение, поради което анализът започва с нея.

Установено е, че в почти всички случаи

украсата е нанасяна по време на моделирането на съдовете, върху загладена повърхност и преди изпичането им (Миков 1966, 189). Разграничавам следните техники използвани за украса на съдовете от култура Караново VI:

3.1. Графитна украса. Била е нанасяна върху полирана до блясък, почти суха повърхност. Графитът е размесван с известен процент разредена глина и е нанасян с четка или чрез графитно парче, подобно на молив (Начева 1978, 81; Миков 1966, 200; Тодорова 1986, 161). Графитният разтвор е приготвян чрез настъргване на графитни конусчета, след което необходимото количество графит е примесвано с вода. След изсъхване на получената графитна орнаментация повърхността е била излъсквана с гладилка и така графитът се е втривал в повърхността на съда. Установено е наличието на три вида графитна украса:

3.1.1. Позитивна графитна украса. Орнаментът е изобразен чрез графитната боя.

3.1.2. Негативна графитна украса. Фонът на украсата е представен чрез графитната боя, докато орнаментът е оставен в негатив.

3.1.3. Позитивно-негативна украса. Орнаменталните мотиви са изобразени както с графитната боя, така и в негатив.

3.2. Врязана украса. Получава се чрез притискане и движение на остър инструмент върху влажната повърхност на съда (Николов 1998, 66). Разграничени са два вида врязана украса:

3.2.1. Обикновена врязана украса. Врязаните линии са с нормална дълбочина и ширина.

3.2.2. Издраскана украса. Представена е чрез къси, тънки и плитки линии.

3.3. Набодена (щампована) украса. Изобразявана е чрез отпечатване на различни по форма върхове на остри инструменти.

3.3.1. Овални набождания.

3.3.2. Набождания, направени с мидена черупка.

3.3.3. Триъгълни набождания.

3.4. Релефна украса. Въз основа на техниката на изработване са разграничени три вида релефна украса:

3.4.1. Прилепена: прилепвана е допълнително към повърхността на съда след неговото моделиране.

3.4.2. Изтеглена: моделирана е от външната повърхност на съда чрез отнемане на част от глината.

3.4.3. Организирана барботина: изработвана е чрез движение на пръстите върху слабо засъхнала повърхност (Миков 1966, 189).

3.5. Украса с пастозна боя. Нанасяна е на тънък пласт с мека четка върху неизлъскана повърхност след изпичане на съда (Начева 1978, 81). Предполага се, че по време на рисуването към боята е бил прибавян органичен свързвател.

3.6. Канелюри. Изработвани са чрез инструментално негативно моделиране на полусуха повърхност (Николов 1998, 66).

3.7. Излъскана украса. Представена е от две излъскани вълнообразни линии, нанесени върху загладена повърхност.

3.8. Комбинирана украса. Представя съчетаването на украси, изработени с различни техники и материали (Миков 1966, 201).

3.8.1. Графитна/врязана
3.8.2. Графитна/инкрустирана
3.8.3. Графитна/боя
3.8.4. Графитна/врязана/релефна
3.8.5. Графитна/набодена
3.8.6. Врязана/релефна
3.8.7. Врязана/релефна/канелюри
3.8.8. Набодена/врязана
3.8.9. Набодена/релефна
3.8.10. Канелюри/релефна
3.8.11. Врязана/набодена/релефна
3.8.12. Графитна/набодена/врязана
3.8.13. Графитна/релефна

Настоящето изследване представя обособяването на технологични групи въз основа на вида и цвета на повърхността; класификационна система на характерните за култура Караново VI форми (разработена на базата на метрични зависимости между четири величини: устиен диаметър, максимален диаметър, диаметър на дъното и височина) и анализ на орнаментацията. Убедена съм, че това е базата, която ще послужи за по-широк сравнителен анализ на синхронни културни явления на Балканите, и което е най-важно, ще унифицира до значителна степен

Цитирана литература:

Лещаков 1988: К. Лещаков. Основни класификационни принципи за керамиката от ранната и средната бронзова епоха в Тракия. - Археология, 1988, 3, 1-13.

Лихардус и др. 2001: Я. Лихардус, А. Фол, Л. Гетов, Ф. Бертемес, Р. Ехт, Р. Катинчаров, И. К. Илиев. Изследвания в микрорегиона на с. Драма 1983-1999. София, 2001.

Миков 1966: В. Миков. Техника на керамичното производство през праисторическата епоха. - Известия на Археологическия институт, 29, 1966, 265-310.

Начева 1978: В. Начева. Наблюдения върху технологията на изработката на керамичните съдове от пещерата „Имамова дупка" до с. Ягодина, Смолянски окръг. - Интердисциплинарни изследвания, 2, 1978, 81-85.
Николов 1983: В. Николов. Орнаментация на раннонеолитната рисувана керамика: систематизация и характеристика. - Археология, 1983, 1-2, 29-43.
Николов 1998а: В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II-III, III и III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. София, 1998.
Николов 1998б: В. Николов. Методически принципи за изследването на неолитни керамични комплекси. - Археология, 1998, 3-4, 1-10.
Попов 1996: В. Попов. Периодизация и хронология на неолитните и халколитните култури от поречието на р. Русенски Лом. Русе, 1996.
Тодорова 1986: Х. Тодорова. Каменномедната епоха в България. София, 1986.
Тодорова, Начева 1971: Х. Тодорова, В. Начева. Псевдофирнисова керамика от енеолитното наколно селище край с. Езерово, Варненско. - Археология, 1971, 2, 66-75.
Тодорова и др. 1983: Х. Тодорова, В. Василев, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово (Разкопки и проучвания, 9). София, 1983.
Balfet et al. 1983: H. Balfet, M-F. Fauvet-Berthelot, S. Monzon. Lexique et typologie les poteries. Pour la normalisation de la description les poteries. Paris, 1983.
Fol et al. 1989: A. Fol, R. Katinčarov, J. Lichardus, F. Bertemes, I. K. Iliev. Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1983-1988). - Bericht der Römisch-Germanischen Komission, 70, 1989, 5-128.
Kampffmeyer 1987: U. Kampffmeyer. Untersuchungen zur rechnergesttüzten Klassifikation der Form von Keramik. Hamburg, 1987.
Rice 1987: P. Rice. Pottery analysis. A source-book. Chicago, 1987.
Shepard 1956: A. Shepard. Ceramics for the archaeologist. Washington, 1956.
Todorova 1971: H. Todorova. Typological processing of the finds from the Goliamo Deltschevo. - In: F. R. Hodson, D. G. Kendall, P. Tautu. Mathematics in the Archaeological and Historical Sciences. Proceedings of the Anglo-Romanian Conference. Mamaia, 1970, 460-469.
Todorova, Matsanova 2000: N. Todorova, V. Matsanova. Late Chalcolithic Ceramik Style at Yunatsite Tell. - In: Technology, Style and Society. BAR International Series 854, 2000, 331-336.

Classification of Pottery from the Late Chalcolithic Karanovo VI Culture in Thrace

Victoria Petrova*

This article presents a classification of Late Chalcolitic clay vessels. It is based on the study of 835 complete or reconstructed clay vessels from the Late Chalcolithic complexes of Galabovo, Dyadovo, Ezero, Sadievo, Azmak, Yunatsite, Kapitan Dimitrievo, Karanovo, and Mechkyur. Three types of analyses are applied, viz. a) ware analysis, b) formal analysis, and c) ornamentation analysis. Each type bears a serial number (1, 2, 3) placed at the beginning of codes that contain maximum data on the ware, shape and ornamentation of the vessel. The wares are identified on the basis of the surface treatment (rough, roughly smoothed, smoothed, burnished and polished) and their color (beige-brown or grayish-black). Combining the various types of surfaces with the colors, 22 ware types have been identified, with various shapes and ornamentation.

The system adopted here is directed towards determining classes of fine and coarse pottery. The fine pottery is a class of vessels whose surfaces are polished (smoothed) or their upper parts are treated differently from the lower parts and are polished (smoothed). The coarse pottery includes vessels with rough (roughly smoothed) surfaces or with surfaces whose mouth parts are polished (smoothed) and their lower parts are rough. The formal classification is presented within the fine and coarse pottery classes. The simple shapes are unipartite and can be described by one geometric term. The complex shapes are bipartite and have a mouth (upper) part and a lower part. The composite shapes are tripartite and represented by a mouth (upper) part, a middle part and a lower part. The formal analysis has resulted in a hierarchical classification system based on the ratios of

* *Victoria Petrova, Institute of Archaeology with Museum, 2 Saborna Str., Sofia 1000, e-mail: viki5rova@yahoo.com*

the four main dimensions of the vessel (mouth diameter, maximum diameter, bottom diameter and height) and its morphological details. The emphasis is laid on the maximum diameter in relation to which the values of the other dimensions and the height are assessed. At the highest level of the hierarchical scheme three classes have been identified (bowls, cups, pots). They have been distinguished on the basis of the ratio of the mouth diameter and the maximum diameter. At the next level of the hierarchical scheme we have determined types of vessels. To the already used proportions are added the ratios of the height and the maximum diameter on the one hand and of the bottom diameter and the maximum diameter on the other hand. The analysis of these relationships established a logical sequence in the development of the shapes thus determining 20 types. Four of these have not been represented in the Late Chalcolithic pottery complexes explored until now and so that they remain hypothetical. At the lower level of the classification scheme we have determined basic shapes. The criteria for their identification are the complete vessel profile and the additional attributes (horizontal and vertical handles; spouts). The third level determines the types of vessels based on the morphology of their sudden changes. The subtypes are distinguished by the morphology of the mouth rim. The ornamentation is treated as an additional element that is required to shape up the characteristics of each vessel. At the level of the basic shape is presented the structure of the ornamental composition as well as its location on the vessel surface. The ornamental motifs are described within the compositions. The following types of ornamentation have been identified in the Late Chalcolithic complexes of Thrace: graphite, incised, dotted, plastic, crusted paint, channeling, pattern burnishing and composite.

Долината на тракийските владетели (II)

Георги Китов*

В памет на Мечислав Домарадски

Останалите подмогилни постройки в Долината на тракийските владетели не са толкова монументални и се свързват с един по-скромен период в развитието на тракийската архитектура от средата на IV в. пр. Хр. насетне.

Храм с полуцилиндрично покритие (обр. 1) е построен в ***Славчова могила*** край Розово (Китов 1996а; Китов 1999; Kitov 1995a; Kitov 1996a; Kitov 1997-1998; Kitov 1999; Kitov 2000; Kitov, Dimitrova 1998-1999). Изграден е от големи, отлично обработени каменни блокове. Подът на камерата е от подредени каменни плочи, част от които са вдигнати и разбъркани при ограбването още в древността. В преддверието е извършено жертвоприношение на кон, чийто скелет беше открит в пълен анатомичен ред заедно с една сребърна апликация и две фрагментирани амфори. След жертвоприношението преддверието е било преградено, входът към помещението - зазидан и съоръжението - засипано.

Хронологията могила - постройка не подлежи на съмнение. Част от насипа е отнет, на предварително определената за строеж площадка високо в насипа (на около 1,5 м над околния терен) са извършени ритуални действия, съпроводени с горене на огън. След това е издигнат храмът, като достъпът до входа му се осъществява по полегата, застлана със ситни камъни алея.

Макар камерата да е ограбена в древността, насипът в нея съдържа незначително количество археологически материали. Повечето от тях са с информативна стойност - късове от разрушени предмети на въоръжението, фрагменти от керамични съдове и др. Други обаче имат определящо значение. Сред тях са жезъл от желязо, еленов рог и златни люспи, най-вероятно от венец. Двата предмета са атрибути на *царската власт* и свидетелстват, че в храма е бил погребан представител на

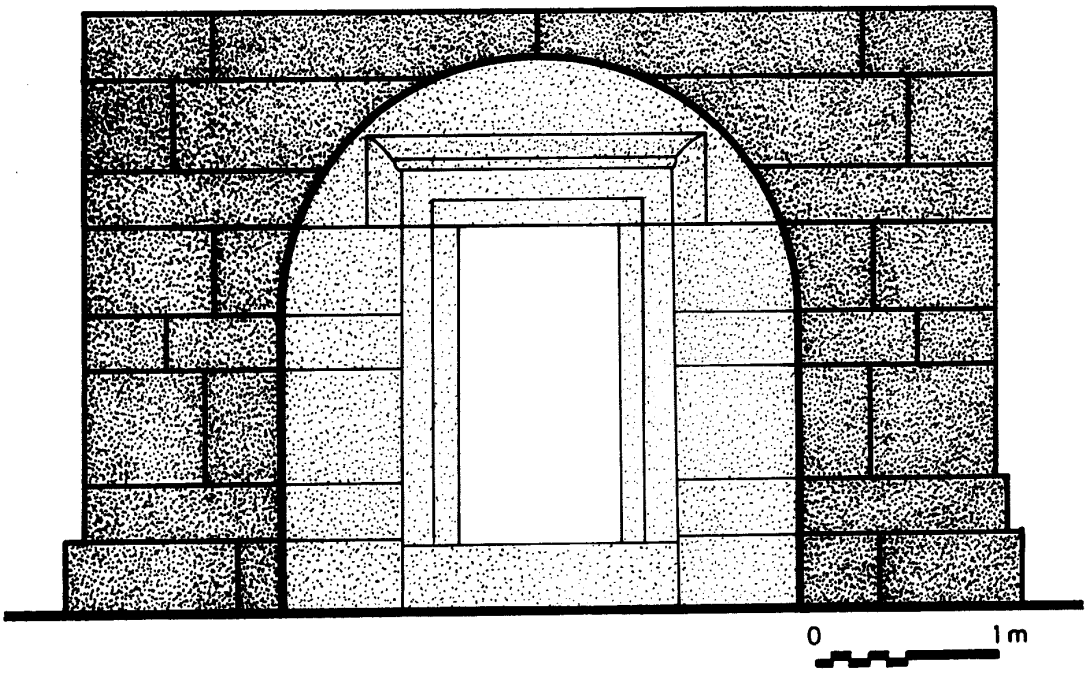

Обр. 1. Възстановка на преддверието и фасадата на храма в Славчова могила. Чертеж: Е. Кръндева, С. Гошев.
Fig. 1. Reconstruction of the antechamber and the facade of the temple in Slavchova tumulus. Drawing: E. Krondeva, S. Goshev

* *Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000, e-mail: kittemp@abv.bg*

местна династична фамилия.

Друг храм с централна камера, покрита с полуцилиндричен свод, беше открит на 25 август 1995 г. в неголямата по размери ***Сашова могила*** (Китов 1996b; Китов 1999; Kitov 1995a; Kitov 1996b; Kitov 1997a; Kitov 1997b; Kitov 1997-1998; Kitov 1999; Kitov 2000; Kitov, Dimitrova 1998-1999 и др.). Ако се съди по два правоъгълни хераклейски печата (определение на Людмил Гетов) върху дръжките на едната от големите амфори, оставени в централното помещение, погребението в нея е извършено в края на III или началото на II в. пр. Хр. Има основания да се предполага, че дълго преди това постройката е функционирала като храм. Към фасадата ѝ е прилепен коридор, който на два пъти е удължаван, за да достига периферията на насипа и да прави възможен достъпа до двете правоъгълни камери. Беше разкрит човешки скелет върху ритуално легло и конски - на пода, богат и разнообразен инвентар - фибула от злато, фиала с орнаментация от сребро и с позлата, сребърна торква, бронзова каничка, керамични съдове, в т.ч. вносни, бронзов шлем, плетена желязна ризница, железен меч и др.

На 27 септември 1995 г. беше открита гробницата в ***Сарафова могила*** (Китов 1996 b; Китов 1999; Kitov 1996 a; Kitov 1997-1998; Kitov 1997a; Kitov 1997b; Kitov 1999; Kitov 2000). Тя се състои от коридор и две правоъгълни камери. Коридорът е изграден от каменни блокове, има плосък таван и двускатен покрив от керемиди (каратаван), който е рухнал и затрупал принесения в жертва на пода кон. Двете правоъгълни помещения са изградени от добре изпечени правоъгълни тухли. Стените на помещенията и коридора са покрити с дебел пласт щукатура, оцветена в редуващи се по различен начин пояси в бяло, розово, виолетово, черно, жълто и помпеянско червено (обр. 2), както е установено и за недопроучената гробница край същото село (Гетов 1991, 42 сл.). В момента на откриването повърхностите бяха отлично запазени, блестящи като стъкло. Отпечатък от човешка длан с пръсти личи върху едно от по-светлите полета. Вероятно някой от майсторите е залитнал и е опрял изцапаната си в червено ръка на стената. Тъй като консервацията все още не е започнала, повърхностите са матови, цветовете избледнели и на петна.

Двете помещения са изцяло запазени. Стените им са дъговидно извити и завършват с дискретен хоризонтален ред (обр. 2). Второто помещение беше здраво затворено с масивна еднокрила каменна врата, която отместихме трудно (обр. 3). Долният край на

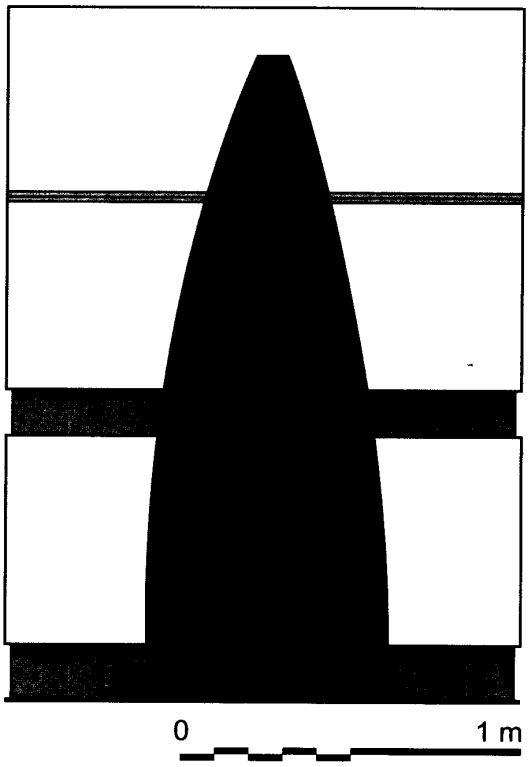

Обр. 2. Вход към първата камера на храма в Сарафова могила. Чертеж: Н. Тонков
Fig. 2. Entrance to the first chamber of the temple in Sarafova tumulus. Drawing: N. Tonkov

издадената ѝ цилиндрична ос лежи в специално укрепено с желязо и олово легло, а горният влиза в лентеста желязна халка, вклинена в каменната покривна плоча и фиксирана с оловна заливка. Централната камера зад залостената врата беше празна. След пресяване на тънкия пласт почва по пода бяха събрани множество полукълбовидни стъклени топчета, сребърно аташе от съд, няколко позлатени керамични розети, незначителни късове от златни предмети, фрагменти от железни оръжия, керамични късове от чернофирнисов кантарос с рисуван венец по шията и други незначителни предмети. Върху пода обаче са останали дълбоки отпечатъци от дъната на три големи и тежки метални съда, а по стените - следи от дръжките им. Може да се предположи, че в определен момент вътрешността на съоръжението е била съзнателно опразнена, а вратата - отново върната в първоначалното ѝ положение. Не е изключено това да е станало по време на някаква опасност за одриската държава, когато са били нужни средства за осигуряване на отбраната ѝ, заплащане на наемници, откуп и други подобни нужди.

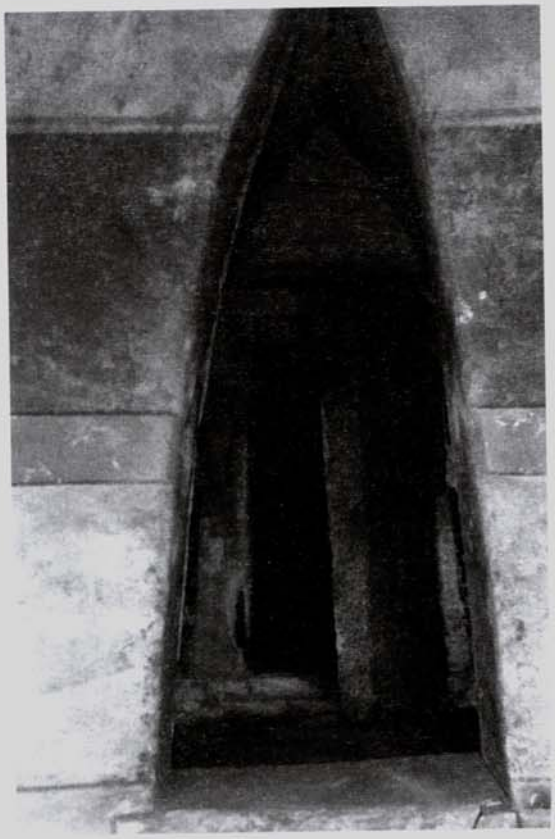

Обр. 3. Храм в Сарафова могила, в дъното - вход към втората камера с вратата. Снимка: Г. Китов
Fig. 3. Entrance to the first chamber of the temple in Sarafova tumulus. Photo: N. Tonkov

Най-вероятно е това да е станало през III в. пр. Хр. по време на набезите на келти и македони в тракийските земи.

Освен посочените археологически материали, по пода на централната камера бяха намерени разхвърляни и натрошени човешки кости, което свидетелства, че там е извършено човешко погребение. Ако се съди по фрагментите от кантаросовидния съд, това е станало през III в. От същото време най-общо са и останалите тухлени подмогилни постройки в района - тези на дъното на язовира, в Мъглиж, Казанлък и Крън.

Спазена е последователността могилен насип - сграда. Постройката се издига, както и в Розово, на около 1,5 м над околния терен и е изградена върху част от готовия могилен насип. Това се потвърждава по категоричен начин и от обстоятелството, че тежките тухлени стени са *пропаднали* в по-мекия могилен насип и подовете са *видимо изкорубени, изпъкнали*.

От обикновените гробници особено внимание заслужава тази в ***Малката могила*** между Шипка и Шейново, която се оказа неограбена (Китов 1992; Китов 1994a; Китов 1994c; Китов 1994d; Китов 1995; Kitov 1992; Kitov 1994a; Kitov 1994b; Kitov 1997b; Kitov, Theodossiev 1995; Kitov, Tonkova 1996). С нея започнаха разкопките през 1992 г. на мястото на предварително ситуирана от геофизични измервания аномалия (Тонков, Катевски 1996, 122 сл.). Правоъгълната камера и извеждащият на югоизток коридор (обр. 4) са иззидани на сухо от дребни, небрежно обработени камъни, което предопредели съдбата ѝ - тя беше незабавно засипана. Пред входа от огромни каменни плочи е изграден саркофагоподобен гроб[1] от 3 основни, 4 странични и 2 разположени една над друга покривни плочи, подпрени с камъни така, че да оставят голям отвор от югоизток. Гробът е

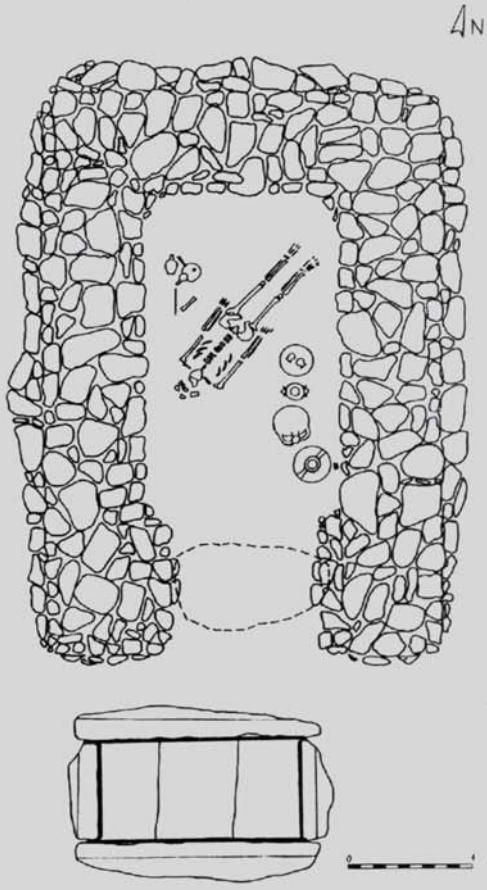

Обр. 4. Гробницата в Малката могила. План: Т. Темников
Fig. 4. The tomb in Malkata tumulus. Plan view: T. Temnikov

[1] *За да бъде запазен, саркофагоподобният гроб беше демонтиран и преместен на стотина метра - пред храма в Голямата Арсеналка.*

Обр. 3. Храм в Сарафова могила, в дъното - вход към втората камера с вратата. Снимка: Г. Китов
Fig. 3. Entrance to the first chamber of the temple in Sarafova tumulus. Photo: N. Tonkov

Най-вероятно е това да е станало през III в. пр. Хр. по време на набезите на келти и македони в тракийските земи.

Освен посочените археологически материали, по пода на централната камера бяха намерени разхвърляни и натрошени човешки кости, което свидетелства, че там е извършено човешко погребение. Ако се съди по фрагментите от кантаросовидния съд, това е станало през III в. От същото време най-общо са и останалите тухлени подмогилни постройки в района - тези на дъното на язовира, в Мъглиж, Казанлък и Крън.

Спазена е последователността могилен насип - сграда. Постройката се издига, както и в Розово, на около 1,5 м над околния терен и е изградена върху част от готовия могилен насип. Това се потвърждава по категоричен начин и от обстоятелството, че тежките тухлени стени са *пропаднали* в по-мекия могилен насип и подовете са *видимо изкорубени, изпъкнали*.

От обикновените гробници особено внимание заслужава тази в ***Малката могила*** между Шипка и Шейново, която се оказа неограбена (Китов 1992; Китов 1994a; Китов 1994c; Китов 1994d; Китов 1995; Kitov 1992; Kitov 1994a; Kitov 1994b; Kitov 1997b; Kitov, Theodossiev 1995; Kitov, Tonkova 1996). С нея започнаха разкопките през 1992 г. на мястото на предварително ситуирана от геофизични измервания аномалия (Тонков, Катевски 1996, 122 сл.). Правоъгълната камера и извеждащият на югоизток коридор (обр. 4) са иззидани на сухо от дребни, небрежно обработени камъни, което предопредели съдбата ѝ - тя беше незабавно засипана. Пред входа от огромни каменни плочи е изграден саркофагоподобен гроб[1] от 3 основни, 4 странични и 2 разположени една над друга покривни плочи, подпрени с камъни така, че да оставят голям отвор от югоизток. Гробът е

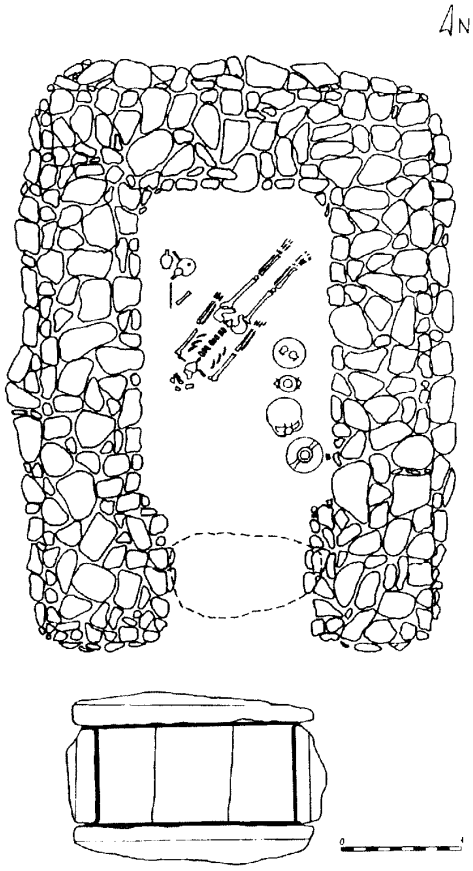

Обр. 4. Гробницата в Малката могила. План: Т. Темников
Fig. 4. The tomb in Malkata tumulus. Plan view: T. Temnikov

[1] *За да бъде запазен, саркофагоподобният гроб беше демонтиран и преместен на стотина метра - пред храма в Голямата Арсеналка.*

Обр. 5. Златен пръстен от Малката могила. Снимка: Г. Димов
Fig. 5. Gold ring from Malkata tumulus. Photo: G. Dimov

символичен, без археологически материал. Запълнен е с насипна почва. Може и да е случайно, но заслужава да се отбележи, че на пода са поставени *три* неголеми речни камъка. Гробницата е неограбена. Използвана е еднократно и незабавно след извършване на ритуала е засипана, без да е покрита. Нещо повече - засипването е планирано предварително и част от даровете - метални и керамични съдове, са съзнателно укрепени с дребни камъчета, за да не бъдат съборени и строшени от тежестта на насипа.

Почти в средата на камерата е погребан мъж с череп на юг. Инвентарът го определя безпогрешно като тракийски владетел-жрец от средата или началото на втората половина на IV в. пр. Хр. Решаващо значение за такова заключение имат три предмета. Два от тях са костени лабриси. Единият е с отвор в средата за втикване на дръжка от нетраен материал. Тя е била „обвита" със сребърна лента, която - навита спирално, беше намерена в непосредствена близост. Другият лабрис има две бронзови гвоздейчета в краищата, вероятно служили за прикрепване на кожен ремък, с който висял от шията на царя-жрец. Сред множеството златни накити се откроява пръстен-печат с вдълбано изображение на сцена „инвеститура" (обр. 5). Върху плочката са врязани фигура на тракийски владетел - вдясно, и Великата богиня срещу него, която му поднася символите на царската власт, както е изобразено и в Свещари (Чичикова 1988), върху златни пръстени от Брезово (Филов 1916/18, 5), Розовец (б. Рахманлий), Брезовско (Филов 1934, 192 и пос. там лит.) и др.

В сравнение с останалите накити от гробницата пръстенът е по-изтрит и моделировката му има архаични белези, които го правят характерен за края на V в. пр. Хр. Очевидно той е бил изработен за друг владетел, предаван е по наследство и е попаднал в гробницата заедно с останките на последния си собственик. По-ранна от останалите изглежда и една от златните огърлици, съставена от мъниста с разположени една над друга многолистни филигранни розети по лицевата повърхност (обр. 6), поразително приличащи на тези от Дуванлий - най-вече от Мушовица, но и от Кукова и Арабаджийската могила (от началото на V в.) (Филов 1934, 193 и пос. там аналогии).

Друга златна огърлица - може би най-хубавата, намирана досега, е от дебела плетена верижка, на която са нанизани две амфоровидни висулки (обр. 7). Едната е посредствено изпълнена, докато другата е шедьовър на античното ювелирство - стотици гранули и нишки оформят палмети със завити навътре листа, гроздове, пирамидки и розети. Тя наподобява висулката от Мезек (Филов 1937, 75). Още една или повече огърлици са съставени от биконични и цилиндрич-

Обр. 6. Златна огърлица от Малката могила. Снимка: Н. Стойчев
Fig. 6. Gold necklace from Malkata tumulus. Photo: N. Stoychev

Обр. 5. Златен пръстен от Малката могила. Снимка: Г. Димов
Fig. 5. Gold ring from Malkata tumulus. Photo: G. Dimov

символичен, без археологически материал. Запълнен е с насипна почва. Може и да е случайно, но заслужава да се отбележи, че на пода са поставени *три* неголеми речни камъка. Гробницата е ограбена. Използвана е еднократно и незабавно след извършване на ритуала е засипана, без да е покрита. Нещо повече - засипването е планирано предварително и част от даровете - метални и керамични съдове, са съзнателно укрепени с дребни камъчета, за да не бъдат съборени и строшени от тежестта на насипа.

Почти в средата на камерата е погребан мъж с череп на юг. Инвентарът го определя безпогрешно като тракийски владетел-жрец от средата или началото на втората половина на IV в. пр. Хр. Решаващо значение за такова заключение имат три предмета. Два от тях са костени лабриси. Единият е с отвор в средата за втикване на дръжка от нетраен материал. Тя е била „обвита" със сребърна лента, която - навита спирално, беше намерена в непосредствена близост. Другият лабрис има две бронзови гвоздейчета в краищата, вероятно служили за прикрепване на кожен ремък, с който висял от шията на царя-жрец. Сред множеството златни накити се откроява пръстен-печат с вдълбано изображение на сцена „инвеститура" (обр. 5). Върху плочката са врязани фигура на тракийски владетел - вдясно, и Великата богиня срещу него, която му поднася символите на царската власт, както е изобразено и в Свещари (Чичикова 1988), върху златни пръстени от Брезово (Филов 1916/18, 5), Розовец (б. Рахманлий), Брезовско (Филов 1934, 192 и пос. там лит.) и др.

В сравнение с останалите накити от гробницата пръстенът е по-изтрит и моделировката му има архаични белези, които го правят характерен за края на V в. пр. Хр. Очевидно той е бил изработен за друг владетел, предаван е по наследство и е попаднал в гробницата заедно с останките на последния си собственик. По-ранна от останалите изглежда и една от златните огърлици, съставена от мъниста с разположени една над друга многолистни филигранни розети по лицевата повърхност (обр. 6), поразително приличащи на тези от Дуванлий - най-вече от Мушовица, но и от Кукова и Арабаджийската могила (от началото на V в.) (Филов 1934, 193 и пос. там аналогии).

Друга златна огърлица - може би най-хубавата, намирана досега, е от дебела плетена верижка, на която са нанизани две амфоровидни висулки (обр. 7). Едната е посредствено изпълнена, докато другата е шедьовър на античното ювелирство - стотици гранули и нишки оформят палмети със завити навътре листа, гроздове, пирамидки и розети. Тя наподобява висулката от Мезек (Филов 1937, 75). Още една или повече огърлици са съставени от биконични и цилиндрич-

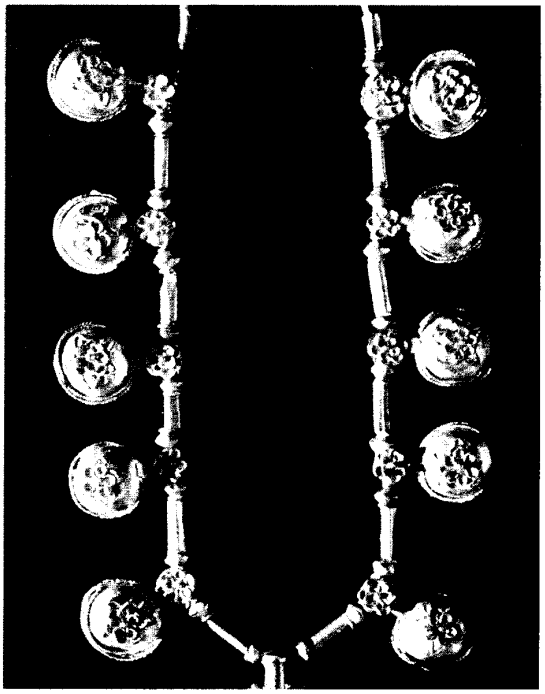

Обр. 6. Златна огърлица от Малката могила. Снимка: Н. Стойчев
Fig. 6. Gold necklace from Malkata tumulus. Photo: N. Stoychev

Обр. 7. Златна огърлица от Малката могила. Снимка: Н. Стойчев
Fig. 7. Gold necklace from Malkata tumulus. Photo: N. Stoychev

ни мъниста[2]. На някоя от тях принадлежи висулка с биконична форма, богато орнаментирана с конични издатъци, обиколени и свързани с извити в различна посока златни нишки (обр. 8). Комплектът златни накити се допълва от няколко висулки, нагръдник, копчета. Два плетени и един съставен от пръчки с халки накита са изработени от сребро. Краищата им са хванати с по две фибули „тракийски тип“ (обр. 9), като и в трите случая едната фибула е архаична - с перпендикулярно излизащ край с топче като тези от Мушовица при Дуванлий (Филов 1934, 84), а другата е с характерното за покъсно време приближаване на края към дъгата на лъка (Миков 1930/31, 171 сл.). Всъщност наличието на фибулите и мястото на намиране подсказват, че те са украсявали предната страна на дреха. По нея е имало и няколко различни по големина многолистни розети, някои позлатени.

Сред инвентара от гробницата в Малката могила са множество добре запазени керамични съдове, между които аскос, подобен на този от Казанлъшката гробница (Живкова 1974, 14 сл.), но с по-големи размери, голям амфоровиден съд, два балсамария с цветна украса. Върху някои от тях са врязани знаци, наподобяващи старогръцката буква „Н“, познати и от други могили в района, което дава основание да се предполага, че наблизо е функционирал значителен керамичен център, на който е принадлежал въпросният знак.

От метал са направени две сребърни фиали, купа и ситула от бронз. Фиалите са високи, с кълбовидно тяло и дълга шия - тип к (Marazov 1989, 91 сл. и пос. там лит.). Купата е полусферична, без украса, и във вътрешността й бяха поставени фиалите. Ситулата е с форма „тракийски тип“ (Venedikov 1977, 65 сл.), има две четириръби превезла с конични краища и изображения в основите, познати от България (Venedikov 1977, № № 1-8), Украйна (Ганіна 1970, 49 сл.), гробницата край Вергина (Andronicos 1988, 145 сл.) и другаде в Македония (Andronicos 1983, № 43). Едното е великолепно изпълнено релефно лице на брадат силен, а другото - триизмерна глава на лъв с удължена муцуна, която изпълнява ролята на чучур за изливане на течността. Тя най-вероятно е била гъсто вино с примеси от семки и люспи от гроздови

Обр. 8. Златна висулка на огърлица от Малката могила. Снимка: Г. Димов
Fig. 8. Gold pendant of a necklace from Malkata tumulus. Photo: G. Dimov

[2] *За изложбите „Тракийско изкуство“ (или под други названия) огърлиците и мънистата са комплектовани от лица, които не познават обстоятелствата на намиране. Не коментирам компетентността им.*

Обр. 7. Златна огърлица от Малката могила. Снимка: Н. Стойчев
Fig. 7. Gold necklace from Malkata tumulus. Photo: N. Stoychev

ни мъниста[2]. На някоя от тях принадлежи висулка с биконична форма, богато орнаментирана с конични издатъци, обиколени и свързани с извити в различна посока златни нишки (обр. 8). Комплектът златни накити се допълва от няколко висулки, нагръдник, копчета. Два плетени и един съставен от пръчки с халки накита са изработени от сребро. Краищата им са хванати с по две фибули „тракийски тип" (обр. 9), като и в трите случая едната фибула е архаична - с перпендикулярно излизащ край с топче като тези от Мушовица при Дуванлий (Филов 1934, 84), а другата е с характерното за покъсно време приближаване на края към дъгата на лъка (Миков 1930/31, 171 сл.). Всъщност наличието на фибулите и мястото на намиране подсказват, че те са украсявали предната страна на дреха. По нея е имало и няколко различни по големина многолистни розети, някои позлатени.

Сред инвентара от гробницата в Малката могила са множество добре запазени керамични съдове, между които аскос, подобен на този от Казанлъшката гробница (Живкова 1974, 14 сл.), но с по-големи размери, голям амфоровиден съд, два балсамария с цветна украса. Върху някои от тях са врязани знаци, наподобяващи старогръцката буква „Н", познати и от други могили в района, което дава основание да се предполага, че наблизо е функционирал значителен керамичен център, на който е принадлежал въпросният знак.

От метал са направени две сребърни фиали, купа и ситула от бронз. Фиалите са високи, с кълбовидно тяло и дълга шия - тип к (Marazov 1989, 91 сл. и пос. там лит.). Купата е полусферична, без украса, и във вътрешността ѝ бяха поставени фиалите. Ситулата е с форма „тракийски тип" (Venedikov 1977, 65 сл.), има две четирирьби превезла с конични краища и изображения в основите, познати от България (Venedikov 1977, № № 1-8), Украйна (Ганіна 1970, 49 сл.), гробницата край Вергина (Andronicos 1988, 145 сл.) и другаде в Македония (Andronicos 1983, № 43). Едното е великолепно изпълнено релефно лице на брадат силен, а другото - триизмерна глава на лъв с удължена муцуна, която изпълнява ролята на чучур за изливане на течността. Тя най-вероятно е била гъсто вино с примеси от семки и люспи от гроздови

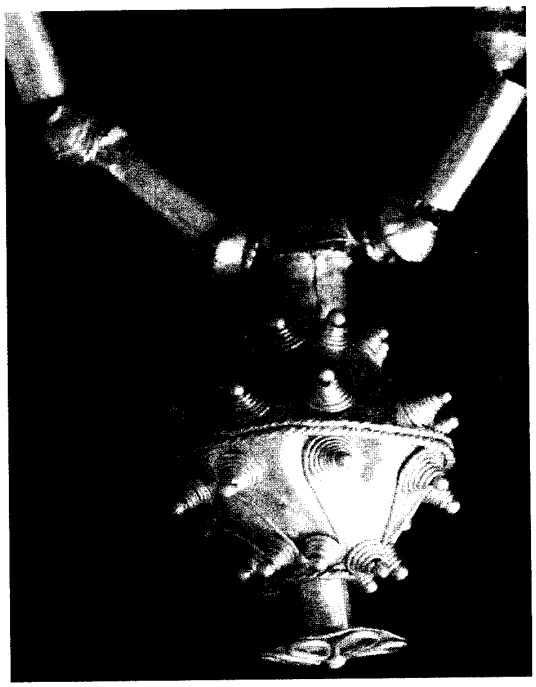

Обр. 8. Златна висулка на огърлица от Малката могила. Снимка: Г. Димов
Fig. 8. Gold pendant of a necklace from Malkata tumulus. Photo: G. Dimov

[2] *За изложбите „Тракийско изкуство" (или под други названия) огърлиците и мънистата са комплектовани от лица, които не познават обстоятелствата на намиране. Не коментирам компетентността им.*

Обр. 9. Краища на сребърен накит от Малката могила. Снимка: Г. Димов
Fig. 9. Ends of a silver ornament from Malkata tumulus. Photo: G. Dimov

зърна, защото стената на съда зад главата е с малки отвори, имащи ролята на цедка.

С царската институция и погребения на владетели и висши представители на политическата и религиозна власт са свързани множество могили в Долината с богати гробове без представителни гробни съоръжения. Наред с многото други материали в тях са намирани и такива, считани за атрибути на власт в Тракия. В *Петрунова могила* край Мъглиж е издълбана правоъгълна псевдогробница с дълъг коридор. Под запълващите „камерата" камъни са поставени сребърна фиала, старогръцки рисувани съдове и други предмети. В *Консулова могила* - непосредствено на северозапад от Малката, в разнесен от оран гроб бяха намерени железен връх на копие, бронзов арибал и сребърен накрайник с врязана растителна украса и 4 букви (обр. 10) (Китов 1994а, 49 сл.). На стотина метра югоизточно от Малката се издига *Биньова могила*. На различни нива в насипа ѝ са положени два коня, единият от които е съпроводен от пълен комплект сребърни украси за конска амуниция с врязани и пластични изображения на животни (Китов 1994а, 54 сл.). В *Зарева могила* между Шейново и Ясеново на голяма площадка са погребани човек и кон. Сред предметите от инвентара се открояват бронзов шлем „тракийски тип" с пластични набузници и полусферична фиала (Marazov 1998, № 14) от сребро с позлата и украса от врязани линии, с които тя наподобява „аржентинската" футболна топка. В *Цвяткова могила* на югозапад от Шипка (групата Косматки) на каменна площадка са погребани редом човек и кон, а друг кон е положен в самостоятелна дълбока яма. От ограбения и разбъркан инвентар към човешкия гроб са останали множество предмети на въоръжението - нагръдник-яка от желязо и сребро с позлата, отлично запазени върхове на стрели от бронз, множество сребърни украси с позлата (Marazov 1998, №№ 9, 13). Под едва забележимата и почти изцяло унищожена *Синева могила* (между Хелвеция и Шушманец) беше открита запълнена с камъни правоъгълна яма със скелети на човек и кон. Конят има пълен комплект сребърни украси за конска амуниция с животински изображения, стилизирани релефно по непознат от досегашните находки начин (обр. 11). Сред съпровождащите човека вещи внимание заслужават бронзов шлем и златен пръстен-печат с грозд, костенурка и глава на грифон (Kitov 1997a; L'or des Thraces 2002, № 222a, 222c). В *Лешникова могила* в южните покрайнини на Шипка, в гроб с трупополагане бяха намерени бронзови (обр. 12) и керамични съдове, сребърна фиала и каничка с надписи, съдържащи царски имена (Kitov 1995a; Dimitrov 1995; Theodossiev 1997). В други могили също са открити много материали със значителна научна и художествена стойност, регистрирани са и разнообразни погребални практики, които предстои да бъдат обобщени и публикувани.

Ръководената от мен експедиция ТЕМП има преки наблюдения върху някои особености на 10 от 16-те открити в Долината на

Обр. 10. Устие на предмет с врязана украса и букви от Консулова могила. Снимка: Г. Димов
Fig. 10. Mouth of an object with engraved decoration and letters from Konsulova tumulus. Photo: G. Dimov

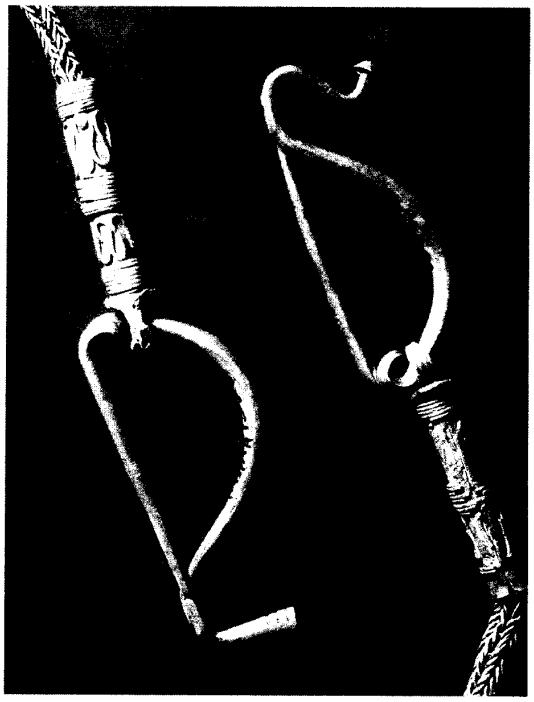

Обр. 9. Краища на сребърен накит от Малката могила. Снимка: Г. Димов
Fig. 9. Ends of a silver ornament from Malkata tumulus. Photo: G. Dimov

зърна, защото стената на съда зад главата е с малки отвори, имащи ролята на цедка.

С царската институция и погребения на владетели и висши представители на политическата и религиозна власт са свързани множество могили в Долината с богати гробове без представителни гробни съоръжения. Наред с многото други материали в тях са намирани и такива, считани за атрибути на власт в Тракия. В *Петрунова могила* край Мъглиж е издълбана правоъгълна псевдогробница с дълъг коридор. Под запълващите „камерата" камъни са поставени сребърна фиала, старогръцки рисувани съдове и други предмети. В *Консулова могила* - непосредствено на северозапад от Малката, в разнесен от оран гроб бяха намерени железен връх на копие, бронзов арибал и сребърен накрайник с врязана растителна украса и 4 букви (обр. 10) (Китов 1994а, 49 сл.). На стотина метра югоизточно от Малката се издига *Биньова могила*. На различни нива в насипа ѝ са положени два коня, единият от които е съпроводен от пълен комплект сребърни украси за конска амуниция с врязани и пластични изображения на животни (Китов 1994а, 54 сл.). В *Зарева могила* между Шейново и Ясеново на голяма площадка са погребани човек и кон. Сред предметите от инвентара се открояват бронзов шлем „тракийски тип" с пластични набузници и полусферична фиала (Marazov 1998, № 14) от сребро с позлата и украса от врязани линии, с които тя наподобява „аржентинската" футболна топка. В *Цвяткова могила* на югозапад от Шипка (групата Косматки) на каменна площадка са погребани редом човек и кон, а друг кон е положен в самостоятелна дълбока яма. От ограбения и разбъркан инвентар към човешкия гроб са останали множество предмети на въоръжението - нагръдник-яка от желязо и сребро с позлата, отлично запазени върхове на стрели от бронз, множество сребърни украси с позлата (Marazov 1998, №№ 9, 13). Под едва забележимата и почти изцяло унищожена *Синева могила* (между Хелвеция и Шушманец) беше открита запълнена с камъни правоъгълна яма със скелети на човек и кон. Конят има пълен комплект сребърни украси за конска амуниция с животински изображения, стилизирани релефно по непознат от досегашните находки начин (обр. 11). Сред съпровождащите човека вещи внимание заслужават бронзов шлем и златен пръстен-печат с грозд, костенурка и глава на грифон (Kitov 1997a; L'or des Thraces 2002, № 222a, 222c). В *Лешникова могила* в южните покрайнини на Шипка, в гроб с трупополагане бяха намерени бронзови (обр. 12) и керамични съдове, сребърна фиала и каничка с надписи, съдържащи царски имена (Kitov 1995a; Dimitrov 1995; Theodossiev 1997). В други могили също са открити много материали със значителна научна и художествена стойност, регистрирани са и разнообразни погребални практики, които предстои да бъдат обобщени и публикувани.

Ръководената от мен експедиция ТЕМП има преки наблюдения върху някои особености на 10 от 16-те открити в Долината на

Обр. 10. Устие на предмет с врязана украса и букви от Консулова могила. Снимка: Г. Димов
Fig. 10. Mouth of an object with engraved decoration and letters from Konsulova tumulus. Photo: G. Dimov

Обр. 11. Сребърна апликация от Синева могила. Снимка: Г. Китов
Fig. 11. Silver applique from Sineva tumulus. Photo: G. Kitov

тракийските владетели обикновени гробници и храмове. Към тях се прибавят впечатленията за още 5 край Старосел, 3 на нос Калиакра, по 2 в Стрелча и Равногор и други, което е основание за изводи във връзка с тракийската подмогилна архитектура.

Хронологичното съотношение съоръжение - насип обикновено не се дискутира. Изказаното отдавна от мен твърдение, че насипът предхожда архитектурното съоръжение (Китов 1977, 18 сл.) се приема обикновено с недоверие, а понякога дори иронично. За седем от десетте паметника в Долината е категорично установено, че са изградени след отнемане на част от готовия вече насип. Това не се отнася за Малката могила, в която гробницата е засипвана последователно с всеки ред от каменния градеж. По подобен начин изглежда е затрупан храмът в Сашова могила. Насипът в Лулчева могила е еднороден, силно нарушен от иманярски изкопи и хронологията там не може да се установи със сигурност.

Първичността на могилите личи в профилите, където оригиналните насипни пластове са прекъснати от изкопите за строителна площадка. Храмовете в Славчова и Сарафова могила са разположени, освен това, повисоко върху част от стария могилен насип и до входа му се стига по полегати алеи. В Сарафова могила дебелите и тежки тухлени стени леко са пропаднали в първичния насип, който е с по-малка плътност от стария терен и материка. По подобен начин в готови вече насипи са иззидани храмовете в Жаба-могила при Стрелча, някои от тези край Старосел и др. Обяснение на това съотношение засега е трудно да бъде дадено. Най-вероятно изглежда то да е резултат на проникване на традиция от по-старо време - Микенската епоха и ранната желязна епоха, когато храмовете са се вкопавали в естествени хълмове (Бонев 2003, 147 сл.; Джонова 1984 и пос. там лит.), а скалните гробници са били вдълбавани в планинските масиви.

Предназначението на монументалните подмогилни съоръжения като храмове с варианти почти не се оспорва напоследък в литературата (Гергова 1996; Русева 2000). Предложеният твърде отдавна термин *„мавзолей“* (Китов 1977, 12 сл.) беше подложен обаче на унищожителна критика, на която вече беше отговорено.

Някои важни особености на подмогилните култови сгради са свързани с предназначението им. В *разположението* на храмовете има определена закономерност. Те са проектирани и строени така, че да бъдат достъпни за многократни, редовни посещения. Именно *редовни*, свързани с определен култ, а не просто за извършване на едно или повече допълнителни погребения. Връзката с „външния“ свят е осъществявана по два основни начина. Някои от тях са изграждани в периферията и са оставяни с открити фасади с вход. Пред тях са оформяни ритуални площадки от утъпкана почва или строителен трошляк. В Долината с открити фасади са храмовете в Голяма Арсеналка, Славчова, Остpуша. Първите два от тях не са били украсени, за разлика от тези в Жаба-могила и другаде. Фасадата в Остpуша не е запазена. Шестте централни и странични акротерии обаче свидетелстват категорично, че тя е имала представителна украса (обр. 13).

Друг начин за достигане до ритуалните помещения е изграждането на коридори, които водят от периферията на могилата до входа. Така е решен проблемът в Долината

Обр. 12. Бронзов съд на място в Лешникова могила. Снимка: Г. Китов
Fig. 12. Bronze vessel in situ in Leshnikova tumulus. Photo: G. Kitov

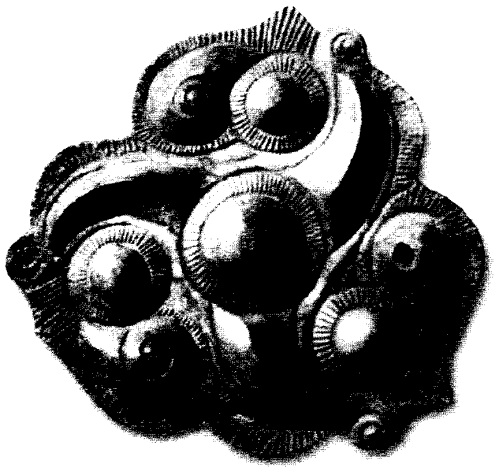

Обр. 11. Сребърна апликация от Синева могила. Снимка: Г. Китов
Fig. 11. Silver applique from Sineva tumulus. Photo: G. Kitov

тракийските владетели обикновени гробници и храмове. Към тях се прибавят впечатленията за още 5 край Старосел, 3 на нос Калиакра, по 2 в Стрелча и Равногор и други, което е основание за изводи във връзка с тракийската подмогилна архитектура.

Хронологичното съотношение съоръжение - насип обикновено не се дискутира. Изказаното отдавна от мен твърдение, че насипът предхожда архитектурното съоръжение (Китов 1977, 18 сл.) се приема обикновено с недоверие, а понякога дори иронично. За седем от десетте паметника в Долината е категорично установено, че са изградени след отнемане на част от готовия вече насип. Това не се отнася за Малката могила, в която гробницата е засипвана последователно с всеки ред от каменния градеж. По подобен начин изглежда е затрупан храмът в Сашова могила. Насипът в Лулчева могила е еднороден, силно нарушен от иманярски изкопи и хронологията там не може да се установи със сигурност.

Първичността на могилите личи в профилите, където оригиналните насипни пластове са прекъснати от изкопите за строителна площадка. Храмовете в Славчова и Сарафова могила са разположени, освен това, повисоко върху част от стария могилен насип и до входа му се стига по полегати алеи. В Сарафова могила дебелите и тежки тухлени стени леко са пропаднали в първичния насип, който е с по-малка плътност от стария терен и материка. По подобен начин в готови вече насипи са иззидани храмовете в Жаба-могила при Стрелча, някои от тези край Старосел и др. Обяснение на това съотношение засега е трудно да бъде дадено. Най-вероятно изглежда то да е резултат на проникване на традиция от по-старо време - Микенската епоха и ранната желязна епоха, когато храмовете са се вкопавали в естествени хълмове (Бонев 2003, 147 сл.; Джонова 1984 и пос. там лит.), а скалните гробници са били вдълбавани в планинските масиви.

Предназначението на монументалните подмогилни съоръжения като храмове с варианти почти не се оспорва напоследък в литературата (Гергова 1996; Русева 2000). Предложеният твърде отдавна термин *„мавзолей"* (Китов 1977, 12 сл.) беше подложен обаче на унищожителна критика, на която вече беше отговорено.

Някои важни особености на подмогилните култови сгради са свързани с предназначението им. В *разположението* на храмовете има определена закономерност. Те са проектирани и строени така, че да бъдат достъпни за многократни, редовни посещения. Именно *редовни*, свързани с определен култ, а не просто за извършване на едно или повече допълнителни погребения. Връзката с „външния" свят е осъществявана по два основни начина. Някои от тях са изграждани в периферията и са оставяни с открити фасади с вход. Пред тях са оформяни ритуални площадки от утъпкана почва или строителен трошляк. В Долината с открити фасади са храмовете в Голяма Арсеналка, Славчова, Остpуша. Първите два от тях не са били украсени, за разлика от тези в Жаба-могила и другаде. Фасадата в Остpуша не е запазена. Шестте централни и странични акротерии обаче свидетелстват категорично, че тя е имала представителна украса (обр. 13).

Друг начин за достигане до ритуалните помещения е изграждането на коридори, които водят от периферията на могилата до входа. Така е решен проблемът в Долината

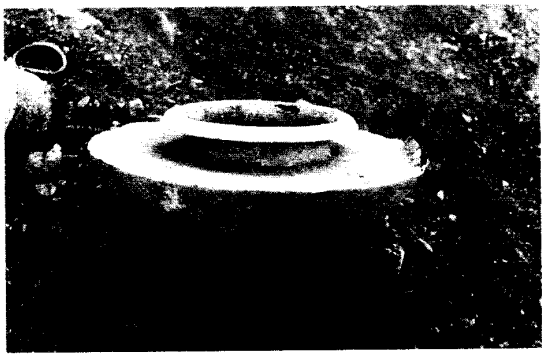

Обр. 12. Бронзов съд на място в Лешникова могила. Снимка: Г. Китов
Fig. 12. Bronze vessel in situ in Leshnikova tumulus. Photo: G. Kitov

Обр. 13. Страничен каменен акротерий от Остpуша. Снимка: Г. Димов
Fig. 13. Side stone acroter from Ostrusha tumulus. Photo: G. Dimov

при храмовете в Грифоните, Хелвеция, Шушманец, Сашова, Сарафова и Лулчева могила. Коридори (дромоси) имат и Казанлъшката и Мъглижка, както и новооткритата могила край Мъглиж. По аналогичен начин е решен достъпът до съоръженията в повечето от останалите тракийски храмове. Във връзка с коридорите могат да се посочат някои по-особени случаи. Дромосите в Сарафова могила и Казанлъшката гробница са с широчината на камерите и извеждат сравнително далеч от периферията. Те обаче имат частично боядисани чела, които са играели роля на „фасада". В Сарафова могила е имало грижливо изпълнен покрив, който вероятно се е виждал. Държал се е от дървена конструкция, а покритието е от специално подредени калиптери и солени. Храмовете в Хелвеция и Грифоните са имали поне частично покрит коридор. С подобни керемиди е бил покрит и много широкият коридор пред преддверието в Шушманец, който повече прилича на малък двор.

Вратите са задължителен елемент на тракийските храмове (Стоянова 2002, 532 сл.). Сред проучените от ТЕМП липсват и няма данни за съществуването на врати в обикновената гробница от Малката могила и в примитивната в Лулчева. Навсякъде другаде те присъстват. С тях са били снабдени всички помещения, изработени са от камък. Обикновено са касетирани и в повечето случаи са двукрили. Само в Сарафова могила вратата е еднокрила (както и в Казанлъшката) и беше открита здраво залостена. Други две врати - в Хелвеция, са също запазени *in situ*. Всички те са на оси и се отварят навън или навътре, за разлика от тези в Свещари, които са плъзгащи се (Гергова 1996, 46 сл.). Вратите в Хелвеция са интересни и затова, че имат механизми за заключване. Те са свидетелство, че до ритуалите във вътрешността са били допускани само посветени. Пейките в Хелвеция и седалките в Грифоните пък още веднъж потвърждават, че помещенията са използвани за специални ритуали.

Според мен може да се наложи ново тълкуване на „погребалното" ложе. То може да се определи по-скоро като „ритуално", още повече, че в храма на Грифоните пред него се намира подвижен блок с украса, който изглежда е бил използван като маса. Ложе в Долината (проучванията на ТЕМП) не е регистрирано само в Славчова и Сарафова могила, ако не се смятат Малката и Лулчева. Всички ложета са градени - някои от добре обработени каменни блокове и плочи (Голяма Арсеналка и Грифоните), други от дребни необработени камъни, в един случай (Сашова) - неизмазани, в друг - Хелвеция - грижливо измазани с пясък и вар. Ложето в Остpуша е монолитно - издялано е в големия блок, от който е получена и камерата (Китов 1994b; Kitov 1995b). Особено е ложето в Шушманец - то вероятно е било от нетраен материал и само много добре обработените профилирани ограничители откъм късите страни са запазени във вътрешността на камерата. Това дава основание да се допусне, че в Сарафова и Славчова могили, а и в други храмове в Тракия също е имало ложе от нетраен материал - най-вероятно дърво, което е изтляло или е било изнесено при оскверняването. Така може да се обясни и нелогичното отсъствие на ритуални легла в представителни иначе храмове като тези в Стрелча и Старосел, например.

Макар ложето в Сашова могила да е използвано за погребване и върху него да е намерен на място скелетът на тракийски владетел, налице са всички основания, както вече беше посочено, леглата в храмовете да се определят като ритуални. Тук само в конспективен план може да се направи връзка с едно легло, изобразено върху атическа ваза – тази, намерена в Башова могила край Дуванлий. Обстоятелството, че тя е избрана

Обр. 13. Страничен каменен акротерий от Остpуша. Снимка: Г. Димов
Fig. 13. Side stone acroter from Ostrusha tumulus. Photo: G. Dimov

при храмовете в Грифоните, Хелвеция, Шушманец, Сашова, Сарафова и Лулчева могила. Коридори (дромоси) имат и Казанлъшката и Мъглижка, както и новооткритата могила край Мъглиж. По аналогичен начин е решен достъпът до съоръженията в повечето от останалите тракийски храмове. Във връзка с коридорите могат да се посочат някои по-особени случаи. Дромосите в Сарафова могила и Казанлъшката гробница са с широчината на камерите и извеждат сравнително далеч от периферията. Те обаче имат частично боядисани чела, които са играели роля на „фасада". В Сарафова могила е имало грижливо изпълнен покрив, който вероятно се е виждал. Държал се е от дървена конструкция, а покритието е от специално подредени калиптери и солени. Храмовете в Хелвеция и Грифоните са имали поне частично покрит коридор. С подобни керемиди е бил покрит и много широкият коридор пред преддверието в Шушманец, който повече прилича на малък двор.

Вратите са задължителен елемент на тракийските храмове (Стоянова 2002, 532 сл.). Сред проучените от ТЕМП липсват и няма данни за съществуването на врати в обикновената гробница от Малката могила и в примитивната в Лулчева. Навсякъде другаде те присъстват. С тях са били снабдени всички помещения, изработени са от камък. Обикновено са касетирани и в повечето случаи са двукрили. Само в Сарафова могила вратата е еднокрила (както и в Казанлъшката) и беше открита здраво залостена. Други две врати - в Хелвеция, са също запазени *in situ*. Всички те са на оси и се отварят навън или навътре, за разлика от тези в Свещари, които са плъзгащи се (Гергова 1996, 46 сл.). Вратите в Хелвеция са интересни и затова, че имат механизми за заключване. Те са свидетелство, че до ритуалите във вътрешността са били допускани само посветени. Пейките в Хелвеция и седалките в Грифоните пък още веднъж потвърждават, че помещенията са използвани за специални ритуали.

Според мен може да се наложи ново тълкуване на „погребалното" ложе. То може да се определи по-скоро като „ритуално", още повече, че в храма на Грифоните пред него се намира подвижен блок с украса, който изглежда е бил използван като маса. Ложе в Долината (проучванията на ТЕМП) не е регистрирано само в Славчова и Сарафова могила, ако не се смятат Малката и Лулчева. Всички ложета са градени - някои от добре обработени каменни блокове и плочи (Голяма Арсеналка и Грифоните), други от дребни необработени камъни, в един случай (Сашова) - неизмазани, в друг - Хелвеция - грижливо измазани с пясък и вар. Ложето в Острyша е монолитно - издялано е в големия блок, от който е получена и камерата (Китов 1994b; Kitov 1995b). Особено е ложето в Шушманец - то вероятно е било от нетраен материал и само много добре обработените профилирани ограничители откъм късите страни са запазени във вътрешността на камерата. Това дава основание да се допусне, че в Сарафова и Славчова могили, а и в други храмове в Тракия също е имало ложе от нетраен материал - най-вероятно дърво, което е изтляло или е било изнесено при оскверняването. Така може да се обясни и нелогичното отсъствие на ритуални легла в представителни иначе храмове като тези в Стрелча и Старосел, например.

Макар ложето в Сашова могила да е използвано за погребване и върху него да е намерен на място скелетът на тракийски владетел, налице са всички основания, както вече беше посочено, леглата в храмовете да се определят като ритуални. Тук само в конспективен план може да се направи връзка с едно легло, изобразено върху атическа ваза – тази, намерена в Башова могила край Дуванлий. Обстоятелството, че тя е избрана

и предпочетена от тракийски аристократ или цар свидетелства, че е подхождала на неговите художествени представи за сюжета върху плещите ѝ.

Хидрията е намерена в един от най-богатите дуванлийски гробове - този в Башова могила, и е датирана в края на V в. пр. Хр. (Филов 1934, 73 сл.) или около 415 г. пр. Хр. (Маразов 2000, 203 сл.), което съвпада с времето на използване на повечето от храмовете в Долината. Сцената, която ни интересува, представя легло, масичка пред него, прави мъжка и женска фигура от двете страни. Ложето има две възглавници, две лири (!) и два хитона. Върху масичката са поставени двойки прибори и храни. От двете страни на масичката са разположени два канделабъра, трети стои зад нея. Сцената е изтълкувана от Филов като „теоксения на Диоскурите". И. Маразов вижда в нея „гръцката епическа формула за гостоприемство" отново във връзка с Диоскурите - леглото и масата са приготвени за тях. Всъщност това е религиозен ритуал, който вероятно в същия или подобен вариант е бил изпълняван в тракийските подмогилни храмове. Защото „възглавниците" в Голямата Арсеналка, Грифоните, Шушманец, Хелвеция (едната липсва, но мястото ѝ личи добре), Остpуша са по две. В централната камера на Мезек - също. В Грифоните е налице и масичка. В момента на откриване по стените и парапета на ложето личаха и следи от опушване. Пироните по стените на камерата са служили за окачване на дрехи, а седалките перпендикулярно на ложето (в Грифоните и Хелвеция са запазени, другаде може би са били от нетраен материал) - за сядане и на други участници в церемонията. Наблюдения при бъдещи проучвания на тракийски подмогилни храмове и съпоставянето им с вече известните факти ще потвърдят, надявам се, виждането, че леглата не са погребални, а ритуални.

Повечето тракийски храмове са изградени от добре обработени каменни блокове или от отлично изпечени тухли. Хоросановата спойка или връзката с железни скоби, заляти с олово, е гарантирала *дълготрайност на постройките*, която не е случайна. Те са градени „за векове", устоявали са на десетки земетресения и някои от тях – като повечето в долината, са „доживели" в отлично състояние. Тухленият храм в Сарафова могила беше открит само с няколко незначителни пукнатини, въпреки че могилата е използвана за полигон и по повърхността ѝ личат следи от вериги на стотици пъти разтърсвалите я танкове.

Резултат от предназначението, респективно продължителното функциониране на храмовете, са многобройните преустройства, периодите на използване, регистрирани при наблюденията върху сградите. Единствено за Голямата Арсеналка няма категорични свидетелства за преустройства. Подът в храма на Грифоните е допълнително покрит със замазка, а коридорът е бил стеснен впоследствие. В мазилките на Хелвеция се виждат най-малко два пласта. В Шушманец те са поне три, врязаните слънца (въртящи се слънчеви дискове) са били вторично замазани с ярка червена боя. Към самотната саркофагоподобна камера в Остpуша допълнително са пристроени останалите пет, а коридорът на Сашова могила на два пъти е бил удължаван, сигурно, за да компенсира разнасянето на могилния насип към периферията. В Славчова могила камерата е застилана на два пъти и между тях е останала права фуга. На места в Сарафова се виждат два пласта мазилка.

Времето на функциониране на храмовете е трудно да се конкретизира. Според мен то е между 2-3 десетилетия и столетие - столетие и половина. За доказването на това твърдение ще бъде потърсено място допълнително.

Въпреки отличния им градеж, тракийските храмове са били **изоставяни** и **засипвани** в даден момент. Има всички основания да се твърди, че това е ставало съзнателно, предварително. Това е безусловно установено за почти всички проучени от ТЕМП постройки. В Долината Голямата Арсеналка, Хелвеция, Славчова и Сашова са с преградни зидове пред първите камери или преддверията. Коридорите в Хелвеция, Грифоните, Сашова, Сарафова и Шушманец са запълнени умишлено с големи необработени камъни. Архитектурните детайли в Остpуша са демонтирани и разположени, едва ли не подредени, в права линия пред и успоредно на фасадата. Каменните и тухлени конструкции обаче са били така здрави, че в нито един от проучените в Долината храмове не са разрушени нито камерите, нито коридорите. Те са само частично запълнени с почва и това е станало в резултат на просмукване през вековете. Откриването на камерите свободни от насип и празни е характерно за района. Другаде те са разрушени в различна степен и обикновено са запълнени с блоковете от градежа, камъни и насип - Старосел (без този в Недкова могила), Стрелча, Равногор, Калиакра и др. Запазени са били храмовете в Мезек, Ветрен, два в Свещари и някои други. Особено показателен е случаят с храма в Четиньова могила при Старосел. Разрушаването на двете камери е станало съвсем съзнателно, планомерно. Ку-

полната камера е била оголена отгоре, за да се демонтира ключовият камък, който е *поставен* на пода. С помощта на кирки, следите от които личат добре, са разбити блоковете на местата, където преди това - също така грижливо, са монтирани железни скоби, заляти с олово. Кръглата камера е запълнена със съборените блокове и на повърхността на могилата се е получила хлътнатина. Тя е била нарочно запълнена и маскирана така, че да не личи, че там е имало изкоп. По аналогичен начин е разбита и съборена част от покрива на първата, правоъгълна камера. Коридорът и стълбищата са били запълнени със специално донесени камъни, а входовете към тях - грижливо прегредени с отлично изпълнени зидове от каменни блокове. Архитектурните детайли са старателно и внимателно демонтирани и също така грижливо вградени в преградните зидове. В началото на централното стълбище в крепидата е оставен добре проектиран отвор. При изграждането на преградата е проявено старание този път стената да бъде изпълнена така, че да не личи мястото ѝ в крепидата (обр. 14). После и тя е покрита с насип. Така храмът е бил скрит от погледа на съвременниците и е направено всичко възможно бъдещите поколения да не подозират за неговото съществуване.

Тъй като в изворите липсват данни за констатираното „damnacio memoriae" („заличаване на спомена"), причините за приложението му могат само да се предполагат. Като най-вероятна може да се допусне нерегистрирана засега промяна в религията или смяна на управляваща династия. Не може да се каже дали това е станало в едно за тракийските земи време или е обичайно при определен повод.

Още една загадка се откроява при оскверняването на храмовете. В Долината са открити множество скелети на коне и други животни. Някои от тях са в могили без архитектурни съоръжения, други са свързани с храмовете. В Хелвеция един кон е принесен в жертва (погребан?) в преддверието, а друг - пред челото на източния коридор. И двата са в пълен анатомичен ред. Същото е състоянието на конските скелети в преддверието на Славчова могила, в коридора на Сарафова, в югозападната камера в Оструша, в централната камера на Сашова. В Грифоните, Голямата Арсеналка и югоизточната камера на Оструша конските скелети са представени само от отделни кости. За сметка на това в преддверието на Шушманец конете са четири (заедно с две кучета или вълци) и са непокътнати. Единствено в Оструша до коня има пълен комплект украси за конска амуниция. В останалите случаи тя или изобщо липсва, или е представена символично само

Обр. 14. Допълнителна преградна стена пред стълбището в Четиньова могила край Старосел. Снимка: Г. Китов
Fig. 14. Additional screening wall in front of the stairs in Chetinyova tumulus near Starosel. Photo: G. Kitov

от един или няколко елемента. Непокътната е и колесницата с конете в Жаба-могила. Тук въпросът за различното отношение към човека и свързаните с него вещи и към животните е само поставен и ще се търси възможност другаде да бъде подробно разискван и евентуално изяснен.

За разнообразието в плановото и пространствено решение на храмовете в Долината вече е споменавано. Най-неочаквано такова разнообразие се наблюдава и в Старосел. Обяснение на тези факти ще бъде търсено също другаде. Не мога обаче да устоя на изкушението да се спра на разнообразните типове покрития. В Долината са регистрирани почти всички познати от Тракия с изключение на стъпаловидния (Вълчепол, Татарево, Стрелча) и силно изразения трапецовиден купол (Рошава могила при Старосел). Плоско покритие има в Оструша, Сарафова, Лулчева, в новооткритата могила при Мъглиж и може да се предполага в Крънската. В Сашова покритието на първата камера е от еднопосочни стъпала, така е частично в Маньова и Четиньова и изцяло в Недкова могила край Старосел. Класическото двускатно покритие е застъпено в първите камери на двата куполни храма в Голяма Арсеналка и Грифоните, както и във втората и централната камера в Мъглижката гробница (обр. 15). Покритието в Хелвеция, Сарафова и Крънската е скосено дъговидно. В първите камери на Мъглижката и Казанлъшката гробница е подобно, но дъгите не са пресечени, а завършват островърхо като при двускатния покрив. Полуцилиндричният свод, често наричан и „македонски", е използван на три места, при това съвършено - преддверието на Шушманец, преддверието и камерата в Славчова и централната камера на Сашова.

полната камера е била оголена отгоре, за да се демонтира ключовият камък, който е *поставен* на пода. С помощта на кирки, следите от които личат добре, са разбити блоковете на местата, където преди това - също така грижливо, са монтирани железни скоби, заляти с олово. Кръглата камера е запълнена със съборените блокове и на повърхността на могилата се е получила хлътнатина. Тя е била нарочно запълнена и маскирана така, че да не личи, че там е имало изкоп. По аналогичен начин е разбита и съборена част от покрива на първата, правоъгълна камера. Коридорът и стълбищата са били запълнени със специално донесени камъни, а входовете към тях - грижливо прегредени с отлично изпълнени зидове от каменни блокове. Архитектурните детайли са старателно и внимателно демонтирани и също така грижливо вградени в преградните зидове. В началото на централното стълбище в крепидата е оставен добре проектиран отвор. При изграждането на преградата е проявено старание този път стената да бъде изпълнена така, че да не личи мястото ѝ в крепидата (обр. 14). После и тя е покрита с насип. Така храмът е бил скрит от погледа на съвременниците и е направено всичко възможно бъдещите поколения да не подозират за неговото съществуване.

Тъй като в изворите липсват данни за констатираното „damnacio memoriae" („заличаване на спомена"), причините за приложението му могат само да се предполагат. Като най-вероятна може да се допусне нерегистрирана засега промяна в религията или смяна на управляваща династия. Не може да се каже дали това е станало в едно за тракийските земи време или е обичайно при определен повод.

Още една загадка се откроява при оскверняването на храмовете. В Долината са открити множество скелети на коне и други животни. Някои от тях са в могили без архитектурни съоръжения, други са свързани с храмовете. В Хелвеция един кон е принесен в жертва (погребан?) в преддверието, а друг - пред челото на източния коридор. И двата са в пълен анатомичен ред. Същото е състоянието на конските скелети в преддверието на Славчова могила, в коридора на Сарафова, в югозападната камера в Оструша, в централната камера на Сашова. В Грифоните, Голямата Арсеналка и югоизточната камера на Оструша конските скелети са представени само от отделни кости. За сметка на това в преддверието на Шушманец конете са четири (заедно с две кучета или вълци) и са непокътнати. Единствено в Оструша до коня има пълен комплект украси за конска амуниция. В останалите случаи тя или изобщо липсва, или е представена символично само

Обр. 14. Допълнителна преградна стена пред стълбището в Четиньова могила край Старосел. Снимка: Г. Китов
Fig. 14. Additional screening wall in front of the stairs in Chetinyova tumulus near Starosel. Photo: G. Kitov

от един или няколко елемента. Непокътната е и колесницата с конете в Жаба-могила. Тук въпросът за различното отношение към човека и свързаните с него вещи и към животните е само поставен и ще се търси възможност другаде да бъде подробно разискван и евентуално изяснен.

За разнообразието в плановото и пространствено решение на храмовете в Долината вече е споменавано. Най-неочаквано такова разнообразие се наблюдава и в Старосел. Обяснение на тези факти ще бъде търсено също другаде. Не мога обаче да устоя на изкушението да се спра на разнообразните типове покрития. В Долината са регистрирани почти всички познати от Тракия с изключение на стъпаловидния (Вълчепол, Татарево, Стрелча) и силно изразения трапецовиден купол (Рошава могила при Старосел). Плоско покритие има в Оструша, Сарафова, Лулчева, в новооткритата могила при Мъглиж и може да се предполага в Крънската. В Сашова покритието на първата камера е от еднопосочни стъпала, така е частично в Маньова и Четиньова и изцяло в Недкова могила край Старосел. Класическото двускатно покритие е застъпено в първите камери на двата куполни храма в Голяма Арсеналка и Грифоните, както и във втората и централната камера в Мъглижката гробница (обр. 15). Покритието в Хелвеция, Сарафова и Крънската е скосено дъговидно. В първите камери на Мъглижката и Казанлъшката гробница е подобно, но дъгите не са пресечени, а завършват островърхо като при двускатния покрив. Полуцилиндричният свод, често наричан и „македонски", е използван на три места, при това съвършено - преддверието на Шушманец, преддверието и камерата в Славчова и централната камера на Сашова.

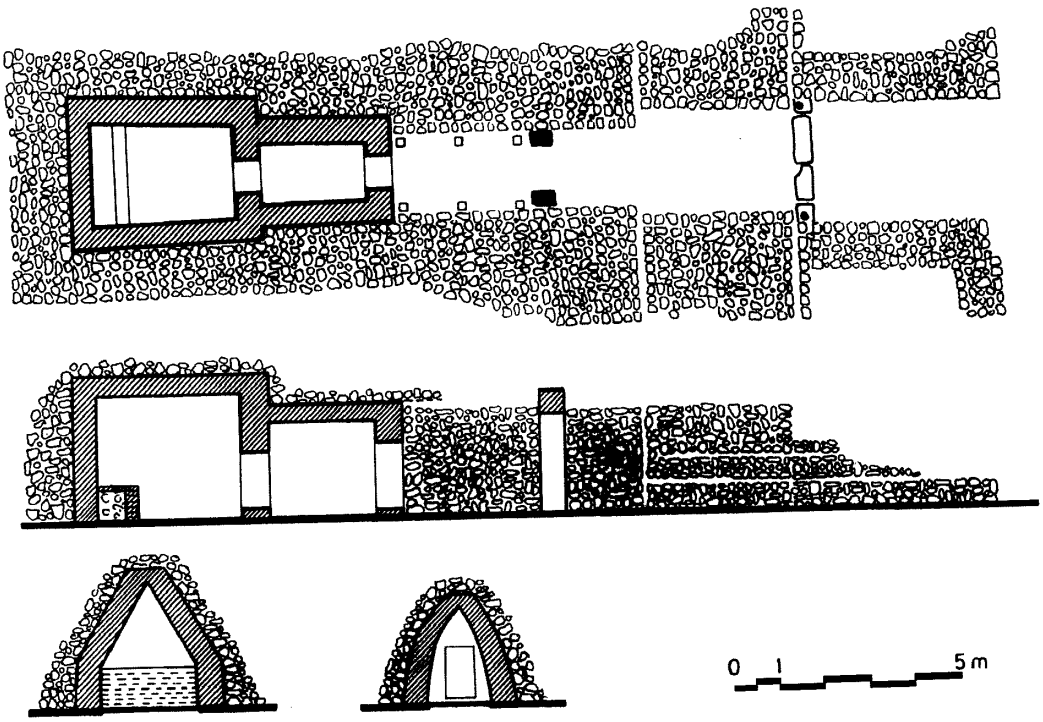

Обр. 15. Мъглижката гробница. План и разрези по Л. Гетов
Fig. 15. Maglizh tomb. Plan view and cross-sections, after L. Getov

Най-широко застъпен е куполът - в седем случая - в централните помещения на Голямата Арсеналка, Грифоните, Шушманец, Казанлъшката и двете гробници на дъното на язовира, както и при югоизточната камера на Остpуша. Навсякъде той е изпълнен грижливо и с характерното за елитните тракийски постройки майсторство. Това изобщо не е учудващо, като се има предвид, че куполът е един от патентите на тракийските архитекти и строители.

Учудващото обаче е, че с не по-малко майсторство са изпълнени „македонските сводове", които като *„чужди"* би трябвало да затрудняват тракийските майстори. И то не само в Долината. Прецизно и умело са изградени полуцилиндричните сводове в отдавна откритите гробници в Ловеч и Варна, с изключително умение са изпълнени тези до Свещари, при това допълнени със скулптурна, графична и многоцветна украса.

Допреди 7-8 години беше недопустимо типично тракийската конструкция купол да бъде съчетана с типично „македонски" полуцилиндричен свод (Вълева 1994, 55 сл.; Miller 1993; Λαξαρίδης 1966). През 1996 г. обаче беше открит храмът в Шушманец, където преддверието е с полуцилиндричен, а камерата - с куполен покрив. Три години по-късно - през 1999 г., съчетанието беше видяно отново в Маньова могила край Старосел, а на следващата и в Четиньова - само на половин километър от Маньова. При тези две могили се откроява особеност, която засега е без паралели. Сводът е получен от блокове, изрязани не само дъговидно, но от редуващи се вертикални и дъговидни полета. По същия начин, известен много отдавна от една гробница край Лозенград (Филов 1937, 97 сл. и пос. там лит.), е получено закуполяването в кръглите помещения. Полуцилиндричният свод в Четиньова е с тракийска добавка - дъгата на средата на височината е заменена от стъпаловидно разположени ленти от успоредно монтирани, издадени надолу и нагоре полета напречно на свода. Такова покритие, но без съчетаване с полуцилиндричен свод, имат първата камера в Сашова могила и централната в Недкова край Старосел.

Посочените примери на виртуозно изпълнение и съчетание с типичния тракийски купол ме карат да поставя въпроса дали т.нар. „македонски" свод има прототипи и примери за развитие в Тракия. Почти не е необходимо да се напускат границите на Долината. Тук са изпълнени три двускатни покрития - Мъглиж, Голямата Арсеналка и Грифоните.

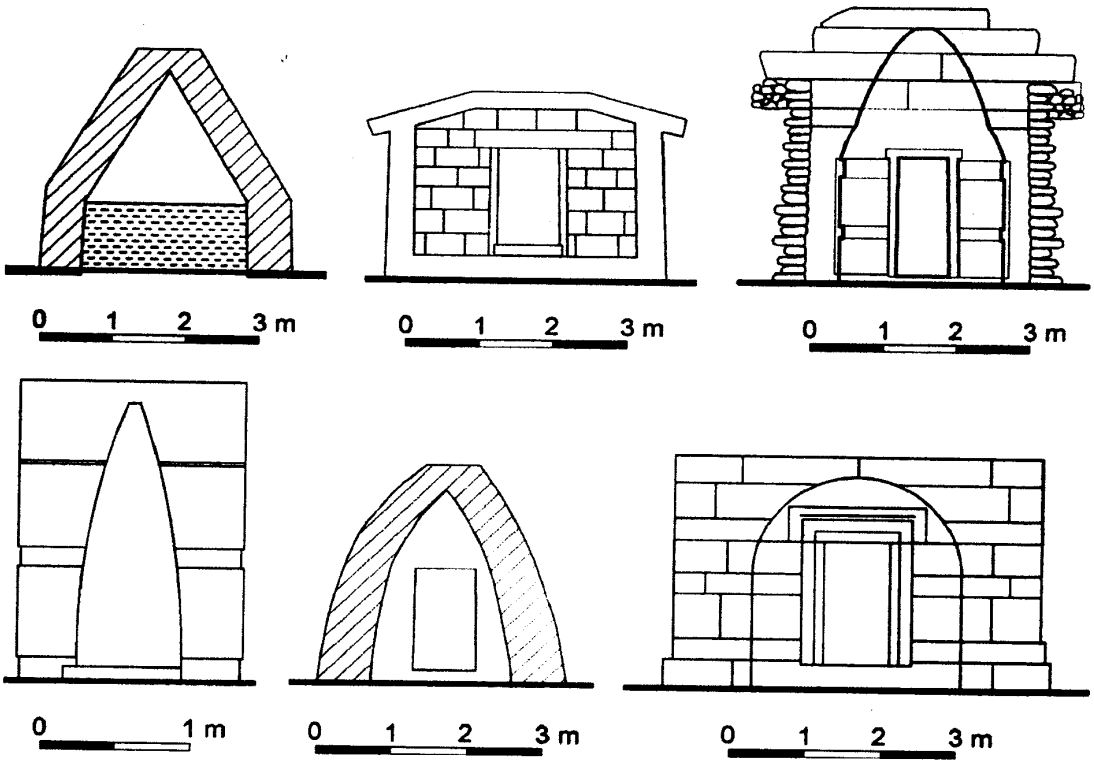

Обр. 16. Развитие от двускатно към полуцилиндрично покритие. Автор: Н. Тонков
Fig. 16. Movement from gable to barrel-vaulted roof. Author: N. Tonkov

Трябва „да се прескочи" до Старосел, където в Рошава могила двускатният (триъгълен) покрив е пресечен с хоризонтален пояс, който го прави трапецовиден. В Хелвеция, Сарафова и Крън правите стени на двускатния (триъгълен) покрив са извити дъговидно, но както и в Рошава са пресечени от хоризонтален пояс. В Казанлъшката и Мъглижката (първа камера) гробница този пояс липсва при запазено дъговидно очертание на страничните стени и островърх завършек. В Славчова, Сашова и Шушманец острият връх е отпаднал и дъгата е завършена до полуцилиндър (обр. 16). Тук трябва да бъде направена уговорката, че с посочените примери не става дума за генетично развитие, а наличието им на ограничена по площ територия свидетелства за познаването на покритията и отхвърля вероятността и необходимостта те бъдат внесени отвън - в случая от Македония. По-скоро съществува друга възможност - при наличието на такова разнообразие от покрития в Тракия и ограничения кръг от типове в македонските земи, да се предположи движение в обратна посока - от север на юг. Още повече, че там полуцилиндричният свод се появява в готов вид без примери на по-ранни и покъсни образци.

Посочените архитектурни съоръжения и богати гробове легитимират Казанлъшко като един от политическите центрове в Древна Тракия, в района на който са насипвани могили с изградени в тях представителни храмове и гробове на тракийски владетели в един относително продължителен период от време между V и II в. пр. Хр. Многото унищожени и непроучени могили са гаранция, че има материали и съоръжения, които са останали неизвестни или до които все още не достигаме, и те вероятно ще спомогнат за решаване на вече поставени и нововъзникнали проблеми, за обогатяване представите за тракийската култура и извличане на още свидетелства за нейното величие. Датирането на богатите могили в района, колкото и да е оспорвано, е вън от хронологическия обхват на живота в тракийския град Севтополис - последните десетилетия на IV и началото на III в. пр. Хр. Без съмнение, в Долината са съществували по-ранни и по-късни политически центрове. С издирването им се беше заел колегата Домарадски, който вече беше локализирал един от тях. Преждевременната му смърт осуети проучването, с което тежестта и значението на Долината на тракийските владетели за историята и културата на тракийския свят щеше да се умножи.

Цитирана литература:

Бонев 2003: А. Бонев. Ранна Тракия (Разкопки и проучвания, 31). София, 2003.

Вълева 1994: Ю. Вълева. Тракийски и македонски монументални гробници. - Проблеми на изкуството, 1994, 27, 3, 55-62.

Ганіна 1970: О. Д. Ганіна. Античні бронзи из Піщаного. Киев, 1970.

Гергова 1996: Д. Гергова. Обредът на обезсмъртяването в Древна Тракия. София, 1996.

Гетов 1991: Л. Гетов. Тракийски гробници в хинтерланда на Севтополис през елинистическата епоха. - В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 1991, 40-46.

Джонова 1984: Д. Джонова. Мегалитен храм-кладенец при с. Гърло, Пернишки окръг. София, 1984.

Живкова 1974: Л. Живкова. Казанлъшката гробница. София, 1974.

Китов 1977: Г. Китов. Тракийската гробница-мавзолей край град Стрелча. – Векове, 1977, 1, 12-21.

Китов 1992: Г. Китов. Шипка - Шейново. Тракийски могилен некропол. - Балкански древности, 2, 1992, 10-13.

Китов 1994a: Г. Китов. Долината на царете в Казанлъшката котловина. - Анали, 1994, 2-3, 46-76.

Китов 1994b: Г. Китов. Тракийски гробнично култов комплекс в могилата Оструша край Шипка. - Проблеми на изкуството, 1994, 4, 13-20.

Китов 1994c: Г. Китов. Династичен тракийски могилен некропол Шипка - Шейново в Казанлъшко. – Епохи, 1994, 2, 16-30.

Китов 1994d: Г. Китов. Тракийски могили в хинтерланда на Севтополис. - В: III международен Симпозиум „Кабиле“. Ямбол, 1994, 85-93.

Китов 1995: Г. Китов. Траколожка експедиция за могилни проучвания (ТЕМП) през 1992-1994 г. - Археология, 1995, 4, 54-61.

Китов 1996a: Г. Китов. Славчова могила край с. Розово. - Археология, 1996, 1, 1-9.

Китов 1996b: Г. Китов Новооткрити тракийски династични гробници в Казанлъшко. - Епохи, 1996, 4, 5-25.

Китов 1999: Г. Китов. Царската долина на траките в Казанлъшко. - В: Казанлък в миналото и днес, 4, 1999, 34-46.

Маразов 2000: И. Маразов. Траките и виното. Русе, 2000.

Миков 1930/31: В. Миков. Тракийски тип фибули. – Известия на Българския археологически институт, 6, 1930/31, 171-182.

Русева 2000: М. Русева. Тракийска култова архитектура. Ямбол, 2000.

Стоянова 2002: Д. Стоянова. „Гръцката врата“ в Тракия. – В: Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002, 532-549.

Тонков, Катевски 1996: Н. Тонков, И. Катевски. Геофизично изследване на могили от некропола при Шипка-Шейново. - В: Първи международен симпозиум „Севтополис“, 2, 1996, 122-128.

Филов 1916/18: Б. Филов. Паметници на тракийското изкуство. – Известия на Българското археологическо дружество, 1916/18, 6, 1-56.

Филов 1934: Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. София, 1934.

Филов 1937: Б. Филов. Куполните гробници при Мезек. - Известия на Българския археологически институт, 9, 1937, 1-116.

Чичикова 1988: М. Чичикова. Свещарската гробница - архитектура и декорация. – Terra antiqua balcanica, 3, 1988, 125-143.

Andronicos 1983: M. Andronicos. Musée de Thessalonique. Athène, 1983.

Andronicos 1988: M. Andronicos. Vergina. The Royal Tombs. Athène, 1988.

Dimitrov 1995: P. Dimitrov. Deux noms nouveaux d`aristocrates thraces dans une inscription de Kazanluk. – Orpheus, 5, 1995, 23-25.

Kitov 1992: G. Kitov. Newly-Discovered Eqipment and Materials in the Thracian Necropolis near Shipka and Sheinovo. – Orpheus, 3, 1993, 9-25.

Kitov 1994a: G. Kitov. The Thracian Mounds. - Bulletin of the Ancient Orient Museum, 15, 1994, 9-25.

Kitov 1994b: G. Kitov. Ein neuentdecktes thrakisches Furstengrab bei Kazanlak (Südbulgarien). - Das Altertum, 1994, 39, 287-300.

Kitov 1995a: G. Kitov. Les tumuli roayaux dans „La valée des rois“. – Orpheus, 5, 1995, 5-21.

Kitov 1995b: G. Kitov. Das Thrakische Mausoleum bei Sipka in Südbulgarien. - Trans Europam, 1995, 245-250.

Kitov 1996a: G. Kitov. The Thracian Valley of the Kings in the Region of Kazanluk. - Balkan Studies, 37, 1996, 5-34.

Kitov 1996b: G. Kitov. The Tumulus Graves near the villages of Krasnovo and Starossel, Hissar Region. - Reports of Prehistoric Research Projects, 1995, 457-469.

Kitov 1997a: G. Kitov. Tombes monumentales thraces. – Archeologie, 1997, 338, 28-35.

Kitov 1997b: G. Kitov. La valle dei Traci nella provincia di Kazanlak. - Glorie di Tracia, 1997, 33-45.

Kitov 1997-1998: G. Kitov. The Valley of the Thracian Kings. - Il Mar Nero III, 1997-1998, 9-35.

Kitov 1999: G. Kitov. Royal Insignia, Tombs and Temples in the Valley of the Thracian Rulers. -

Archaeologia Bulgarica, 1999, 1, 1-20.
Kitov 2000: G. Kitov. The Thracian Valley of the Kings in the Region of Kazanlyk. - In: Tombes tumulaires de l'Age du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Tulcea, 2000, 119-137.
Kitov, Dimitrova 1998-1999: G. Kitov, D. Dimitrova. New Discoveries in the Thracian Valley of the Kings in the Region of Kazanluk. – ТАЛАНТА 30-31, 1998-1999, 31-54.
Kitov, Theodossiev 1995: G. Kitov, N. Theodossiev. New Data on Thracian Archaeology and Religion from the Tumuli near Villages of Shipka and Sheynovo in the Kazanluk Region. – Thracia, 11, 1995, 317-336.
Kitov, Tonkova 1996: G. Kitov, M. Tonkova. Tresor *thraces de Malkata mogila*. – *Archeologie*, 1996, 327, 36-41.
L'or des Thraces: L'or des Thraces. Bruxelles, 2002.
Marazov 1989: I. Marazov. The Gifts of the Odrisian Kings. In: The Rogosen Treasure. Sofia, 1989.
Marazov 1998: I. Marazov. Ancient Gold. The Wealth of the Thracians. New York, 1998.
Miller 1993: St. Miller. The Tomb of Lyson and Kallikles: A Painted Maccedonian Tomb. Mainz, 1993.
Theodossiev 1997: N. Theodossiev. A new Early Thracian Inscription from Bulgaria. – Kodmos, 36, 174.
Venedikov 1977: I. Venedikov. Les situles de bronze en Thrace. – Tracia, 4, 1977, 59-103.
Λαξαρίδης 1966: Δ. Λαξαρίδης. Ανασκαφαί και έρευναι Αμφιπόλεως. - *Πρακτικάτης Αρχαιολογικής Εταιρείας εν Αθναις*. Αθήναι, 1966.

The Valley of the Thracian Rulers (II)

Georgi Kitov*

The remaining structures under the tumuli in the Valley of the Rulers are less representative and associated with a more modest period in the development of the Thracian culture since the middle of the 4th century BC.

A horse is buried in the antechamber of the temple in the Slavchova tumulus. The antechamber and chamber have a barrel-vaulted roof.

The structure in the Sashova tumulus has a dromos extended twice and two rectangular chambers - the first with a terraced roof and the second with a barrel-vaulted roof. It is the second structure in Thrace found unplundered during excavations. The man is laid on a stone bed and the horse is lying on the floor. The stock is represented by a knitted chain armour, a sword, gads, a silver phial with gilding, a bronze jug, a gold fibula, local and imported clay vessels, including two large amphorae, one having two seals, etc.

The temple in the Sarafova tumulus has a dromos where a horse was sacrificed, as well as two rectangular chambers with an arched roof. The walls are completely plastered with mortar and coloured in bands. Like the Slavchova tumulus, the structure is built on part of the mound resulting in collapsed walls and gutted floor. One of the unplundered royal tombs, that in the Malkata tumulus, is constructed in a primitive way and was filled up after the investigation. A man was buried in it in the middle of the 4th century BC by laying the corpse with power insignia - two bone labrets and a gold ring-seal in an investiture scene. The stock contains some more gold and silver necklaces, two silver phials, a bronze cup and a situla with plastic ornaments on the handles, local and imported clay vessels and other finds.

Some of the graves in the rest of the tumuli are exceptionally rich and are associated with burials of rulers and aristocrats, judging by gold ornaments, silver vessels - phials and jugs, some having inscriptions with royal names, imported clay vessels, adornment for horse-trappings, sceptres and other works of the ancient art.

The observations in the Valley of the Thracian Rules and during other TEMP excavations provide solid grounds for proposing some conclusions about the sub-tumulus architecture in Thrace and similar ritual practices. It turns out that in most cases tumuli were first built up, then part of the embankment was removed in order to construct a temple. The structures were located close to the tumulus peripheries and were accessible for visits through their open facades or dromoi of varying lengths. At least

* *Institute of Archaeology with Museum, 2 Saborna Str., Sofia 1000, e-mail: kittemp@abv.bg*

two construction periods can be identified in almost every monumental sub-tumulus structure. This shows that they were planned to be and were used between several decades and a century and a half. Almost all temples have gates and ritual beds made of stone or some other material. Ceremonies were performed in them, which could be attended only by the initiated. At a certain time the temples were abandoned, deliberately emptied or plundered, destroyed or damaged. Specially built walls cut off the access to them, the facades and dromoi were filled up. During the last period of their use (deliberate abandonment?) in the dromoi, antechambers or chambers of the temples, animals were buried (sacrificed?), mostly horses that in most cases remained intact and were subsequently found during excavations in a complete anatomical sequence.

The examination of the spatial designs of the temples in the Valley and their comparison with some other designs enable us to assert that the so-called "Macedonian" (barrel) vault was not introduced by the Macedonian builders but occurred as a result of the development of the Thracian building traditions involving good knowledge of all variants of roofs ranging from gable (triangular) roofs to barrel vaults and domed arches.

The fact that the representative temples and rich graves in the Valley date back to the chronological range between the 5th and 3rd centuries, some being used even during the 2nd century BC, and that the capital of king Seutes III, Seutopolis, functioned during the last decades of the 4th and the beginning of the 5th century, provides good reasons to continue searching for urban and political centres existing in the area during earlier or later periods. Places were recorded during field reconnaissance where evidence was found that such centres probably existed so they will be subject to further investigations. Along with discovering new temples and rich burials, which undoubtedly are concealed under the numerous unexplored tumuli, the investigations will help to emphasize the importance of the Valley for the Thracian history and culture.

Комплекс от ями и съоръжения от IV в. пр. Хр. в кв. Лозенец, София

Марио Иванов*

Комплексите от т.нар. обредни ями напоследък силно привличат вниманието на изследователите. За първи път те са въведени в научно обръщение с публикуването на некропола при Дуванлий, където само в Кукова могила са изследвани над 100 ями. По-късно подобни вкопани съоръжения са проучени в Копринка, Мирково, Кралево, Елешница и др. (Георгиева 1991, 1). Появиха се и публикации за големите ямни комплекси при Дебелт (Балабанов 1999), Сталийска махала (Бонев, Александров 1996), района на промишления комплекс Марица-Изток (Tonkova, Savatinov 2001), както и нови наблюдения върху вкопаните ритуални съоръжения под могилен насип (Агре 2001). Проучените ями се отнасят към края на II и цялото I хилядолетие пр. Хр., като най-активното им използване е във времето IV-III в. пр. Хр. (Георгиева 1991, 1). Изключително важна предпоставка за правилното разбиране и интерпретиране на явлението е подробното и изчерпателно публикуване на всеки отделен обект. Това е и целта на настоящата статия - да представи своевременно и максимално обективно резултатите от проучването на един новооткрит комплекс, който по своите характеристики трябва да се отнася към гореописаните паметници.

През юни и юли 2001 г., във връзка с предстоящо ново строителство в кв. Лозенец на ул. Д. Хаджикоцев № 110, под ръководството на К. Шалганов и М. Иванов беше проучен сондажно и чрез разкопки терен с обща площ ок. 3000 кв. м[1]. На това място през 1953 г. чрез сондажи е била разкрита част от масивна сграда. В две свои публикации И. Велков допуска, че става дума за базилика от сирийски тип (Велков 1954; Велков 1954а). Непосредствената цел на кампанията през 2001 г. беше цялостното проучване на сградата. Резултатите от разкопките опровергаха предположението на И. Велков. Установено бе наличието на фамилен мавзолей със значителни размери от IV в. В хода на проучването са регистрирани и съоръжения и материали от късножелязната епоха. Касае се за комплекс от вкопани съоръжения, чиито граници лежат извън проучената територия. Предмет на настоящата статия са само съоръженията и материалите от късножелязната епоха, разкрити в границите на проучения мавзолей.

Обектът се ситуира върху полегат участък в северното подножие на Лозенския хълм (обр. 1). Наклонът на терена рязко се увеличава на около 20 м южно от мавзолея. На север, североизток и северозапад

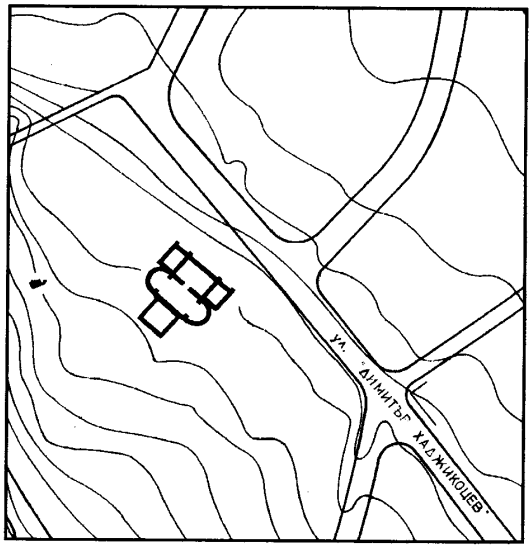

Обр. 1. Местоположение на обекта - топографско заснемане
Fig. 1. Site location - topographic survey

местността е равнинна. На около 60-70 м от обекта протича днешната Перловска река.

Общата проучена площ е около 3000 кв. м, от които 400 кв. м бяха изследвани чрез редовни археологически разкопки. Останалото пространство, основно на юг и югозапад от мавзолея, беше проучено чрез четири сондажа с размери 35 х 1 м и

* *Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000, e-mail:slotarm@yahoo.com*
[1] *Изказвам своята благодарност на К. Шалганов, ръководител на проучването, за предоставената ми възможност да публикувам резултатите от разкопките.*

дълбочина между 1,70 и 2,50 м, отстоящи на около 5 м един от друг. Последните не показаха наличието на археологически структури и материали. Северно, североизточно и северозападно от мавзолея не са правени изследвания поради съвременно застрояване. Възможно е в бъдеще тук да бъдат открити още съоръжения от същия период.

В границите на късноантичния мавзолей бяха проучени пет кръгли ями (от № 1 до № 5 по реда на откриване) и две голе-

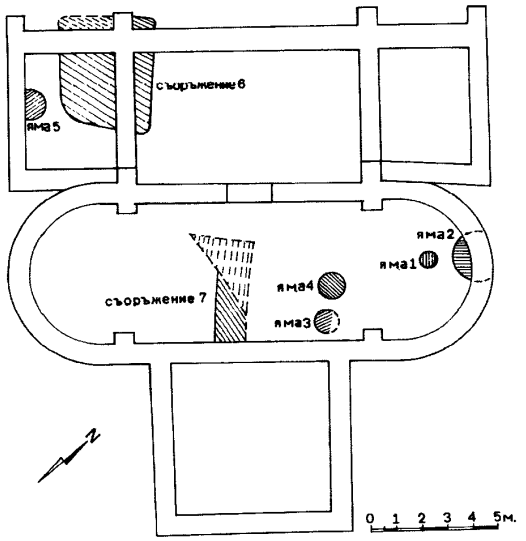

Обр. 2. Разположение на ямите и съоръженията в общия план на мавзолея
Fig. 2. Location of pits and structures in the general plan of the mausoleum

ми вкопани четириъгълни ями (съоръжения) - №№ 6 и 7 (обр. 2). В центъра на проучената площ се ситуират ями №№ 3 и 4 и съоръжение № 7, непосредствено на североизток от тях на около 3 м са ями №№ 1 и 2, а на запад от съоръжение № 7, на около 4 м, се намират съоръжение № 6 и яма № 5. Разположението на структурите по терена и разстоянията между тях показват известно групиране. Съоръжение № 6 и яма № 5 образуват едната група; съоръжение № 7 и ями №№ 3 и 4 - втората, а ями №№ 1 и 2 - третата. Възможно е към последните две също да е имало поголямо съоръжение, намиращо се непосредствено на изток-североизток от тях. В пространството североизточно от съоръжение № 6 и на запад от ями №№ 1 и 2 е открита керамика от късножелязната епоха, но не са регистрирани съоръжения. Точно този участък, отговарящ на помещения III и IV от мавзолея, е бил разкопан сондажно през 1953 г. от И. Велков. Част от неговия изкоп е регистрирана в план и разрез на съоръжение № 6. Ако там е имало други вкопани съоръжения, те вероятно са били унищожени при тогавашното проучване на късноантичната сграда.

Съоръженията са регистрирани на различна дълбочина спрямо съвременното ниво на терена - от около 1 м (при ями №№ 1 и 2) до 30 см (при съоръжение № 6). Разликата се дължи, както на масивните строежи от късната античност и миналия век, които са нарушили стратиграфията и са преотложили част от материала, така и на естествената денивелация на склона.

В план ямите имат очертанията на кръг с диаметър от 0,60 до 1,70 м. Много вероятно е обаче всички те да са имали почти еднаква форма и размери, с диаметър при отвора около 1 м. Яма № 2, която е с най-голям диаметър при отвора - 1,70 м, вероятно се състои от две вкопани една в друга ями. Основание за такова твърдение е особената стъпаловидна форма на дъното. Яма № 5, имаща диаметър 1,30 м, беше регистрирана близо до дъното, където обикновено е най-широкият участък. Вероятно нейният отвор е бил с около 10-20 см по-малък. Всички ями имат формата на два пресечени конуса, съединени с малките си основи (обр. 3). Дъната им са равни или съвсем слабо издути. Изключение прави яма № 2, за която беше предположено по-горе, че се състои от две ями, вкопани една в друга. Диаметърът на дъната на ямите варира от 1,30 до 1,80 м (при яма № 2). Последната има диаметър до „стъпалото" 1,40 м. Следователно, ако е вярно предположението, че яма № 2 се състои от две ями, може да се твърди, че всички съоръжения са с приблизително еднакви размери на дъното - около 1,30-1,40 м. Дълбочината им е между 1,10 и 1,40 м. Разликата вероятно се дължи на различното ниво на регистриране. Яма № 3, която по своята форма, размери, материал, а вероятно и по функция, се различава съществено от останалите, може да се приеме като изключение.

Всички ями и съоръжения са запълнени еднократно, тъй като в тях има само един пласт, заемащ целия обем на вкопаната структура. Основният запълнител е сиво-кафява до сиво-черна пръст, с малки примеси от бежово-жълта стерилна пръст, въглени, късове отухлена глина, животински кости и керамика (обр. 3). Единственото изключение е яма № 3, чийто запълнител е от сиво-кафява пръст, примесена само с късове отухлена глина с различна

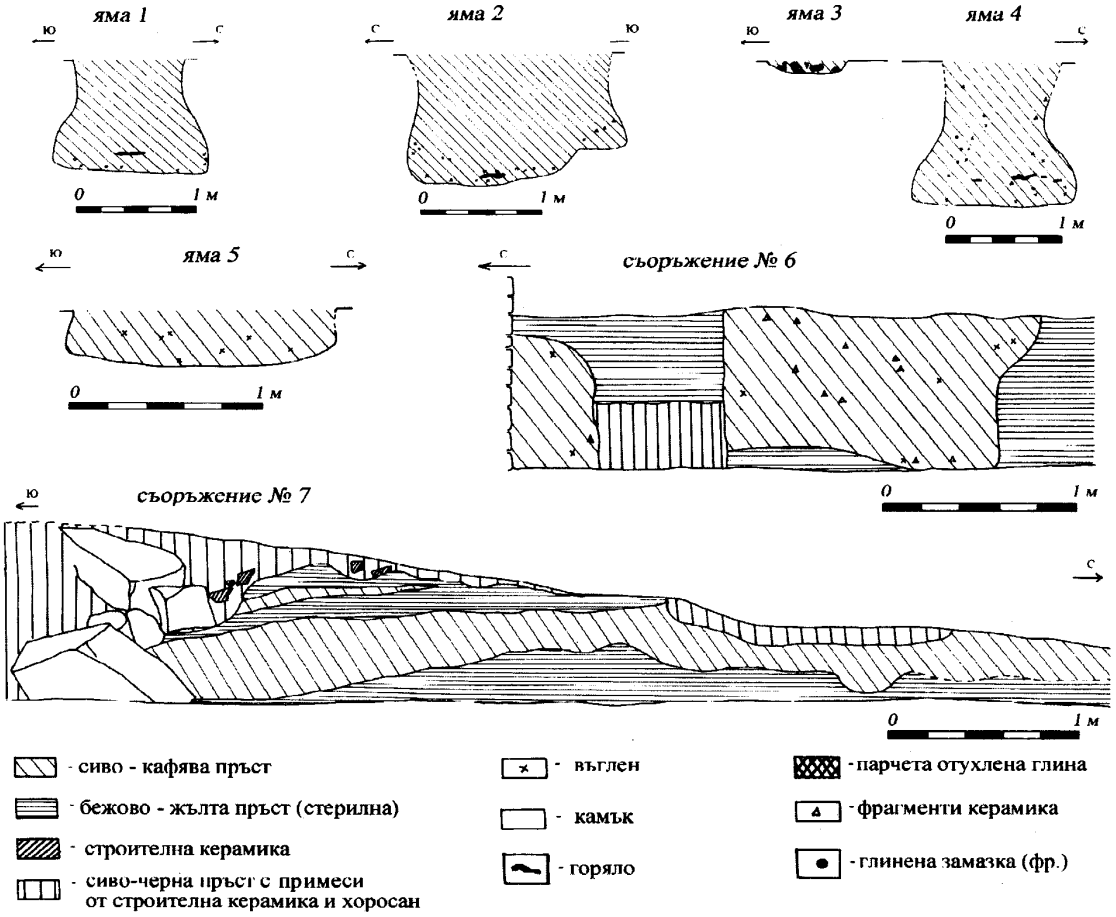

Обр. 3. Разрези на проучените съоръжения
Fig. 3. Cross-sections of the investigated structures

големина, със следи от дървени пръчки по тях. В почти всички ями може да се забележи известна, макар и слаба, концентрация на въгленчета и пепел в долната част на ямата, близо до дъното.

Съоръженията се различават от ямите по своя план и размери. Съоръжение № 6 е с трапецовидна форма и заоблени ъгли. Размерите му са приблизително 4,50 м (СЗ-ЮИ) на 3,60 м (СИ-ЮЗ). То е вкопано на дълбочина 0,90 м. Стените му са отвесни, със слабо разширяване в горната част. Запълнителят е същият - сиво-черна пръст, примесена с въгленчета, животински кости, много керамика (обр. 4 *12, 14, 16*; обр. 5; обр. 6) и късчета отухлена глина с отпечатъци от пръчки. С така представените характеристики, съоръжение № 6 прилича на жилище от типа полуземлянка. В него обаче не са регистрирани дупки от колове, подово ниво, огнище или пещ, хромел и т. н.

Съоръжение № 7 също е с големи размери, но границите му са доста неясни. Сигурно установената част от него има размери ок. 4,20 м (СЗ-ЮИ) на 1,20 м (СИ-ЮЗ). Вероятно в план е с четириъгълна форма, подобна на съоръжение № 6 (което се подсказва и от размерите). То се е развивало в североизточна посока, като неговата ширина не би могла да надхвърля 3,5 м, тъй като на около 4 м североизточно от сигурно фиксираната му югозападна граница се намират ями №№ 3 и 4. В разрез, съоръжение № 7 се откроява като сиво-кафяв пласт с дебелина 20-40 см. Запълнителят е идентичен с този на останалите ями и съоръжение № 6.

Стратиграфският анализ на вкопаните структури, както и находките показват, че най-вероятно те са резултат от еднократни действия и са функционирали в непродължителен период от време.

Разпределението на костния и керамичния материал по комплекси е следното: от яма № 1 произхождат фрагментирани и цели кости от дребно тревопасно животно, вероятно овца. Намерена е цяла долна половина от голям съд, изработен на ръка

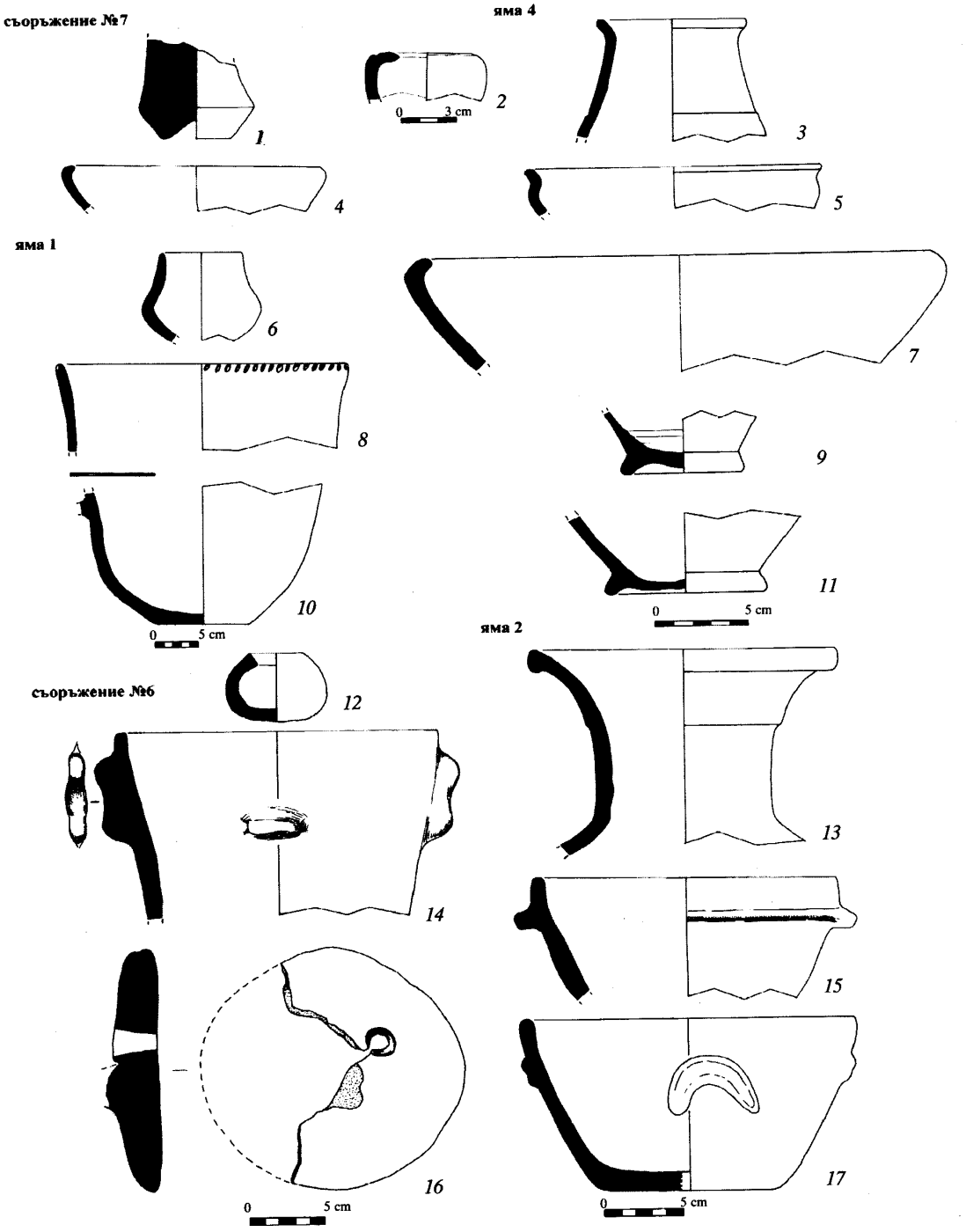

Обр. 4. Керамични съдове от ями №№ 1, 2 и 4 и съоръжения №№ 6 и 7
Fig. 4. Clay vessels from pits Nos. 1, 2 and 4 and structures Nos. 6 and 7

(обр. 4 *10*) и фрагменти, които се разделят по следния начин: керамика, правена на ръка, общо 58 фрагмента - 7 устия, 46 стени, 4 дъна и 1 дръжка; керамика на колело - 13 стени; амфорна тара - 3 стени.

В яма № 2 са открити само няколко силно натрошени кости (крайник, ребра и челюст) от едро тревопасно животно - вероятно крава. Керамиката, правена на ръка, е представена от една почти цяла купа (обр. 4

17) и 55 фрагмента - 8 устия, 42 стени и 5 дъна. Керамичните фрагменти от съдове, работени на бързо колело (т.нар. сива тракийска керамика), са 15 - 1 цяло устие от амфора (обр. 4 *13*), 1 фрагмент от устие, 12 стени и 2 дъна. Амфорна тара не е открита.

Както беше отбелязано по-горе, в яма № 3 са открити само парчета от отухлена глина със следи от дървени пръчки с различни размери.

В яма № 4 са установени 2-3 малки фрагмента от тънки кости, неподлежащи на идентифициране. Керамиката, правена на ръка, е най-многобройна, общо 122 фрагмента - 4 устия, 111 стени, 6 дъна и 1 дръжка. Керамиката, правена на колело, е представена от 34 фрагмента сива тракийска керамика - 3 устия, 25 стени, 3 дъна, както и 3 стени от червена на цвят керамика. Амфорната тара е застъпена с 8 фрагмента от стени. В тази яма са открити и 9 фрагмента от много големи съдове, правени на колело, вероятно питоси, както и фрагмент от чернофирнисова лампа (обр. 4 *2*).

От яма № 5 произхожда по-малко керамичен материал, а кости и амфорна тара не са открити. Керамиката, изработена на ръка, е представена от 29 фрагмента - 1 устие, 27 стени и 1 дъно. Сивата тракийска керамика, правена на бързо колело, е застъпена с 12 фрагмента - 1 устие, 10 стени и 1 дъно.

Най-богат материал е открит при проучването на съоръжение № 6. Остеологичните находки се състоят от множество силно фрагментирани кости от едри и дребни тревопасни животни. Тук са открити и над 30 парчета отухлена глина с по-големи размери и отпечатъци от дървени пръти. Съоръжение № 6 е изключително богато и на керамичен материал - основно във фрагментарно състояние. Целите съдове са представени от малко съдче със сферична форма, правено на ръка (обр. 4 *12*) и едно почти цяло гърне, също изработено на ръка, с украса от пластична лента с коси насечки и прилепени продълговати пъпки (обр. 5 *5*). Намерени са и две находки - керамичен прешлен за вретено и керамична тежест (?) (обр. 6 *3, 6*). Амфорната тара е застъпена с няколко фрагмента от стени и едно столче от амфора (обр. 6 *1*). Намерени бяха и два фрагмента (устие и дъно) от чернофирнисови скифоси (обр. 6 *5, 8*). Основното количество керамичен материал се пада на фрагментите от съдове, правени на ръка, общо 659 фрагмента - 57 устия, 571 стени, 25 дъна и 6 дръжки. Трябва да се добавят един фрагментиран наполовина капак (обр. 4 *16*), както и 5 фрагмента от питоси. Керамиката на колело (т.нар. сива тракийска керамика) е представена със 77 фрагмента - 16 устия, 55 стени, 5 дъна и 1 дръжка.

От последното съоръжение № 7 произхождат малко на брой силно натрошени животински кости. В сравнение с останалите съоръжения тук е открит най-много амфорен материал - 1 дъно от тасоска амфора (обр. 4 *1*) и 12 фрагмента от стени на амфори. Фрагментите от съдове, работени на ръка, са 136 - 11 устия, 122 стени и 3 дъна. Керамиката, изработена на колело е представена с 13 фрагмента - 3 устия и 10 стени.

Направеният преглед на материала по комплекси показва явния превес на керамиката, изработвана на ръка, над тази, произвеждана на грънчарско колело. Макар и малко, присъства и импортен материал - амфорна тара и луксозна чернофирнисова керамика. Последната, въпреки фрагментарното си състояние, е от изключителна важност за прецизиране датировката на обекта.

Парчетата от отухлена глина са с различни размери - от много малки късчета до такива с размери 10 х 15 см. Те произхождат предимно от съоръжение № 6 и яма № 3. В останалите ями и в съоръжение № 7 са намерени само дребни неопределими парчета. Върху големите фрагменти личат отпечатъци от дървени пръти с диаметър 0,5 до 3 см. Всички късове имат бежово-кафяв до черен цвят с недобро изпичане на ядрото.

Керамиката, правена на ръка (обр. 4 *6, 8, 10, 12, 14-17;* обр. 5 *1-3, 5-14*), е преобладаваща на обекта. Като форми са представени големи паници и купи, гърнета с цилиндрична, биконична и сферична форма. Съдовете са дебелостенни и с големи размери. Тестото е с недобро изпичане и едри примеси от кварцови частици, пясък и слюда. Преобладава бежово-кафявият до черен цвят. Дъната са масивни и плоски. Устийният ръб обикновено е прав, съвсем слабо извит навън или завит навътре, без сложно профилиране. Украсата е композирана най-често от пластична лента с ямички или коси насечки, комбинирана с езичести дръжки или от други пластични ленти, спускащи се отвесно. Голямо е разнообразието от прилепени дръжки - дъговидни, като пъпка, езичести с вдлъбнатина, хоризонтални или вертикални. Повечето големи съдове, доколкото може да се съди по фрагментарния им характер, имат четири дръжки от два различни вида, разположени симетрично две по две като всеки две срещуположни са еднакви. Застъпена е и вря-

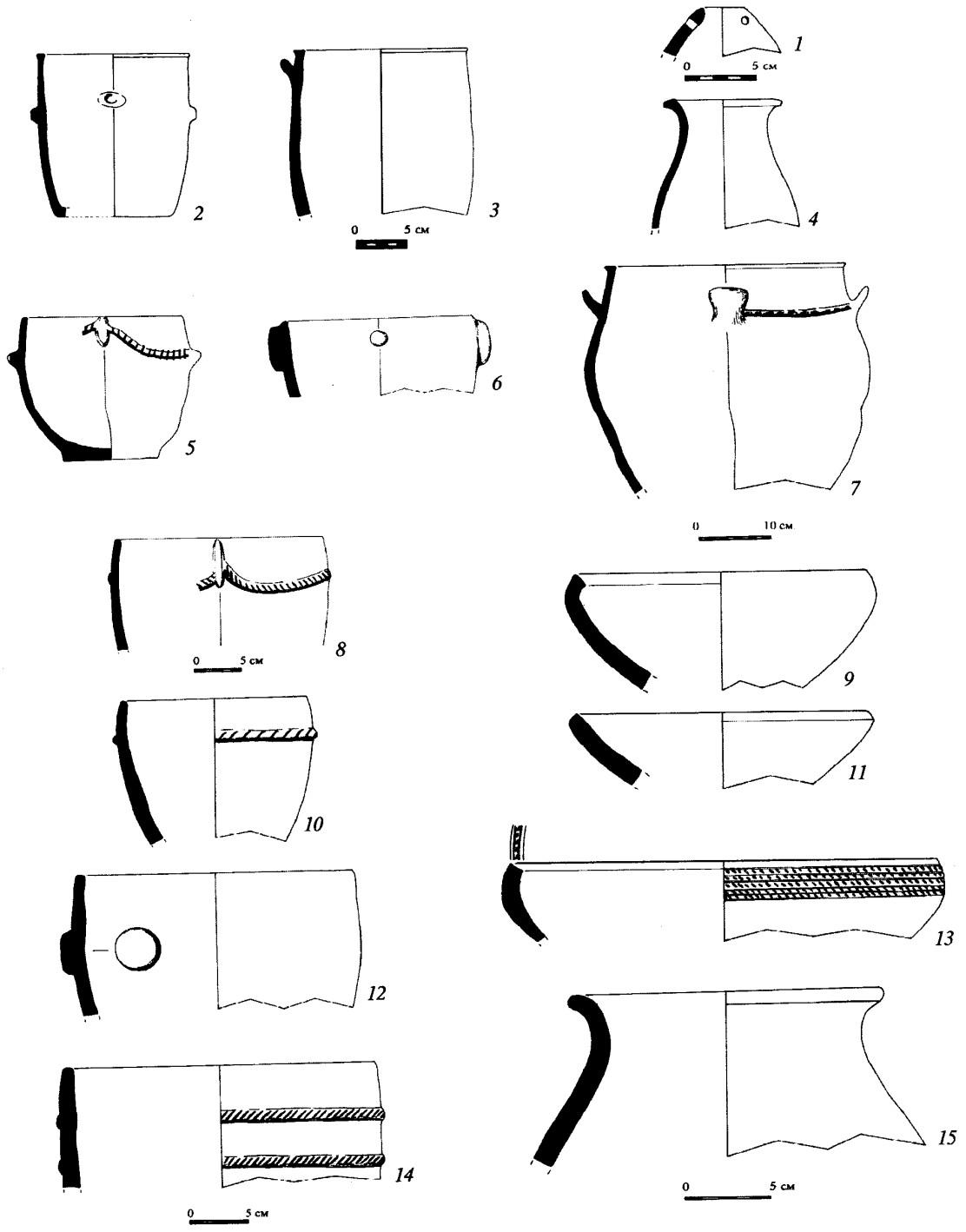

Обр. 5. Керамични съдове от съоръжение № 6
Fig. 5. Clay vessels from structure No. 6

заната и набодена украса, както и малките ямички върху стената на съда.

Керамиката, правена на колело (обр. 4 *3-5, 7, 9, 11, 13*; обр. 6 *1-2, 4, 7, 9-20*), е застъпена с няколко основни форми - паници, купи, чашки (скифосоподобни), стомни/кани и големи съдове (амфори?). Всички фрагменти са от съдове, принадлежащи към групата на т.нар. сива тракийска керамика. Основните им характеристики са добре пречистена глина, равномерно изпичане до различни отенъци на сивото, огладена повърхност. Украса

се среща рядко и се състои предимно от един или повече успоредни недълбоки жлеба, подчертаващи местата на прелома или намиращи се под устието. Само в един случай е регистрирана украса от вълнообразна линия между два успоредни жлеба. Интересни са два големи съда, изработени на бавно колело (обр. 5 *4, 15*), които притежават основните характеристики на категорията, но по тях са едва забележими характерните за съдовете на колело следи от пръстите на майстора.

Амфорната тара се състои от части от стени и две столчета, открити в съоръжения №№ 6 и 7, както и в ями №№ 2 и 4. Поради фрагментарния характер на материала е трудно да се установи производственият център. Само едно от столчетата (обр. 4 *1*) може да се определи като принадлежащо на тасоска амфора от IV в. пр. Хр.[3] Импорт, основно от о. Тасос, е установен и в селището на хълма Кракра в Перник. Амфорната тара оттам е датирана в границите между 340-320 г. пр. Хр. (Перник 1981, 94). Разгледаният тук обект е със сходна хронология (вж. по-долу).

Луксозната чернофирнисова и червенофигурна керамика е представена само от три фрагмента. Два от тях, произхождащи от съоръжение № 6, са от два скифоса, а третият - от яма № 4 - е част от чернофирнисова лампа.

По основните си характеристики: профил, размери и украса, фрагментът от лампа (обр. 4 *2*) намира най-близки аналогии с лампи №№ 306 и 307 от Атинската агора и № 16 от о. Делос. Тези лампи са отделени в тип 25В и се датират от втората половина на IV в. пр. Хр. до първата четвърт на III в. пр. Хр. (Howland 1958, 72; Bruneau 1965, 20). Вътрешното им развитие в рамките на типа показва по-ранна дата за лампите със слабо конкавно устие, както е и при екземпляра от Лозенец. Съпоставен с данните за датировката на скифосите, фрагментът от лампа от яма № 4 може да се датира най-вероятно в третата четвърт на IV в. пр. Хр.

Скифосите (обр. 6 *5, 8*) принадлежат към т. нар. атически вариант А, който се появява към средата на VI в. пр. Хр. и достига до класическата си форма към началото на V в. пр. Хр. Употребата им продължава до края на IV в. пр. Хр. (Sparkes, Talcott 1970, 84). В България подобни скифоси са открити най-вече в гръцките колонии по западния бряг на Черно море и особено в некропола на Аполония. Те спадат към керченския стил и са датирани в средата на IV в. пр. Хр. (Иванов 1963, 199). От намерените подобни екземпляри във вътрешността на страната географски най-близки са тези от хълма Кракра в Перник, като се датират в последната четвърт на IV в. пр. Хр. (Перник 1981, 95). Като цяло скифосите с изображения на фигури на младежи принадлежат към стиловия кръг на "художника на Дебелото момче" и се датират в IV в. пр. Хр. (Рехо 1992, 30-33). За прецизиране датата на фрагмента от Лозенец (обр. 6 *5*) е важна вътрешната еволюция на атическия вариант А. Тя се изразява в тенденция към все по-силно подчертаване на външния контур на съда чрез две последователни извивки - първата непосредствено под устието, а втората веднага след най-широката част. В IV в. пр. Хр. тази тенденция се развива все по-интензивно (Sparkes, Talcott 1970, 84-85). Фрагментът от скифос от съоръжение № 6 показва признаците на един по-развит профил, което, съпоставено с данните от датировката на чернофирнисовата лампа подсказва като най-вероятна дата средата или третата четвърт на IV в. пр. Хр. Предвид кратковременното съществуване на комплекса и еднократното (вероятно) запълване на ямите и съоръженията може да се приеме, че целият обект (в проучената си част) се датира в средата и третата четвърт на IV в. пр. Хр.

Във функционално отношение комплексът от кв. Лозенец е трудно да бъде определен. Наличието на необичайно големи съоръжения, напомнящи жилище; обособяването на групи, състоящи се от съоръжение и ями, както и липсата на находки с култов характер говорят в полза на утилитарната му същност. От друга страна отсъствието на подови нива, огнища или пещи, хромели, дупки от колове и други структури, характерни за интериора на едно жилище, както и вероятността части от един и същи съд да са хвърляни в различни ями, подсказват за евентуален култов характер. Могат да се приведат още аргументи за и против утилитарното или култовото естество на вкопаните съоръжения, както и отделни факти да бъдат интерпретирани двояко, без да може да се посочи неоспоримо доказателство в подкрепа на едната или другата хипотеза. Поради липсата на ясни критерии за разграничаване на обредните от боклучни ями, този проблем стои и при много други обекти. Конкретно за съоръженията от кв. Лозенец е по-вероятна интерпретацията им като култови. Независимо от това как ще

[3] *Това е мнението на проф. Л. Гетов и доц. Т. Стоянов, на които изказвам сърдечната си благодарност.*

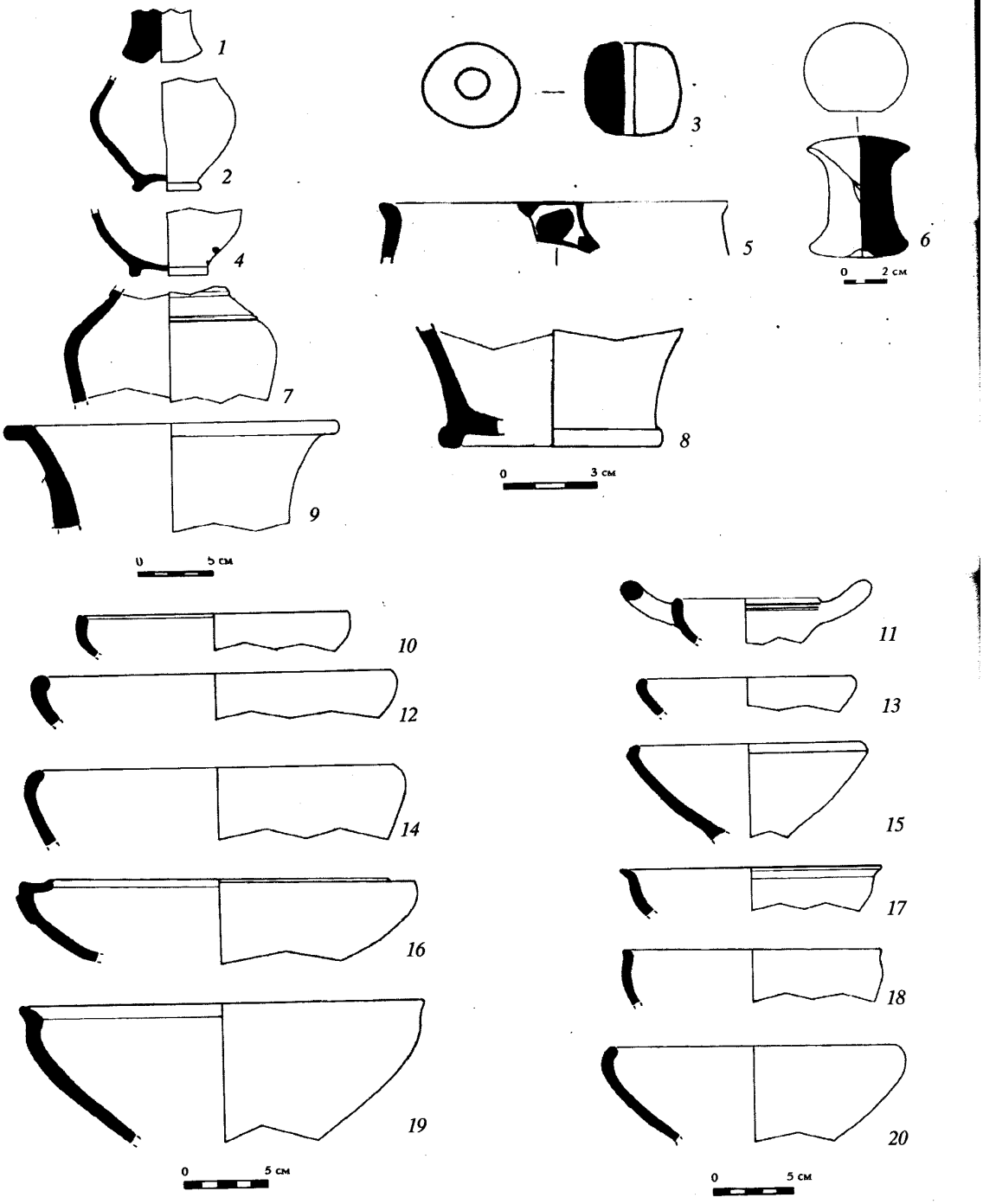

Обр. 6. Керамични съдове и находки от съоръжение № 6
Fig. 6. Clay vessels and finds from structure No. 6

бъде разглеждан във функционално отношение, обектът е важен и в други аспекти. Безспорен принос е документирането по археологически път на културата на тракийските племена трери и тилатеи, обитавали Софийското поле до келтското нашествие в началото на III в. пр. Хр. (Геров 1967, 18-19). От голяма важност са и откритите, макар и малко, импортни материали, които обогатяват познанията за търговските връзки между траки и гърци и за пътищата, по които са се осъществявали те. В случая ролята на пътна артерия със Северна Гърция и о. Тасос вероятно е изиграла долината на р. Струма.

Цитирана литература:

Агре 2001: Д. Агре. Ями и олтари в тракийски могили в Етрополско (V-IV в. пр. Хр.) - Археология, 2001, 1-2, 52-60.
Балабанов 1999: П. Балабанов. Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаска област. - Археология, 1999, 3-4, 62-76.
Бонев, Александров 1996: А. Бонев, Г. Александров. Багачина - селище от късната каменно-медна епоха и тракийски култов център (III-I хилядолетие пр. Хр.). Монтана, 1996.
Велков 1954: И. Велков. Из историята на Сердика. - Природа, 5, 1954, 117-119.
Велков 1954а: И. Велков. Римски останки около София. - Новинар, бр. 79, 3. 08. 1954.
Георгиева 1991: Р. Георгиева. Обредни ями в Тракия (кр. II-I хилядолетие пр. н. е.). - Археология, 1991, 1, 1-11.
Геров 1967: Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, 2. Годишник на Софийския университет, Факултет по западни филологии, 1, 1967, 61, 1-98.
Иванов 1963: Т. Иванов. Антична керамика от некропола на Аполония. - Аполония, 1, София, 1963, 65-285.
Перник 1981: Перник, 1. София, 1981.
Рехо 1992: М. Рехо. Антична червенофигурна керамика от НАМ-София. София, 1992.
Bruneau 1965: Ph. Bruneau. Les lampes. - In: Exploration archéologique de Délos, 26. Paris, 1965.
Howland 1958: R. Howland. Greek Lamps and Their Survivals. The Athenian Agora, IV. Princeton, 1958.
Tonkova, Savatinov 2001: M. Tonkova, S. Savatinov. Thracian Culture of the Late Iron Age. - In: Maritza-Iztok. Archaeological Research, 5, 2001, 95-126.
Sparkes, Talcott 1970: A. Sparkes, L. Talcott. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries BC - the Athenian Agora, XII. Princeton, 1970.

Assemblage of Pits and Structures from the 4th Century in the Lozenets District - Sofia

Mario Ivanov *

The article is dedicated to several newly found sunken structures from the Late Iron Age in the area of the Lozenets district in Sofia. The site is located on a gently sloping terrain in the northern foot of the Lozenski hill. The Perlovska River flows nearby. The immediate objective of the excavations in 2001 was to uncover completely a large building dating back to the Late Antiquity that had been explored by boreholes during the 1950s. The results of the study show that the structure used to be a big family mausoleum constructed during the 4th century. Within the boundaries of the latter, on the level of the substructure, five pits were recorded (Nos. 1 - 5) as well as two large sunken structures Nos. 6 and 7. Almost all pits have round holes and are shaped like two truncated cones connected by their small bases. Their bottoms are equal. They have the following dimensions: hole diameter approx. 1 m; maximum diameter - 1.40 m; depth - between 1 and 1.20 m. They were filled only once, which in stratigraphic terms is expressed by the presence of only one layer of greyish-brown color, mixed with embers, some animal bones and earthenware. The two large structures (Nos. 6 and 7) in plan view are shaped like relatively regular quadrangles having dimensions of 3.60 x 4.70 m and 4.20 x 1.20 m. One layer only has been recorded in them as well, consisting of greyish-brown earth with admixtures of embers, bones, brick clay and sherds. Their interpretation as semi-subterranean pit-huts is debatable in view of the absence of any fireplaces/ovens, post-holes, floors, etc. As a whole, the assemblage could be attributed to the group of pit sanctuaries. The finds consist mainly of pot sherds. Vessels of the two categories are represented, viz. pottery made by hand and pottery made on a potter's wheel, the first type largely prevailing. Two small chairs and fragments of amphora walls testify to imported pottery. The origin of the amphora material is probably from the Thasos Island. Three fragments of red figure and black varnish pottery have also been found. Two of these belong to scyphoi of the so-called Attic variant A and on one of them an image of a man's right half-face has been preserved. The third fragment is from a black varnish lamp of type 25B after Howland. The stratigraphic observations and excavated material show that the site used to be in operation only for a short time. According to the data on the analysis of the imported pottery the period of its existence can be determined to be around the middle - third quarter of the 4th cent. BC.

* *Institute of Archaeology with Museum, 2 Saborna Str., Sofia 1000, e-mail: slotarm@yahoo.com*

Вълка Илчева. Стари селища и находки в землището на село Хотница, Великотърновско. I част - Праистория. Велико Търново, 2002, 211 с., 92 табл., 1 карта

Първото впечатление от книгата на Вълка Илчева е нейната оригиналност. Може би ще бъде трудно на специалистите да посочат друго научно съчинение, носещо толкова богата археологическа информация (за повече от 70 археологически обекта), от землището на едно село.

Трогателно е посвещението на книгата - на краеведите Иван Кокорков и Петър Парашкеванов, чиято житейска мечта е издаването на археологическа карта на родното им село. Вълка Илчева реализира тази мечта, материализира многогодишния им труд по събиране на археологическите ценности от района и изпълни моралния си дълг към техния възрожденски изживян живот.

Самият труд се състои от увод, шест глави, заключение, каталог на находките, списък на използваните съкращения и списък на използваната литература. Приложено е и резюме на английски и френски език.

Рецензираният труд е първата част от цялостното археологическо изследване на землището на село Хотница, посветено на праисторическите обекти от неолита до желязната епоха.

В увода В. Илчева пестеливо, но информативно запознава читателя с физико-географските условия в землището на с. Хотница. Твърде важни са и сведенията за историята на археологическите материали, с които работи.

Глава 1 е посветена на местностите в землището на селото. Информацията относно част от топонимите на селото ще представлява интерес не само за археолозите, но определено и за езиковедите - изследвачи на българското топонимично богатство.

В глава 2 подробно са описани праисторическите селища от неолита. Тук е дадена ценна информация за шест малко известни ранно - и късноеолитни селища. Приятно впечатление прави табличният вид, в който е поднесена информацията за средно - и късноеолитните селища. И макар публикуваните материали да са придобити от обхождания, а не от редовни археологически разкопки, авторката успява да представи важна информация, представляваща интерес за специалистите.

Глава 3 е посветена на енеолитните селища. Тук информацията за събраните от повърхността материали е умело съпоставена с данните от проучванията на Н. Ангелов на късноенеолитната могила. Методиката на изследване и представяне на енеолитните материали е същата като при неолитните, което създава впечатление за професионалната прецизност.

Глава 4 запознава с материалите и проблемите на прехода от енеолита към бронзовата епоха. Голяма част от нея е посветена на проученото от автора селище Хотница - Водопада. Данни за още две селища от Преходния период са въведени за пръв път в науката от Вълка Илчева.

Глава 5 представя данни за бронзовата и ранната желязна епоха. И тук като в глава 4, авторката ни запознава не само с материалите от музейната сбирка, но и с резултатите от собствените си проучвания. Приведени са данни от остеологически изследвания, както и такива за разнообразни находки.

С оригинално съдържание е глава 6, посветена на праисторическите метални сечива. Авторката е сметнала за необходимо да отдели специално място на металните изделия, което е твърде сполучлив опит за такъв род публикации.

В заключението Вълка Илчева обобщава данните от своето изложение в предишните глави. Приемливата й пестеливост в изказа обаче като че ли в заключението не е особено удачна и то би могло да бъде разширено.

Твърде впечатляващ е каталогът на находките от землището на с. Хотница, съдържащ информация за 1156 артефакта. Той е основното достойнство на изследването. Структуриран е така, че бързо да бъде открита желаната информация за всяка находка от всяко праисторическо селище в района.

Илюстративният материал допълва данните от каталога и прави труда на В. Илчева изключително интересен. Малко са научните съчинения с подобен брой (92 табла) качествено поднесени илюстрации. Всяко табло отговаря на изискванията за научна илюстрация и е твърде информативно.

Книгата на Вълка Илчева има несъмнен принос в издаването на Археологическата карта на България, особено след публикуването и на втората й част, която ще бъде посветена на археологическите паметници от античността и средновековието.

Стефан Чохаджиев

Л. Г. Хрушкова. Раннехристианские памятники Восточного Причерноморья. Изд. Наука, Москва, 2002, 500 с., 146 обр., 80 табл., 1 карта

Книгата „Раннехристианские памятники Восточного Причерноморья“ е първият обхватен по съдържание и солиден по обем обобщаващ труд, посветен на раннохристиянското строителство в региона на легендарната Колхида. За основа на книгата е послужила защитената през 1991 г. в Института по археология към Академия на науките на СССР (сега Институт за история на материалната култура - РАН) докторска дисертация на авторката проф. Л. Хрушкова.

Книгата съдържа: предисловие, въведение, осем глави и заключение с общ обем 500 страници, от кои-

то 63 страници приложения. Илюстративният материал е подреден в 146 образи, 80 таблици и 1 карта. Те са пряко свързани с текста и сполучливо го онагледяват.

Авторката си поставя за цел да обобщи известните данни от писмените източници за разпространението на християнството в региона, да разгледа християнските паметници от периода IV-VII в., да посочи техните архитектурни типове, строителна техника, литургически устройства, хронология, както и разкритите археологически материали. Паметниците са коментирани по тази схема, която в доста случаи е повече или по-малко редуцирана в зависимост от наличната информация за отделния обект.

В труда е широко използвана натрупаната богата литература по засегнатите въпроси. Авторката е разполагала и с резултатите от археологическите изследвания, направени по време на многогодишните разкопки в Абхазия, някои от които Л. Хрушкова лично е ръководила или са били с нейно участие.

Във въведението на книгата са очертани териториалните и хронологически граници на изследването. Изтъкнато е, че повечето църкви са достигнали до наши дни като руини, много от които разкрити от археолозите. Малкият брой култови съоръжения, които са в сравнително по-добро състояние, са в преустроен вид.

В „История на изучаването на паметниците" към въведението са проследени най-важните моменти в досегашните проучвания по темата. Посочва се, че още през първата половина на XIX в. редица пътешественици, историци и изследователи проявяват интерес към паметниците на историческата Колхида. Истинското начало на раннохристиянската и византийската археология в региона обаче се поставя през 50-те години на XX в., когато там започват мащабни археологически разкопки. Резултатите от тях активизират интереса, както на местните, така и на чуждестранните учени. Създават се дори научни кръгове от „кавказоведи" в редица европейски страни (Франция, Германия, Италия, Австрия и др.) В тази връзка са посочени множество публикации. Отдадено е дължимото уважение и на руската византоложка школа, в чиито приоритетни задачи още през XIX в. влиза изучаването на раннохристиянските паметници, включително и такива от разглеждания регион. Най-голям дял проучвания и публикации се падат, естествено, на местните изследователи (грузинските и абхазките учени).

В глава I „Разпространение на християнството" е представена географската и историческата картина на региона през IV в. Авторката обобщава различията в тълкуването на топоними, предмет на дългогодишни спорове, като взима позиция по някои дискусионни въпроси. Подчертава се важният факт, че според мирния договор от 561/562 г. между Византия и Персия земите по източното крайбрежие на Черно море (Абхазия) остават във владение на Византия, а Иберия (Западна Грузия) - във владение на Персия, обстоятелство което определя по-нататъшното развитие на двата региона. В раздела „Църковна организация" към глава I се съобщават ценни данни по този въпрос. Между другото, се посочва, че повечето епиграфски документи от IV-X в., намерени на територията на източните брегове на Черно море, са гръцки, а латинските са малочислени и фрагментарни. В други раздели към тази глава накратко са засегнати въпросите за римско-византийските градове и крепости, обръщане в християнство на местното население, за известните християнски проповедници, заточеници и мъченици в региона и пр.

В глава II, озаглавена „Пицунда и околността", авторката се спира на местоположението на града, произхода на името му (Питиус, Питиунт, Пицунда) и прави кратък исторически преглед на събитията, свързани с него в периода III-VII в. Тя информира подробно за резултатите от провежданите археологически разкопки от 1952 до началото на 1990 г., когато там са разкрити крепостни стени и кули, обществени, жилищни и култови сгради. Съгласно поставената в труда задача, обект на изследване са само църковните сгради. По-интересни като архитектурни решения са някои от тях.

Църква № 2 се счита от проучвателите ѝ за трикорабна базилика. Своеобразните ѝ планови особености, определящи необичайната асиметрична петостенна отвън и отвътре огромна апсида, с вътрешна ширина над 12 м (равна на ширината на трите кораба), вида на подпорите в наоса, нееднаквата ширина на страничните кораби оставят, по мое мнение, все още неясноти относно изказаната хипотеза за пространственото изграждане на тази църква и етапите ѝ на градеж. В южната част на нартекса на същия храм е бил разкрит баптистерий, който е описан текстуално, но за съжаление липсват чертежи и фотоси.

Църква № 3 правилно е характеризирана като типична трикорабна базилика. Посоченият обаче паралел с плана на базиликата „Св. Йоан Студит" в Константинопол (с. 89) не е подходящ, защото константинополският храм има квадратен наос, тристенна апсида, тричленен нартекс и атрий, а църква № 3 в Пицунда е с удължен наос, петостенна апсида, неразчленен тесен нартекс и не е имала атрий. Съществуват и други различия между двете сгради.

Църква № 4 е убедителен пример за малките засводени еднокорабни църкви с един вътрешен пиластър, прилепен към съответната надлъжна стена на наоса, разделящ го на две равни части. Ще отбележа, че този интересен план, който се среща още през V-VI в. в доста райони на християнския Изток, включително в Кавказ, се появява в българските земи едва през средновековието с единични паметници.

Интерес като архитектурна композиция представлява църква № 5 или т.нар. Двойна църква. Считам, че има сериозни основания в изказаната хипотеза, според която „едната част на църквата е била предназначена за евхаристичната литургия, а другата е била свързана с кръщелния или мемориалния култ" (с. 95). По мое мнение, е по-вероятно едната половина на църквата действително да е била използвана за молитвен дом, а другата - само за мартирий. В подкрепа на последното са съобщенията за разкрити стари гробове под църквата и други факти, споменати при описанието на паметника.

Поддържам схващането на Л. Хрушкова, че мемориална функция е имала и църква № 7, отличаваща се със своя кръстовиден план, завършващ на изток с три несвързани помежду си апсиди, а на запад - с единично кръстно рамо. Според мен също е възможно църквата да е била увенчана с купол в централната си част. Към примерите за кръстовидни църкви от V-VI в. за

пълнота могат да се прибавят и публикувани църкви с такъв план от Балканския полуостров, включително от България (напр. църквите в Църквище, Златишко, Ботево, Видинско, Воден, Боляровско и др., които, впрочем, също са имали мемориален характер).

Анализираните в глава II църкви показват многообразие и архитектурна еволюция, настъпила през разгледания период в християнското строителство на древния Питиунт (Пицунда).

Еволюция в развитието на ранните църковни типове може да се проследи и в другия важен религиозен център в района - Алахадзи. Там развитието е фиксирано от типа на базиликата с дървен покрив (църква № 1) и завършва засега с кръстокуполната църква № 3, чиито архитектурни особености определено говорят за ранното средновековие, а не за късноантичната епоха. Бих оспорила изказаната на с. 401 забележка, че трикорабната базилика № 1 в Алахадзи „няма бема пред централната си апсида" и че страничните ѝ апсиди са „по-скоро малки полукръгли ниши". Образ № 27 на с. 123, онагледяващ същата църква, свидетелства за наличие на бема пред централната апсида, а колкото до страничните апсиди (имащи вътрешна ширина над 5 метра), които са с външно полукръгло очертание, не следва изобщо да се нарекат ниши, понеже не са вдълбани в плътна стена.

Глава III от труда е посветена на Цандрипшския храм и на другите раннохристиянски паметници в района Абазгия. Църквата в Цандрипш се отличава с по-своеобразен базиликален план. Особеното в него е, че в северната апсида на храма е вместен баптистерий, а в южната апсида - мартирий. Това обстоятелство променя функцията на страничните кораби, които получават разширение в източната си част, изявено и на фасадите. Анализът на паметника е проведен от авторката задълбочено и подробно, в известен смисъл дори малко небалансирано спрямо другите църкви. Това впечатление особено се засилва на фона на твърде пестеливата информация за останалите раннохристиянски паметници от района, а именно църквите в Хашупса, Гагра, Аба Анта и Анакопия. Относно дискусионното датиране на църквата в Аба Анта споделям мнението на авторката, че по-убедително е отнасянето на храма към VII-VIII в., а не в VI в.

Предмет на подробни анализи в глава IV са паметниците на древния град Севастополис (дн. Сухуми) и другите близки до него крайморски центрове. Л. Хрушкова представя топонимията на местността и историята на проведените там археологически изследвания през годините. Особен интерес представлява разкритата в Севастополис октогонална сграда с вътрешен обходен коридор (деамбулаторий). Във връзка с изясняването на този малко известен и рядък за Кавказ и Черноморието план, авторката прави обстойно изложение, третиращо архитектурния тип, особености и функция на паметника. Отделено е специално внимание и на важния проблем дали разкритото съоръжение е било мартирий, или църква на „обикновения култ". По този повод са изказани различни хипотези. Натежава схващането, че в октогона от Севастополис, както и в други църкви от региона, са били съчетавани евхаристичната и мемориална функции, като за всяка от тях са предназначени различни части от сградата. При всички случаи е важно причисляването на храма от авторката към строителното майсторство на християнския Изток и отнасянето му към най-ранните примери в Кавказ, показващи връзка със сиро-палестинската архитектурна традиция. Вероятно, в желанието си да бъде напълно изчерпателна по всички повдигнати въпроси, авторката прави тук (а и на други места в книгата си) доста пространни отклонения, прекъсващи конкретните анализи. По съдържание тези отклонения са много полезни, но може би по-подходящо би било, ако някои от тях бяха представени в „Бележки", за да не накъсват общия ход на изложението.

Друг, също изключително интересен паметник в района е куполната църква в Дранда, намираща се на 23 км южно от Сухуми. Тази църква е сравнително добре оцеляла през вековете. Нейният план, датиране и принадлежност към определена строителна традиция, (както и някои от горепосочените църкви) все още предизвикват спорове между учените. Паметникът притежава редица своеобразни архитектурни особености. Аз ще се спра само на една от тях, която, струва ми се е недостатъчно коментирана в труда, а всъщност дава отговор на един от основните дискусионни въпроси: на какво се дължи появата на големия купол върху иначе неголямата по общ обем църква. Става дума за това да се оцени специфичният характер на подкуполните устои на храма, които по същество са стени, дъговидно скосени към подкуполния квадрат. Именно този конструктивен похват е давал възможност на строителя да издигне значително по-голям купол върху плана на сравнително малката (по архитектурен тип) църква. При храма в Дранда, по мое мнение, не става дума за съчетание на два архитектурни типа „ротонда и кръст" (с. 260), а за нарочно избран строителен способ, използван съзнателно в кръстокуполния храм. Подобни решения (дъговидно скосени подкуполни устои-стени) са установени в няколко средновековни кръстокуполни църкви в България (църквата от манастира в местността Караач теке край Варна и др.). Църквата в Дранда изобщо носи редица характерни белези на византийската архитектура и в този контекст поддържам мнението на Л. Хрушкова и други учени за принадлежността на паметника към византийската строителна традиция.

Еднокорабната църква в Гиенос, един от най-древните гръцки градове на източния бряг на Черно море, не предизвиква интерес като архитектурно решение, понеже нейните пристроени странични помещения към еднокорабния наос създават само мнимо впечатление за кръстовиден план. Тук ще коригирам една неточност, допусната на с. 283, където няколко църкви от България са отнесени към територията на „историческата провинция Илирик", а те принадлежат на провинция Тракия.

В глава V на труда изчерпателно са разгледани църквите на планинска Апсилия. Изяснява се, че в крепостта Цибила са разкопани три църкви, едната от късното средновековие, а другите две (№ 2 и № 3) - раннохристиянски. Към южната страна на църква № 3 е бил долепен баптистерий, състоящ се от три части. В хода на анализа на този паметник авторката разглежда литургичното и архитектурното устройство на сложния тип баптистерий. Към посочените от нея примери от Балканите бих прибавила и някои известни баптис-

терии със сложен план в България (базиликите в Лютибород до Мездра, в Овчарово„Търговищко и др.).

Глава VI е посветена на паметниците от Южна Лазика. Изтъква се, че за разлика от другите древни градове, за гр. Зиганис (съвременна Гудава) са известни повече писмени източници, отколкото археологически материали, въпреки че там са правени значителни теренни проучвания в периода 1969-1972 г. Обратно, в Археополис (Нокалакеви), главния център на късноантична и средновековна Лазика, археологическите експедиции са разкрили няколко комплекса от фортификационни, граждански и култови съоръжения. Между разкопаните там църкви, датирани в V-VI в., по-специално внимание заслужават църква № 2 и църква „Св. 40 мъченици". И двата храма, които са едноапсидни трикорабни базилики, притежават тристранно обиколен коридор около средния си кораб, т.е. при тях липсва нартекс, обособен като самостоятелно помещение. Това специфично решение на базиликите от южна Лазика отново намира аналогии в раннохристиянското строителство в земите на България (църквата в Овчарово, Търговищко и др.).

Малките трикорабни базилики в Сепиети (на 6 км югоизточно от Археополис) сполучливо са посочени като примери за източен тип базилики от V-VI в.

Авторката с вещина анализира и намерените близо до Археополис руини на една малка тетраконха, а във Вашнари - на голям религиозен комплекс от VI в., включващ църква с обходен коридор около нея, с кръщелна, мартирий и други съоръжения.

Разгледан е и комплексът в гр. Петра (дн. Цихисдзири) в Кобулетския район на Аджария, състоящ се от трикорабна базилика и баня близо до нея. Двете сгради са строени едновременно и представляват единен ансамбъл. Авторката е потърсила обяснение за тази на пръв поглед любопитна близост.

В глава VII е направен подробен и вещ анализ на архитектурната декорация. Подчертава се изключителната роля на мрамора и неговото широко използване в раннохристиянската архитектура на Абхазия. Раздели от тази глава са посветени на капителите, амвоните, олтарните прегради, олтарните маси и другите дребни архитектурни форми. Самостоятелно е разгледана местната скулптура.

Глава VIII е посветена на най-важните религиозни обреди и свързаните с тях литургически устройства. Разграничени са особеностите на евхаристичния, мемориалния и кръщелния култ. Изтъква се, че характерна черта на много църкви от земите на Източното Черноморие е съвместяването в едно съоръжение на различни обреди, което води до обогатяване плана на храмовете. Отбелязва се също, че се предпочита използването на едни и същи архитектурни типове за евхаристичната църква, баптистерия и мартирия.

В заключението на монографията е дадена широка картина на разпространението на християнството в земите на източното крайбрежие на Черно море. Установява се, че в региона преобладават некуполните типове на трикорабната и еднокорабна църква, които често притежават подчертано индивидуален облик, получен от съчетаването на различни строителни традиции. В целия регион само три църкви са куполни и те не представляват единна група. Еволюционният процес в църковното строителство се проследява в усложняване структурата на олтара и в появата на сводовите покрития. Докато църквите от крайбрежните градове определено принадлежат на елинистическия тип строителство, тези от вътрешността на страната имат по-голяма близост с християнския Изток. Поставен е и важният въпрос за античните традиции и за мястото на раннохристиянските паметници от историческата Колхида между Изтока и Запада.

Книгата на Л. Хрушкова „Раннохристиянски паметници от Източното Черноморие" е представително научно изследване, отразяващо най-новите данни и проучвания по въпроса. Монографията предлага много сравнителни материали и подробна информация по темата, подкрепена с богата библиография. Тя дава обобщена представа за характера на раннохристиянското строителство по източните брегове на Черно море и това я прави ценно помагало за всички, които се интересуват от проблемите на раннохристиянската архитектура и особено на архитектурата от Черноморието.

Нели Чанева-Дечевска

Археологическият институт с музей на БАН във фокуса на медиите през 2000 г.

С навлизането в ерата на информацията и глобалната комуникация бързите и мащабни промени засягат всички области на живота, сред които и една от най-чувствителните към обществения ритъм - културата. Научните институти и музеите като съществена част от съвременното понятие за култура, включително и в нейния социален аспект, не правят изключение от тази тенденция. Съвременните реалности обуславят необходимостта те да предприемат коренни промени в управлението, методите и отговорностите си за адаптиране към съвременните социокомуникационни условия.

Днес става все по-реална необходимостта да бъдат проверени, оценени и популяризирани нови методи в публичната дейност на научно-културните институти, сред които археологическите по традиция имат своето особено място. Вече съществуват научни средства за разработки на комуникационни методи в работата на тези организации (като част от сферата на действие на културните институции като цяло), които могат да бъдат почерпени до известна степен и от опита на музеите и средствата за масово общуване (Adams 1983, Stone 1988, Durant 1993, Kidd 1996). Огромният потенциал в областта на комуникационните механизми, създаден от връзките с обществеността, медиите, рекламата, лобизма и пр., очертава добри перспективи пред тези институции и те могат да играят по-активна обществена роля: на информационни източници, на разпространители и получатели на информация.

Масовите комуникации обаче имат склонност да бъдат „антикомуникации" по отношение на културните и научните институции, когато към тях се подхожда без нужната професионална подготовка (Alvarado, Gutch, Wollen 1987). За специалистите в областта на археологията е от особена важност както да се запознаят отблизо със смисъла на самия комуникационен процес на теоретично ниво, така и да го осмислят по отношение на институцията, в която работят. Повечето масмедийни дейности днес се ползват от разширена система от комуникационни методи, но в културните и научни институции е поставено само началото. Това е световна тенденция за „отваряне" на подобни организации към широката публика с цел даване на публичност на постиженията в тяхната работа, осъществявана с помощта на медиите.

Представеното тук емпирично изследване е част от по-мащабен анализ, който е в основата на докторската ми дисертация върху комуникационното състояние на българските национални музеи и културните институции като цяло[1]. Изследването е насочено към конкретен продукт, плод на съвместната работа на една научно-културна институция и медиите - печатни публикации, свързани по един или друг начин с Археологическия институт с музей на БАН (АИМ) и отнасящи се за археологически обекти и събития в България. Ще бъде направен опит за определяне на някои специфични моменти в съдържанието на публикациите с цел събиране на информация за публичния образ на тази институция днес. Ще се формулират и някои социокултурни фактори, влияещи върху публичността, и ще се дефинират действени механизми за нейното подобряване. На тази основа могат да се търсят и адекватни решения за промяна на положението в този тип институции от гледна точка на изискванията на съвременната комуникационна среда.

За изследването е приложен методът на контент-анализа (Танев 1990, 5-29; Holsti 1969, 165-183). Той е сред формалните методи и използва публичната комуникация, за да анализира и прогнозира нагласите в общественото пространство по даден проблем. Чрез анализа на съдържанието на публикациите се откриват конкретни проблеми, които вълнуват обществеността, установяват се тенденции в развитието на обществено-значимите процеси. На тази база могат да се изградят специални програми и конкретни PR-стратегии за въздействие върху общественото мнение за разрешаване на възникналите проблеми (Начева 2001, 63-64).

Изборът на метода за анализ се определя и от факта, че става дума за специфични писмени източници (публикации в печатните медии), както и че по същество този тип изследване не е толкова далече от сравнително-съпоставителния, синхронен метод в музеологията[2], откроряващ най-типичното и то през призмата на социалния контекст. Това, от своя страна, има отношение и към специфичните методики, използвани в социологията, социолингвистиката и семиотиката.

Анализът се извършва на базата на наблюдение с едногодишна продължителност (обхваща емпиричен материал от цялата 2000 г.) върху 10 от най-популярните вестници в България - всекидневниците: 24 часа, Дневен Труд, Сега, Дума, Демокрация, Новинар, Монитор, Стандарт и седмичниците: 168 часа и Култура[3].

Необходимо е да се подчертае, че на контент-анализ са подложени само теми, които засягат пряко или косвено археологически обекти, находки и събития през посочена календарна година. На тази основа се определят някои по-важни моменти в процеса на из-

---

[1] *Настоящата публикация е част от докторската дисертация на авторката на тема: „Национални музеи и връзки с обществеността: музеи и медии", защитена през м. април 2003 г.*

[2] *Съвременната музеология се занимава не само с проблеми, характерни единствено за музейната сфера, но засяга и въпроси, отнасящи се изобщо за научните и културните институции, особено по отношение на тяхната комуникационна роля.*

[3] *Подборът на наблюдаваните печатни медии е направен въз основа на мониторингови изследвания, провеждани от агенциите Маркет тест и Алфа рисърч през 2000 г. и публикувани в сп. Медиа свят и в Интернет на адреси: www.mtest.bol.bg и www.aresearch.org.*

граждане на публичността на АИМ чрез медиите като:

- повтаряемост на дадена тема/личност, свързана с конкретен археологически обект в публикациите: брой публикации и процентно съотношение на отделните тематични типове (фактор честота);
- вложено позитивно, неутрално или негативно отношение в публикацията: в търсене на механизмите на влияние чрез избягване или лансиране на директни и индиректни оценки (фактор обективност);
- експерти и личности, които представят основните гледни точки по даден проблем в рамките на печатните публикации: за определяне степента на зависимост от конкретни авторитети (фактор личност);
- начини на представяне на информацията в изследваните публикации: чрез дефиниране на понятието *„археологически институт с музей“ с помощта на ключови думи от лингвистична и социолингвистична* гледна точка с цел определяне насоката на въздействие върху аудиторията (фактор стереотип);
- *тенденции в развитието на важни въпроси*, засегнати в публикациите: опит за откриване и систематизиране на проблемите с цел навременното им отстраняване, както и предвиждане на мерки срещу възникване на нови в бъдеще (фактор прогнозируемост).

Резултатите от емпиричния анализ относно АИМ са изложени съобразно посочените фактори.

Публикациите в печата за АИМ, както и за археологическите обекти и събития, са относително многобройни. Общо за 2000 г. те са 148. Лидер сред наблюдаваните от изследването издания е вестник Дума с 24 публикации, следван от Монитор с 21 и Дневен Труд с 19. Този резултат може да бъде определен като следствие от изключително важните археологически открития през разглежданата година - фактор, достатъчен да предизвика повишен медиен интерес дори без пряката намеса на специалисти от сферата на комуникациите в представянето на АИМ пред обществеността.

Фактът, че вестник Дума е с най-голям брой публикации през 2000 г. може да се дължи както на политиката на вестника за по-широко отразяване на културния живот в България, така и на силния интерес на неговата целева аудитория към историческото минало. Затова и сред журналистическите жанрове, които преобладават в публикациите, може да се открие тенденцията за слаб превес на публицистичните пред информационните материали.

По броя на публикациите следват съответно вестниците Монитор и Дневен Труд. Тяхната разнородна ориентация, първият към подробна фактология, а вторият към сензационна, но и значима събитийност, предоставя широко поле за изява в посока избор на жанра. Все пак в публикациите на тези две издания се наблюдава насоченост преди всичко към информационните жанрове.

От гледна точка типа на изпращаното съобщение чрез печатната медиа към аудиторията, формално може да се направи разграничение между три основни категории със съответна степен на важност в конструирането на публичния образ на АИМ. Големият брой публикации дава възможност да се изчисли в проценти делът на всяка от категориите спрямо останалите: информация за археологически събития (59%), експертни мнения и оценки (33%), журналистически коментари (8%).

В заглавията на публикациите се наблюдава стремеж към сензационност, подчертаващ елемента на пристрастие, но и на жив медиен интерес към конкретните събития. Естествено най-наситени в това отношение са пресматериалите, свързани главно с археологическите експедиции в Пловдивско и Хасковско. Подобен ефект се търси и при публикациите, посветени на иманярството и трафика на предмети с археологическа стойност:

„Български Стоунхендж край Асеновград?“
(*Елица Кандева във в. 24 часа, 05.01.2000*)
„Иманярите - златото на Маккена в български вариант“
(Екип на в. 168 часа, 11-17.02.2000)
„*Иманяри грабят, майно льо...*“
(Деси Велева, Велиана Христова във в. Дума, 24.03.2000)
„Детската мечта на траколозите се сбъдна в Родопите“
(Виктор Иванов във в. Сега, 01.09.2000)
„Новооткрити антики може да обърнат теориите за Мадарския конник“
(Красимир Крумов във в. Монитор, 01.09.2000)
„Българската Троя лежи край Кърджали“
(Вълчо Милчев във в. Стандарт, 02.09.2000)

Челните заглавия във вестникарските страници често са придружени от богат фотографски материал и детайлизирана информация. Такъв подход осигурява траен интерес в медийната аудитория, подсилен и от един психологически фактор, характерен за българина - нестихващия интерес към собственото минало.

Тези настроения са изразени в медиите както чрез мнения на експерти, така и чрез коментари на журналисти. Сред личностите, чиито име и авторитет най-често предизвикват интереса на журналистите, а оттам и на аудиторията към въпроси, отнасящи се до археологията и АИМ в частност, са: Георги Китов (дал общо 10 интервюта и цитиран многократно в почти всяка публикация, свързана с големите находки на годината - Старосел и Перперикон), Емма Москова (с общо 8 интервюта и поредица от цитирани мнения за значимостта и бъдещата съдба на археологическите открития), Божидар Димитров (с общо 5 интервюта, засягащи предимно проблема с иманярството, както и критики срещу политиката на Министерството на културата), Николай Овчаров (с 3 интервюта, свързани с неговата работа по разкопките и в личен план), както и мнения на други експерти с отношение към археологията или научната и музейната дейност (Йорданка Юрукова - директор на АИМ, Анелия Божкова, Диана Димитрова - археолози, Александър Фол, Иван Маразов - историци, Здравко Баров - реставратор, Николай Хайтов - писател, директори на исторически музеи и др.)

Многобройните изяви на авторитетни личности с различна степен на популярност създават положите-

лен отзвук сред масовата медийна аудитория. Наред с подробната информация, липсата на анонимност внася допълнителен елемент на доверие, а оттам - и на съпричастност към въпросите, възникнали в хода на археологическите открития през 2000 г. Като съвместно действие от страна на научните специалисти и печатните медии, този подход може да бъде оценен като важна първа стъпка в посока към ново приобщаване на обществеността към познанието за миналото и неговите археологически проявления.

Големият брой печатни публикации обуславя и богатото разнообразие от теми, застъпени в тях. Относително най-голям дял имат публикациите, посветени на изключителните археологически открития през годината (85 на брой), както и тези, които дискутират проблеми, свързани с иманярството (общо 63). Статите, в които се споменава изрично АИМ, са относително слабо застъпени (в 11 материала). Останалите теми: културен туризъм за археологически обекти в страната; научни, конюнктурни и междуличностни спорове в печата, в това число и дискусии от проведения конгрес по тракология; отразяване на археологическите открития в медии със световно разпространение като CNN, в Интернет-страници или под формата на книжно издание, представляват съвсем незначителен дял от общия брой на публикациите (едва 14).

Археологическите открития през 2000 г. като централна тема е застъпена широко и многостранно в българските печатни медии. Разкопките на храма край с. Старосел, Пловдивско, Перперикон при Горна крепост, Кърджалийско и на гробницата край Александрово, Хасковско често се определят като „сензационни" и „хвърлящи нова светлина" върху тракийската култура и цивилизация.

Работата на археолозите в двата обекта беше предмет на постоянен интерес от страна на медиите. Подробностите около самите разкопки често се съчетават с разкриването на исторически факти от епохата на траките, с тълкуването на теории за техния бит, политическо устройство и религиозен светоглед. Информацията често се поднася под формата на репортажи и интервюта със специалисти - на достъпен език, без излишна терминология, с ясния мотив да се покаже на масовата аудитория важността на тези открития. Хронологическото проследяване на работата на археолозите с ежемесечни, ежеседмични и дори ежедневни публикации „от мястото на събитието" до голяма степен засилва ефекта на въздействие върху публиката като я стимулира да бъде съпричастна към случващото се. Аудиторията получава възможността да се чувства съвременник и свидетел на събития от изключително значение, свързани с историческото минало на страната.

На този фон съществен момент при лансирането на информацията представлява и споменаването на АИМ като инициатор и ръководител на двете археологически експедиции. Подчертаването на ролята на институцията в тези мероприятия е ключов елемент в изграждането на нейния публичен образ - една демонстрация на действеност и активност, вече възприемана от публиката с ясен положителен знак.

Не е случайно и присъствието на кратки анонси, посветени на отразяването на българските открития в средства за масово осведомяване от чужбина (като CNN, например) или чрез новите медии (като уебстраници на европейски печатни издания в Интернет).

Втората по обем тема, застъпена в печатните публикации, посветени на АИМ през 2000 г., е иманярство / трафик на културни ценности зад граница. Тази също мащабно представена тема създава впечатление за противодействащ ефект по отношение на първата. Изнесените подробности за организирани структури, занимаващи се с контрабанда на исторически ценности, карти на районите с най-активно действащи иманяри, конкретни факти и събития по тяхното разкриване, предмети, станали обект на кражба и трафик, и пр. - подобни факти хвърлят неблагоприятна светлина върху културната ситуация в България и възможностите на държавата да опази и защити своето културно наследство.

Тази констатация важи и за АИМ с разликата, че неговата роля в случая е на потърпевш - това е ясно подчертано във вестникарските публикации. Така черната хроника на културните престъпления има ефект върху публичния образ на научните институции в България дотолкова, доколкото тяхната работа търпи загуби от гледна точка на бъдещето на науката и човешкото познание за миналото. При един като цяло положителен имидж на АИМ и събитията около него, ефектът от такива публикации за аудиторията би следвало да се изразява в пробуждане на гражданска позиция в помощ и подкрепа на културните институции и органите на реда за опазване на културното наследство.

Конкретните инициативи, проведени от самия АИМ, също могат формално да се структурират по тематика: откриване на експозиции, връщане на откраднати антики в колекциите на музея към института, провеждане на конкурси и фестивали, откриване на арт-кафе Музеум. Всички тези дейности засилват впечатлението за активност и инициативност от страна на екипа от специалисти в посока популяризирането му сред обществеността и привличането на аудиторията чрез различни мероприятия в относително широк обществен отзвук.

Независимо от малкия обем публикации, един от най-актуалните въпроси, повдигнати на страниците на печатните издания през разглеждания период, е конфликтът, който възниква между ръководителя на експедицията при Александрово - Георги Китов и тогавашния министър на културата Емма Москова. Това е спор със специфичен характер, тъй като не просто поставя конкретния въпрос доколко медиите трябва да имат достъп до новооткритите археологически паметници, но и пряко засяга отношенията медии-културни институции в най-широк смисъл. Обвиненията срещу Георги Китов гласят, че ученият използва медиите, за да предизвика сензация, като допуска снимачни екипи в гробницата при Александрово във вреда на уникалните й стенописи.

Прави впечатление, че спор от такова естество е на път да се превърне от сблъсък на възгледи за гласността и разпространението на информация за културно-исторически паметници в междуличностен конфликт на авторитетни фигури от сферата на българската историческа наука, археологията и културата изобщо. В случая по-важен се оказва не въпросът за правотата на една от страните, а формата, под която той става публично достояние. Споровете се водят по страниците на печата на ниво, твърде високо за компетентността на обикновения читател. Неразбирането по правило създава негативно отношение от страна на аудиторията и случаят едва ли е изключение. Създава се опасност от омаловажаване на голямото научно постижение в очите на масовата публика, поради погрешна информационна стратегия (или дори поради липса на последователна такава), целяща евтина популярност.

Застъпени също в малък обем публикации, но не по-малко важни са и въпросите, свързани с т.нар. културен туризъм в България. Те възникват главно вследствие от *новите археологически открития в България. На историческите обекти най-често се гледа като на* евентуални пресечни точки за бъдещи туристически маршрути. *Тази идея, появила се по вестникарските страници*, макар и още в зародиш, може да бъде подета и популяризирана сред обществеността с цел туристическото бъдеще на страната.

Понятието „Археологически институт с музей“ може да бъде дефинирано по следните начини:

- място за изследване, съхранение и експониране на ценности с археологическа и историческа стойност;
- архитектурни комплекси, постройки и руини с определено значение за културно-историческото минало на страната;
- пространство за провеждане на културни форуми: фестивали, спектакли, конгреси;
- място за отдих и туристическа атракция: туристически маршрути, хотели, кафенета, развлечения.

От цялостното наблюдение върху публикациите за АИМ, проведено върху печатните издания, се очертават следните по-важни изводи:

1. Информацията, отнасяща се пряко или косвено до дейността на института, се изнася в медиите навременно и хронологически последователно, изчерпателно и на достъпен за масовата аудитория език и стил; това създава впечатление за добра „комуникационна грамотност“ от страна на специалистите от института спрямо медиите.
2. Акцентите се поставят колкото умишлено, толкова и непреднамерено върху няколко значими за обществото ни теми: важните археологически открития през годината и организираният трафик на ценности, като техните проявления неизменно се обвързват с работата на институцията - още едно доказателство за ефективността при контактите между АИМ и медиите.
3. С цел приобщаване на обществеността към този тип дейности е и отразеният международен отзвук за археологическите събития в България (в световните медии и по Интернет).
4. Слабост на цялостната кампания, която АИМ провежда в средствата за масова комуникация по отношение на археологическите открития през 2000 г., се оказва отразяването на споровете между отделни специалисти в печатните медии. Оформя се впечатлението за непоследователност и необмисленост в изказванията и тенденцията за преобладаване на личните взаимоотношения над общокултурната и обществената значимост на археологическите открития през годината.
5. Най-силният момент, който може да се види при проследяване съдържанието на публикациите в печата, е трайното задържане на медийния интерес към АИМ и неговите дейности през целия разглеждан период. За тази констатация немалка заслуга има и наситеността от събития от голямо обществено и културно значение през 2000 г.

Все пак вникването в съдържанието на анализираните печатни публикации и опитът да се търси целенасоченост в посланията, отправени чрез тях, показва липса на ясна представа за основните характеристики на аудиторията, към която са насочени тези послания. По-скоро се създава впечатление, че Археологическият институт с музей на БАН се опитва да общува чрез медиите с неопределеността на характеристиката „средна“ аудитория или използвайки сегментацията, направена от самата медиа, често без да се отчитат спецификите на информацията, идваща от музейния източник. Т.е. музейното послание се създава без оглед на това, към коя аудитория и чрез коя медиа ще бъде отправено. За института-източник е важно само неговото изпращане, с което той счита, че е изпълнил своята задача - да информира аудиторията.

Тази хаотичност и липса на целенасоченост често водят до невъзможност за отклик и обратна връзка, а оттам и до неразбиране или погрешно тълкуване на посланието. Следователно проучването на аудиториите, към които да се насочи посланието, е една от основните задачи, чрез които би могла да се осъществи промяна при институцията в бъдеще.

Повторяемостта като основен елемент от методиката на контент-анализа разкрива степента на последователност и логиката, възприета от автора (екипа от автори) на посланието в стремежа му да бъде ефективен комуникатор за набелязаната от него публика чрез масмедийния канал. Или от гледна точка на въздействието на АИМ-послание върху аудиторията, повтаряемостта тук играе ключова роля, главно поради участието на масмедийния канал - печатът. Ефектът, който се създава, е подобен на този при рекламата: колкото почесто се споменава една институция или обект, свързан с нея на страниците на даден вестник, толкова по-популярна ще става тази институция сред аудиторията на съответното издание. Честотата действа и като фактор на своеобразно натрупване на информация - вече познати факти (АИМ, неговата дейност или сградата, в която се помещава и т.н.) се допълват с нови (нова инициатива, научно откритие, юбилейно честване и

пр.). Така публичният образ на институцията придобива свои очертания в публичното пространство, а поради постоянната динамика на събитията, отразявани в печатните медии, АИМ успява да фокусира и поддържа интереса на широката публика.

Като цяло, резултатите от анализа на фактора честота говорят за относително висока активност, от една страна на екипа в АИМ, от друга - на журналистите спрямо аудиторията. По принцип темата археология буди интерес в публичното пространство и независимо дали носи положителен или отрицателен нюанс, това присъствие вече е предпоставка за честото фокусиране на вниманието на аудиторията чрез медиите върху проблематиката, свързана с археологически обекти и събития.

За разлика от количествения показател повтаряемост, факторът обективност е качествен измерител предимно на съдържанието на АИМ-медийния продукт. Този фактор е от особена важност за изграждането на публичния образ (имиджа) на научно-културната институция. Определянето на заложеното „по презумпция" отношение към обектите и субектите, разглеждани в посланието, дава възможност да се проследи до каква степен институцията може да внушава на аудиторията мнения, отношения и оценки - директно или индиректно, със средствата на медиата. В този смисъл обективността (с цялата относителност на понятието) може да бъде съотнесена към техниките, използвани от печатната публицистика, към която принадлежат разглежданите публикации.

Обективността е тясно обвързана с фактора личност като пряк носител на отношението към обекта. От гледна точка на теорията за комуникациите това е ключов момент при реализацията на едно послание - личностите, които влияят в някаква степен върху резултата от културното послание за аудиторията, могат да бъдат определени в случая като лидери на мнение[4]. Техните авторитетни оценки и становища често се превръщат в решаващ фактор за изграждането на определени представи и нагласи в широката публика за дадено събитие, тема или институция. Тази констатация е с традиционно силен знак в научната сфера поради общоприетото в България схващане за елитарност на културата като цяло и на АИМ като част от нея. Следователно от популярността на дадена личност в широките обществени среди, както и от нейния собствен положителен или отрицателен имидж често зависи формирането на общественото мнение за АИМ.

Тези фактори са сред индикаторите за нагласите в общественото пространство към дадено археологическо събитие и АИМ като негов инициатор. От съществено значение при конструирането на посланието (в случая чрез вестникарския текст) са битуващите в българското общество стереотипи за институцията. Понятието „Археологически институт с музей" може би е най-съществения момент в тази част от изследването, защото представя фактора стереотип - емблематичен за имиджа на АИМ и на типа научно-културни организации като него в обществото. Значенията, които най-често му се приписват от страниците на печатните медии, в случая показват обществените възприятия в България към културната и научната институция въобще.

От една страна те са своеобразни показатели, които определят степента на адекватност на екипа от специалисти (изготвил дадена информация) в сътрудничество с журналистите (популяризирали тази информация) в процеса на създаване на текстови материали (публикации в печата) сред масовата аудитория. Именно тези значения играят особено активна роля при формирането на публичния образ на АИМ.

От друга страна във вербалното послание, отправяно под определена публична форма (в случая чрез публикации в печатните медии), винаги се наблюдава стремеж към постигане на някакво въздействие. Твърде широкият кръг от обществени сегменти, който по принцип обхваща централните печатни медии обаче, може да се превърне в проблем за това въздействие поради крайно трудното в случая разграничаване на целевите публики (спрямо института и спрямо медиата). И тъй като боравенето със смислово синтезирани понятия или т.нар. ключови думи е от решаващо значение за институцията като цяло - дотолкова, доколкото оказва влияние върху принципната представа за АИМ в обществото, - то трябва да бъде изключително внимателно.

Езикът като социално-детерминирана категория е особено деликатен инструмент за такъв тип убеждаваща комуникация - чрез вербални кодове[5]. Ключовите думи най-често съдържат в себе си есенцията на посланието, отправяно от институцията с помощта на медиата.

От гледна точка на контент-анализа те представляват изследователски единици, покриващи една и съща качествена характеристика, която може да бъде измерена количествено. По своята същност те разкриват определени качествени характеристики, чиято повтаряемост (или количествен израз) дават представа за разнообразието от значения, приписвани на понятието „Археологически институт с музей" и доколко те могат да бъдат използвани като средство за изясняване на понятия като културна и научна институция. От гледна точка на семиотиката това са своеобразни културни кодове, носители на символика, характерна за българската културна среда.

Обемът на контент-анализа позволи откриването на 10 ключови думи, характеризиращи понятието „Археологически институт с музей" в неговия най-широк смисъл. В процентно отношение те могат да бъдат из-

---

[4] Терминът е популярен в областта на комуникационната теория, социологията и социалната психология като означител на хора със значителен обществен авторитет, които по един или друг начин оказват влияние върху общественото мнение.

[5] Терминът се употребява в сферата на лингвистиката, социолингвистиката и семиотиката като означител на графични символи: думи, словосъчетания, фрази.

разени по следния начин: традиция - 22%, находка - 16%, сграда - 14%, изложба - 11%, паметник - 10%, минало - 7%, туризъм - 5%, посещение - 6%, трафик - 5%, дарение - 4%.

Всяка от тях влиза в по-голяма или по-малка степен във взаимодействие с основното понятие АИМ като разкрива различни аспекти от съдържанието му. Те зависят преди всичко от предполагаемите характеристики, които създателите на посланието са искали да вложат в идеята за АИМ като научно-културна институция. В този смисъл нейната понятийна универсалност се оказва твърде важна за състоянието на обществените нагласи към българската културна институция.

При системния съпоставителен анализ се открояват ключови думи, които от лингвистична гледна точка изпълняват ролята на синоними на една и съща понятийна категория - Археологически институт с музей. Изследването констатира, че преобладаващата част от тези синоними са носители на значения и символика, свързана с консервативни схващания за културните и научни институти и тяхното място в структурата на съвременното общество.

Процесът на създаване на културни послания не е ограничителен по отношение на самите им създатели в научно-културната институция. Те и медиата-канал би следвало да работят съвместно, да раждат идеи, да решават къде да се поставят акцентите в посланието, как да бъде лансирано то пред аудиторията, съобразно двойнствената специфика на институцията (научен институт с музей) от една страна, и на медиата - от друга. Решенията трябва да се взимат чрез всеобщо участие и чрез тесни контакти с обществеността.

На практика обаче такъв процес не може да се наблюдава в научните институти и музеи, както е видно от контент-анализа на печатните публикации. Така е дори при тези, които работят в областта на социалната история (какъвто е АИМ), т.е. чиято дейност - като пряко обвързана с обществените процеси и затова по презумпция се радва на по-висок обществен интерес - би следвало да бъде индикатор за промените и настроенията на обществото в областта на културата, да откликва на новите потребности и дори да поема социални отговорности. В този смисъл, ако културните комуникатори работят (дори и без явна публичност на своята дейност) в рамките на едно общо културологично разбиране за комуникацията, АИМ и другите подобни институции имат шанс да се превърнат в гъвкави и отворени към обществото организации (Alexander 1995, 168-179; Алексиева 1998, 23-25).

Самата природа на печатната медиа стимулира до голяма степен фактора активност на зрителската аудитория в процеса на декодиране на културното послание, но и увеличава риска от шумове и погрешно разбиране или неразбиране на посланието поради засилената абстракция на нейния специфичен език. Компенсирането в случая може да стане единствено чрез визуално общуване с предметите (археологическите обекти), към което вестникарското послание би следвало да подтиква читателя. Цялостното впечатление от разгледаните тук публикации обаче не подсказва постигането на подобен ефект.

От комуникационна гледна точка проведеният анализ ясно показва, че в печатните материали, посветени на АИМ, събития и обекти с археологическо значение в България, процесът на създаване на значения е силно ограничен и сведен до източника на съобщението (изследователския/научния екип), с осезаемо участие на медиатора (журналиста/редакционния екип). Съществува известна възможност реципиентът (читателската аудитория) да открие свой начин за разбиране на посланието, но и голям риск за неговото неправилно декодиране.

Освен това често не става ясно, дали АИМ с неговите колекции или мероприятията, свързани с него, е акцентът на представяните сюжети. По-скоро се създава впечатление за отразяване на теми, проблеми и събития, които засягат по някакъв начин (често твърде символично) научната дейност или пряко влияят върху публичния образ на АИМ. Може да се заключи, че намеренията на комуникатора и очакванията на реципиента в този смисъл не се припокриват.

С подобни проблеми на комуникацията се сблъскват в миналото и големите европейски културни институции, в това число и от областта на археологията. Разработването и прилагането на емпирично ниво на дългосрочни комуникационни планове и PR-стратегии водят до промените, които наблюдаваме днес в редица страни от Западна Европа и Северна Америка. Така методите за изработване на културното послание се променят главно в посока търсене на потребностите на широката аудитория. Създават се възможности за привличане и съучастие още в процеса на представяне на дадено културно-научно събитие - като своеобразна предпоставка за осъществяване на обратна връзка с цел засилено обществено звучене.

Констатираме очевидната необходимост от цялостна преоценка (каквато в България не е правена за периода след 1989 г.) за извършеното и неизвършеното в културната сфера и идентифицирането на причините за възникващите проблеми в сферата на обществената комуникация между научно-културните институти и публиката. Целта е да бъдат направени комуникационни анализи, които да послужат като отправна точка при създаване на бъдеща общонационална комуникационна програма, в която Археологическият институт с музей да заеме подобаващо място. Ако се придържаме към опита и практиката в редица страни от евроатлантическия регион, можем да предвидим, че ползата от подобно начинание скоро ще бъде видяна в промяната на отношението, познавателното ниво и поведението на аудиторията спрямо археологическата наука като цяло.

Изработването на индивидуален комуникационен план за АИМ, съобразен с конкретните му комуникационни особености, е сред препоръките, които посочвам за реализацията на подобна цел.

Съвременните условия на конкуренция, дори в сферата на културните институции по света, в България изискват търсене на нетрадиционни решения и адаптиране към новата ситуация. В контекста на полу-

чените резултати от анализа в България и предвид чуждестранния опит в тази насока мога да прогнозирам с увереност, че общественото отваряне на българските културни и научни институции чрез по-широка комуникативност представлява алтернативен път към превръщането им в гъвкави и модерни структури с амбицията да станат активни участници в социокултурните процеси на българското общество.

Наталия Начева

Цитирана литература:

Алексиева 1998: С. Алексиева. Връзките с пресата: между общественото доверие и информационната стойност. - Обществена комуникация, 1998, 8, 23-25.

Начева 2001: Н. Начева. Музейната реклама в Испания - с поглед към две различни социокултурни ситуации. - Българска етнология, 2001, 1, 61-74.

Танев 1990: Т. Танев. Принципи на контент-анализа на документи като изследователска техника. София, 1990.

Adams 1983: D. G. Adams. Museum Public Relations. London, 1983.

Alexander 1995: E. Alexander. Museums in Motion. London, 1995.

Alvarado, Gutch, Wollen 1987: M. Alvarado, R. Gutch, T. Wollen. Learning the Media: an Introduction to Media Teaching. Basingstoke & London, 1987.

Durant 1993: J. Durant. Rising the Challenge: The Reliability of the Mass Media - Museums Journal, 1993, October, 26-27.

**Hodge, D`Souza 1979:** R. Hodge, W. D`Souza. The Museum as a Communicator: Semiotic Analysis of the Western Australian Museum Aboriginal Gallery, Perth. - Museum, 1979, 31 (4), 251-267.

Holsti 1969: O. Holsti. Content Analysis for the Social Sciences and Humanities. Reading, 1969.

Kidd 1996: E. Kidd. Perceiving and Persuading the Media. - Muse, 1996, 14 (1), 38-41.

Lumely 1988: R. Lumely. The Museum Time Machine. London, 1988.

Stone 1988: D. L. Stone. The Use of Advertising to Attract the Museum Public. - Curator, 1988, 31 (2), 123-130.

XLII Национална археологическа конфереРция, Каварна, 13-17 май 2003

Изборът на Каварна за домакин на XLII НАК беше подходящ, защото съчетаваше две възможности: цялата гилдия да отбележи откриването на новата експозиция в обновения Историко-археологически музей и да реализира екскурзия с познавателна цел в Румъния.

Началото на конференцията беше поставено на открито - пред музея в Каварна, където кметът на града, Асен Салкин (директор на Музея) и проф. Й. Юрукова (директор на АИМ-БАН) поздравиха колегите, пожелаха спорна работа на конференцията и успешни бъднини на Историко-археологическия музей в града.

Научната работа протече в рамките на два дни и две продължителни заседания.

Конференцията беше официално открита на първото сутрешно заседание на 14 май от проф. Юрукова и зам.-кмета на Каварна. Първият доклад на А. Салкин представи археологическите проучвания в района на Каварна. Респектиращите данни за богатото историческо наследство на региона в цифри са: 370 надгробни могили, 80 антични селища, множество скални манастирски комплекси и пещери, подводни обекти в прилежащата акватория.

Представените доклади бяха обособени в тематично-хронологични блокове, като всеки археологически период беше представен от обобщаващ доклад и съобщения, посветени на забележителни (в някои случаи и сензационни) открития, поставящи дискусионни проблеми и възможности за реинтерпретация на постулирани тези.

Праистория

Я. Бояджиев докладва резултатите от разкопките на къснохалколитния пласт на селищна могила Юнаците, Пазарджишко (българо-гръцки проект). Проучванията са концентрирани в три зони с различен археологически контекст.

- В основите на 2 жилища от I хоризонт са доразчистени 5 вкопани структури, чиито запълнител свидетелства за разнообразни функции, надхвърлящи досегашната им трактовка като „зърнохранилища".
- Във втората зона са разкрити 7 пещи и много деструкции от пещи, както и многочислени сечива от кремък, кост и рог. Видът и концентрацията на находките от тази зона я характеризират като производствена.
- В третия участък са проучени 2 сгради от II хоризонт, едната от които със сигурност е използвана като жилище.

Освен сечива и керамични съдове, сред откритите 410 находки се срещат керамични предмети, свързани с култа: фрагмент от модел на жилище, култови масички, антропоморфни и зооморфни фигури, кръстати идоли. На базата на керамичните форми и орнаментация проучваният културен пласт се отнася към финала на култура Караново VI, с известни влияния на криводолския комплекс.

К. Кънчев представи обобщаващ доклад за резултатите от археологическите проучвания в областта на праисторията, които през отчетния период се свързват с 14 обекта. В резюмиран вид той запозна аудиторията с резултатите от дейността на вече традиционните международни археологически експедиции:

- Българо-френски проект за проучвания в пещерата Козарника, Белоградчишко. Поради значимостта на откритията от последните сезони ръководителят на експедицията от българска страна Н. Сираков направи специална презентация на обекта.
- Българо-френска експедиция за проучване на неолитното селище при Ковачево, Благоевградско. Равносметката за 17 години редовна сезонна работа на

обекта е окончателното демонтиране на централния профил за стратиграфски наблюдения на терена и подготовката за системна научна обработка на богатия в количествено и качествено отношение археологически материал с цел неговото публикуване.

- Българо-австрийски проект за разкопки на тел Караново, Новозагорско, чиято работа през отчетния период е била съсредоточена в допроучване на две сгради от ранната бронзова епоха (фаза Св. Кирилово), едната от които е най-голямата регистрирана досега постройка от РБЕ в Източното Средиземноморие.
- Българо-немски проект за проучвания в микрорегиона на Драма, Ямболско, чиято активност е фокусирана върху разкопки на халколитната могила Драма-Мерджумекя и върху платото Драма-Кайряка, където се доразкриват части от римския некропол.
- Българо-гръцки проект за разкопки на селищна могила Юнаците, Пазарджишко (отделен доклад за обекта е представен от Я. Бояджиев).

Четири от останалите проучени обекти се отнасят към периода на ранния неолит: тел Капитан Димитриево, Пещерско, и селищата при Джулюница, Търновско, Оходен, Врачанско, и Ябълково, Димитровградско. Три се свързват с халколитната епоха: селищната могила до Хотница, Търновско, селището при Садовец, Плевенско и обекта Чакмака край Исперих. Проведените теренни археологически обхождания в Благоевградско и Кюстендилско обогатяват археологическата карта на България съответно с 36 и 7 нови регистрирани обекта.

Н. Сираков представи резултатите от разкопките в пещерата Козарника. Бяха доразвити и защитени лансираните вече тези за много ранното и подкрепено с кохерентни С14 дати начало на граветската секвенция в българските земи, която предхожда с около 9 000 години данните от Западна Европа, и тезата за континюитивното развитие на прехода среден/късен палеолит. Солидни аргументи в подкрепа на последното твърдение представляват листовидните бифациални върхове, чието наличие в най-ранните граветски фази вече не буди съмнения.

Сензационни разкрития представя и началото на раннопалеолитната секвенция, което заляга *in situ* в пл. 13 на пещерата и което безспорно одревнява най-ранното човешко присъствие в Козарника и респективно в Европа до 1,2 млн. години. Тези данни позволяват смелата хипотеза за коригиране на „scenario intermediaire" сред теориите за антропогенезата, като се лансира идеята за „балкански байпас" в еволюционната верига от Homo erectus/ergaster до Homo sapiens.

Интердисциплинни изследвания

Ц. Попова запозна аудиторията с нови резултати в областта на археоботаничните изследвания. На базата на находки от пиния, фурма, пистация и нахут, произхождащи от различни археологически контексти в българските земи, авторката направи кратък исторически обзор на естествената среда и разпространението на горепосочените таксони, както и на честотата на присъствието на различни растителни видове в графично представени флористични профили от селищната могила Мъдрец.

Бяха представени и графики, свързани с геофизичните проучвания на Н. Тонков. Наред с констатацията за драматичното изоставане на българската археологическа геофизика по отношение на нововъведения от областта на електрониката и компютърните технологии, беше споменато и онагледено успешното прилагане на електросъпротивителния метод в изследването на тракийските надгробни могили. Красноречив пример в това отношение са някои гробници от некропола при Шипка-Шейново, открити и проучени с минимални средства. Перспективна сфера за използване на нови инверсионни компютърни системи в изследването на тракийски обекти представляват измерванията на вертикални стратиграфски разрези, даващи разпределението по пластове и структури. Този метод е демонстриран при проучването на обектите Халка Бунар и Копривлен.

Тракийска археология

Г. Нехризов представи завършеното в рамките на два сезона проучване на тракийското култово място на връх Ада тепе при Крумовград. Интердисциплинарният подход в изследването на обекта включва геодезично и фотограметрично заснемане на каменното съоръжение, предхождащо неговото демонтиране, както и археоботанично и археозоологично проучване на съответните останки. Прецизираната хронология позволява функционирането на обекта да се ситуира в периода от КБЕ (най-ранни данни) до КЖЕ. Най-висока концентрация на археологически материали от всякакъв характер е регистрирана в пластовете от РЖЕ, представена във всичките ѝ фази. Сред находките трябва да се отбележи колективната находка от антропоморфни и зооморфни фигури и съдчета, каменни и кремъчни изделия, мраморен накрайник на меч, бронзови апликации, желязна кръстата брадва. Направена е детайлна виртуална организация на пространството, фиксираща структурите и свързаните с тях категории изделия. В ход са археомагнитни изследвания за определяне на абсолютната хронология, както и някои спомагателни анализи, допълващи общата картина и интерпретация на този интересен обект.

С. Александров представи богати раннотракийски гробове в района на Марица-Изток. Авторът акцентира върху репертоара на гробния инвентар, чиято интерпретация съдържа препратки на ниво социален статус на погребаните, а в по-широк мащаб - и система за обмен на престижни и луксозни изделия. Беше илюстрирана оригинална и интересна възстановка на използването на комплект златни изделия (мъниста) като богат женски накит за коса. В заключение авторът предложи тезата, че златото, срещащо се във формата на украшения в гробове от бронзовата епоха в Егейския свят, произхожда от българските земи (с местонаходища Чирпан, Пазарджик и Ада тепе).

Г. Китов направи обширно експозе за тракийския култов център Старосел, Хисарско. В началото на изложението си авторът наблегна на факта, че формите и мащабите на иманярската интервенция върху могилите стават все по-неконтролируеми и „професионални". Екипът от археолози е успял да обходи няколко труднодостъпни могили северно от Старосел. Някои са частично ограбени още в древността, оставяйки на проучвателите силно фрагментиран погребален инвентар. Като известна компенсация могат да се третират трите каменни подмогилни съоръжения, две от които уникални: еднокамерното съоръжение с преддве-

рие от Недкова могила, чиито материали го датират между V и II в. пр. Хр., и архитектурното съоръжение в могила Хоризонт. В окончателния си вид този изцяло разчистен храм с колонада няма паралели в тракийската подмогилна архитектура. В храма е извършено погребение на представител на тракийската аристокрация: гробът най-вероятно се датира в IV в. пр. Хр. Според възможностите си екипът обезпечава различни защитни мерки на тракийските обекти срещу иманярските посегателства с надеждата да успее да ги допроучи през следващия сезон.

И. Чолаков представи обобщаващ доклад за проучените тракийски обекти през 2002 г. Данните бяха тематично обособени в няколко аспекта: проучвания със спасителен характер, теренни обхождания в редица общини (главно в Родопите) за попълване на археологическата карта на България, проучване на обекти от бронзовата и желязната епоха: селищни обекти, както и такива с култов характер - надгробни могили и некрополи, светилища на открито.

- Разкопките в емпорион Пистирос, където продължават на широк фронт интердисциплинарните проучвания на международния екип, включително и в околностите на емпориона.
- Изследването на тракийския градски укрепен център в ИАР Сборяново до Исперих, чиято програма акцентира върху изясняване на структурата и датирането на укрепителната система на гетския град.
- Възобновените проучвания на хълма Кракра в Перник, чийто диапазон на обитаване обхваща периодите от халколита до средновековието.
- Проучванията на тракийските скални светилища при Врата, Асеновградско, и Скалско, Дряновско, които предоставят нови данни за религиозния живот и култовите практики на древните траки.

Антична археология

С доклада на Е. Генчева за археологическите изследвания на антични обекти през 2002 г. започна вторият ден (респективно второто заседание) на конференцията. В цифри активността се свежда до разкопки на 23 обекта, 4 теренни обхождания и 1 подводно проучване. Основните обекти от римската епоха основно и традиционно се концентрират по Дунавския лимес. В този контекст накратко бяха представени разкопките в Улпия Ескус, Плевенско, където продължава изследването на крепостната стена на ранноримския легион. Разкопките на римския военен лагер и ранновизантийския град Нове край Свищов продължават в няколко основни сектора: жилището на трибуна, некропола, епископската базилика и резиденция, принципиите на легиона. С акценти върху обособените сектори бяха представени късноантичната крепост Ятрус, Русенско, както и многоплановото изследване на Никополис ад Иструм, Търновско. От проучваните обекти в Южна България бяха споменати Пауталия, Диоклецианопол, Филипопол, базиликите в София и Сандански.

К. Панайотова представи некропола на Аполония Понтика в местността Калфата в Созопол. Проучени са 77 гробни съоръжения, които основно се вписват в три вече известни типа и ги обогатяват с някои варианти. Доминират гробовете в ями, а като особени в контекста на некропола се обособяват един граден гроб, върху чието каменно дъно е изсечена ниша за поставяне на урна, и два гроба с регистрирано препогребване на възрастни индивиди. Почти всички гробове съдържат инвентар, който задължително включва съдове за благовония. Многочислени и с богат репертоар са и останалите черно- и червенофигурни и чернофирнисови съдове, докато металните и костни изделия, Хароновият обол и амфорите са от спорадично срещаните гробни дарове. Сред теракотите особено атрактивни са трите „гимнастички". Проучванията в некропола, функционирал в периода V-III в. пр. Хр., потвърждават тезата за ямите като най-ранни гробове и за обособените фамилни участъци, чиито погребални практики отразяват различните вярвания в задгробния свят.

С. Торбатов запозна аудиторията с проучванията на римския кастел Состра, Троянско. Спасителните разкопки в три сектора, провокирани от зачестилите иманярски набези на обекта, носят важни открития и констатации, които позволяват корекции в досегашната историографска интерпретация на обекта като пътна станция. Фортификационната система на кастела е уникална за пределите на цялата Римска империя и е единствената в българските земи, която е запазила облика си от епохата на Принципата. Нейният характер и площта на кастела съответстват на стандартите за римски базов лагер на помощна пехотна част и съответно се разграничават от критериите, на които би следвало да отговаря пътната станция с оглед обслужването и контрола на пътния трафик.

Нумизматика и епиграфика

Достиженията в тези области бяха представени в обобщаващия доклад на В. Герасимова. Авторката посочи четирите основни проекта, по които работят членовете на Секцията, персонализирайки тяхната ангажираност и приноси към съответните проекти.

- Монети и монетна циркулация в българските земи от VI в. пр. Хр. до VII в. сл. Хр. - обработени и публикувани са златни и сребърни монети от фонда на АИМ, най-ранните тракийски монети от емпориона Пистирос, както и откритите в Нове.
- Антична епиграфика - и по този проект се работи в няколко направления: проучване на надписи от черноморското и егейското крайбрежие, от Долна Мизия и Тракия; осъществен е напредък в подхода към надписите-графити.
- Българска кирилска епиграфика - в тази област са подготвени за издаване надписите от старата църква в Балша, Софийско, и корпус на кирилските надписи от фонда на АИМ.
- Скалното изкуство като универсална дописмена форма за съхраняване на информация - на този етап са описани методиките за документиране и концепциите за интерпретиране на скалното изкуство.

Средновековна археология

В. Нешева представи обширно експозе за разкопките на средновековни обекти през 2002 г., които включват 37 обекта от ранновизантийската епоха до османското владичество. Археологическите проучвания бяха изложени тематично и хронологически.

- Ранновизантийски обекти - в тях се вписват разкопките на 2 крепости и 5 култови места.
- Столиците Плиска, Велики Преслав и Велико Търново. В Плиска продължават проучванията във

Вътрешния град - дворцовия център, вътрешното землено укрепление, християнския некропол, - както и тези във Външния град, и Аула на хан Омуртаг. На широк фронт и по същата схема (Вътрешен и Външен град) се работи в столицата Преслав. Проучванията във Велико Търново са концентрирани върху християнски комплекси - Великата Лавра „Св. 40 мъченици", некропола на манастира и църквата при Горско Ново село.

- Средновековен град и село - това широко изследователско направление включва разкопки и теренни обхождания на крепостни и селищни обекти, между които се откроява с импозантността си комплексът Перперикон, Кърджалийско. Продължава работата в Двореца-светилище, където се откриват разновременни елементи от интериора, вкл. скални всичания от КБЕ и РЖЕ. Разчистена е монументалната скална базилика, трансформирана в християнски храм, продължават проучванията на християнските комплекси в м. Клисе башъ и в землището на Висока поляна.
- Българските земи през късното средновековие - XV-XVII в. Този аспект на проучванията е сравнително ограничен и се свежда до сондажи на крепостта Галата край Варна, както и до теренни обхождания на крепостта Вида при Котел и по трасето на пътя Малко Търново - граница.

Х. Вачев представи пред аудиторията проучванията на късносредновековен некропол при църквата „Св. Димитър" в Арбанаси, Търновско. Предложеното изложение беше атрактивно като онагледяване на богати, добре съхранени и прецизно разкрити „гробни ситуации", и интересно като научни резултати. На базата на архитектурата и стенописите на църквата изследователят регистрира предхождащото параклиса самостоятелно съществуване на храм от XVI в. На базата на остатъчен гробен инвентар от последните погребения в многократно използвани гробове - единият от параклиса, а другият от тухлена гробница в галерията на църквата - е осъществен специален микроанализ на запазени части от тъкани. Неговите резултати дават възможност за по-адекватни реконструкции на предхождащите инхумацията ритуали.

Б. Петрунова докладва резултатите от разкопките на средновековната крепост Лютица край Ивайловград. Идентифицирана на базата на извори, крепостта е нов и перспективен обект за археологическо проучване поради отличната си съхраненост и важна стратегическа роля през Второто българско царство. Първият сезон на разкопки позволява да се уточни площта на крепостта - 26 дка, върху която е разположен укрепен град с хилядолетна история. На базата на откритите находки - монети, накити, керамика и архитектурни детайли - се прецизира и нейното датиране (по-скоро продължителността й на функциониране) от КБЕ до XVII в.

Работата на конференцията беше ползотворна и определено приятно разнообразена от организираните следобедни екскурзии: до резервата Яйлата и крепостта Калиакра през първия ден, и до Чаракмана (със загадъчната колония Бизоне) през втория ден. Целият последен ден на конференцията беше посветен на пътуване с познавателна цел в Румъния, което даде възможност на участниците да посетят експозицията на Археологическия музей в Констанца и да се насладят на респектиращото обаяние на един музей на открито - руините на първата елинистическа гръцка колония по черноморското крайбрежие - Истрос.

Мария Гюрова

Национална конференция „Земите на България - люлка на тракийската култура"

От 3 до 6 юни 2003 г. във Велико Търново се състоя национална конференция „Земите на България - люлка на тракийската култура". В работата й взеха участие около 70 учени от цялата страна, специалисти в областта на археологията, историята, епиграфиката, нумизматиката, архитектурата, геофизиката, палеоботаниката и други, занимаващи се с проблемите на тракийската култура.

Конференцията беше организирана и проведена на изключително високо ниво от „Траколожка експедиция за могилни проучвания" (ТЕМП) с председател д-р Георги Китов и „Балкантурист" с изпълнителен директор Недялка Сандалска. Участниците бяха настанени в Гранд хотел „Велико Търново" за сметка на MG корпорация. Там се проведоха и заседанията. Със съдействието на Балкантурист и фондация „Илия Павлов" е издаден том I от материалите на конференцията[1], който съдържа резюмета и част от докладите. Останалите ще бъдат отпечатани в том II до края на 2003 г. Във фоайето на хотела беше устроена изложба „Тракийски култов център Старосел" с фотоси и чертежи от разкопките на ТЕМП.

Форума откри д-р Г. Китов, след което приветствия поднесоха директорът на Балкантурист г-жа Недялка Сандалска, директорът на АИМ-БАН проф. д.и.н. Йорданка Юрукова, проф. Маргарита Тачева, д-р Христо Буюклиев и др.

Първото заседание беше ръководено от проф. Йорданка Юрукова. Голям интерес и дискусия предизвика докладът на Маргарита Тачева „Лабрисът в тракийската царска символика". От името на Александър Фол беше прочетен доклад, посветен на орфическата клетва. Валерия Фол (Институт по тракология - БАН) представи вижданията си за топосите на свещеното в Древна Тракия, техните сходства и различия с Елада и Мала Азия в периода между средата на второто и средата на I хил. пр. Хр. В експозето на Ирина Шопова (Институт по тракология - БАН) бяха разгледани ролята и значението на лявата посока в Дионисовата култова практика. Върбинка Найденова изнесе доклад, в който тълкува текста на Херодот за божествата, почитани от траките, и вярата им в безсмъртието. Лидия Домарадска (АИМ - БАН) проследи гръко-тракийските връзки в предримската епоха въз основа на

[1] *Земите на България - люлка на тракийската култура. (Ред. Г. Китов, Д. Димитрова). - София 2003, Гео прес, 128 стр.*

резултатите от разкопките на Пистирос, Кабиле, Свещари, Сборяново, Копривлен и др. Докладът на Йорданка Юрукова (АИМ-БАН) беше посветен на монетосеченето на цар Сараток и откритите в могила от Долината на тракийските владетели сребърни монети на същия владетел.

Следващото заседание беше посветено на бронзовата епоха. Проблемът за началото на ранната бронзова епоха в централна Северна България беше поставен в доклада на Венцислав Гергов (Плевен). Продължение на темата се наблюдаваше в изложението на Таня Христова (АИМ-БАН) за селищното развитие през ранната и средната бронзова епоха. Стефан Александров (АИМ-БАН) представи много интересни находки от богати могилни гробове от ранната бронзова епоха. Илия Кулов (ИМ - Благоевград) и Марк Стефанович (Американски университет - Благоевград) представиха резултатите от обхожданията си в долината на Средна Струма, като акцентираха върху селищния живот в този район през късната бронзова епоха. Татяна Шалганова (НБУ) представи един вид керамични предмети (известни като „Brotleibidole") от културата на инкрустираната керамика по Долни Дунав. Светлина Ганева (АИМ-БАН) се спря върху някои идеи и проблеми, свързани с некропола при Орсоя.

Двете заседания на конференцията от първия ден завършиха с въпроси и оживена дискусия. За участниците в конференцията беше даден официален коктейл.

Работата през втория ден беше организирана в четири заседания. Група доклади от първото бяха посветени на религията, торевтиката и тракийския език. Живко Аладжов (АИМ-БАН) изложи виждания си за тракийската богиня Бендида и Мадарския конник. На базата на обобщени резултати от разкопки на светилища Милена Тонкова (АИМ-БАН) представи археологически свидетелства за човешкото жертвоприношение в Тракия в периода V-IV в. пр. Хр. Голям интерес предизвика докладът на Василка Герасимова (АИМ-БАН), посветен на тракийския език. Въз основа на нов епиграфски материал известните досега тракийски имена и думи се попълват или коригират. В изложението на Марлена Кръстева (АИМ-БАН) беше потърсена връзка между торевтиката и живописта в Тракия.

Част от докладите от второто заседание бяха обединени в блок, разглеждащ архитектурата в Тракия. Мая Мартинова-Кютова (Пловдив) се спря на топографията на Филипопол през елинистическата епоха. Мина Боспачиева (Пловдив) представи обобщаващ доклад, посветен на занаятчийския квартал в източните покрайнини на античния Филипопол. В съобщението на Вера Коларова (Пловдив) бяха посочени непубликувани данни за архитектурни паметници от античния Филипопол. Христо Буюклиев (Стара Загора) представи доклада на тема „Значителен езически и раннохристиянски култов център край Карасура", в който изложи интересни доводи в полза на локализирането на светилища на няколко божества около късноантичната крепост. В доклада си Ваня Попова-Мороз (Институт по изкуствознание - БАН), на базата на иконографски паралели потърси отговор на въпроса тракийци ли са били обитателите на вила Армира през Хадриановата епоха. Голям интерес предизвика изложението на Павел Георгиев (АИМ-БАН), който въз основа на писмените извори потърси мястото на различни планински анклави за Източните Балкани през IV-VI в. На следите от металургична дейност и находищата от метални руди в района на емпорион Пистирос беше посветен докладът на Даниела Катинчарова (РИМ - Пазарджик). Георги Атанасов (РИМ - Шумен) представи богата колекция от паметници на тракийската торевтика и въоръжение от класическата елинистическа епоха от долината на река Камчия в района на Смядово.

Следващото заседание беше посветено на археологията на култа. В доклада си Алексей Гоцев (АИМ-БАН) очерта проблемите при проучването на култови центрове в Западните Родопи и посочи локализираните в последните години светилища в този район. Безспорен интерес предизвика Даниела Коджаманова (РИМ - Кърджали), която представи фрагмент от керамичен олтар, открит при разкопки на тракийското светилище Татул, Момчилградско - първото сигурно свидетелство за култовата същност на комплекса.

Четвъртият, най-голям блок с доклади от конференцията беше посветен на „могилната археология". Интерес и много въпроси предизвика докладът на Деян Дичев (НБУ) за някои особености в архитектурата на долмените в България. Георги Китов (АИМ-БАН) представи нови виждания за тракийската подмогилна архитектура. Той защити мнението си за местния тракомикенски произход на паметниците, които с еднакво право (предвид предназначението и използването си) могат да бъдат определяни с термините „храм", „гробница", „мавзолей" или всяко съчетание между тях. Даниела Агре (АИМ-БАН) разгледа новооткрити семейни гробни съоръжения от територията на Странджа (I хил. пр. Хр. - IV в. сл. Хр.). Датирането на част от гробниците предизвика въпроси и дискусия. С подчертан интерес беше изслушан докладът на Диана Димитрова (АИМ-БАН), в който бяха обобщени виждания и за куполните храмове в Долината на тракийските владетели. Таня Борисова (ИМ - Правец) докладва резултати от проучванията на тракийски могилен некропол край Калугерово, Правешко. В доклада си Димитър Станчев (РИМ - Русе) представи новооткрита богата гробница в могила край Брестовица, Русенско. Иво Чолаков (АИМ-БАН) разгледа предизвикващите голям интерес съоръжения, открити в Цвятково могила край Шипка в Долината на тракийските владетели. Иван Карайотов и Костадин Господинов (РИМ - Бургас) съобщиха резултатите от проучването на могила край Брястовец, Бургаско, в която са открити четири интересни саркофага с богати дарове. Борис Борисов (ВТУ) и Гергана Шейлева (ВТУ) направиха анализ на резултатите от проучването на богат гроб (идентифициран като гроба на Теодора) в могила от некропола край Медникарово в района на комплекса „Марица-Изток". Бони Петрунова (АИМ-БАН) обобщи резултатите от проучванията на некропола в м. Латински гробища край Панагюрище. В последвалата бурна дискусия бяха дадени отговори на редица въпроси, като бяха поставени и нови, чието разрешаване остава открито.

През третия ден от конференцията се проведоха три заседания. Първото беше посветено на интердисциплинарните проучвания. В доклада си Цветана Попова (АИМ-БАН) на базата на археоботанически и

археологически данни постави въпроса за употребата на различни растения с ритуални цели в Древна Тракия. Тодора Петкова (София) разгледа технологичните особености на керамиката, работена на ръка, от могили в Долината на тракийските владетели. Георги Мавров (ОП „Стара София) сподели опита си от специфичните условия за консервация и реставрация на находките от култовия комплекс Старосел. Майя Бужашка и Бойко Бужашки (София) разгледаха начините за архитектурно заснемане, проектиране и изпълнение на временни защитни сгради над храмовете в тракийския култов център Старосел. С голям интерес беше изслушан докладът на Никола Тонков (АИМ-БАН), посветен на възможностите, които дават геофизичните проучвания на тракийски могили. Второто и третото заседание бяха обединени от доклади, посветени на отделни паметници на тракийската култура и нумизматика. Красимира Карадимитрова (АИМ-БАН) разгледа надписите върху апликации, съхранявани в НАМ. Павлина Илиева (АИМ-БАН) посвети доклада си на няколко редки образци на бронзова пластика от АИМ с митологични сюжети. Нарцис Торбов (РИМ - Враца) представи колекция от токи от колан и колани-верижки, открити на територията между реките Тимок и Искър и съхранявани във Врачанския музей. Лъчезар Лазаров (ИМ - Дългопол) докладва уникален сребърен колан, открит край Аспарухово, Варненско. Любава Конова (НИМ) съобщи за новопостъпила в Музея бронзова фигурка на елен-че и въз основа на анализа ѝ направи опит за интерпретация на образа на елена в тракийското изкуство. Докладът на Бисера Венедикова (София) беше посветен на два керамични барабана, открити в могила от Тракийски култов център Старосел, които определи като уникални музикални инструменти. Людмил Вагалински (АИМ-БАН) се спря на уникален за българската територия рисуван съд, открит край Кривина, Русенско. В доклада си Иван Църов (РИМ - Велико Търново) разгледа образите върху бронзова матрица от Крамолин, Севлиевско. Веселин Игнатов (ИМ - Нова Загора) направи анализ на местните кратери от Североизточна Тракия. Докладът на Дочка Аладжова (АИМ-БАН) беше посветен на непубликувани тракийски монети от Североизточна България. Боряна Русева (АИМ-БАН) постави въпроса дали тетрадрахмите от емисия Price 1322 (?) са сечени в Месамбрия. След тези доклади бе проведена дискусия и конференцията беше официално закрита на вечеря в хотел „Арбанаси палас".

За участниците и гостите на конференцията бяха организирани две научни екскурзии. Като участник в разкопките от българска страна, Иван Църов от ИМ - Верико Търново показа Никополис ад Иструм. Особен интерес и задоволство предизвика втората екскурзия - посещения на някои от монументалните подмогилни храмове в Долината на тракийските владетели и Тракийския култов център Старосел. Ръководителят на разкопките Георги Китов на място разказа за всяко съоръжение.

С многобройните доклади, със значителната по обем нова информация и задълбочените дискусии, конференцията „Земите на България - люлка на тракийската култура" се превърна в значимо събитие и спомогна науката за траките да направи важна крачка напред. Освен това, конференцията е сред първите стъпки на безкористно сътрудничество между науката и бизнеса, и е обещаващ пример за бъдеща съвместна дейност.

Даниела Агре

Научни публикации на специалисти от АИМ-БАН и катедрите по археология в СУ „Св. Климент Охридски" и ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" през 2002 г

Археологически институт с музей - БАН

Д. Агре. Класификация на керамиката от тракийски могили в Етрополско (V-IV в. пр. Хр.) - Археология, 2002, 2, 33-42.

Д. Агре. Погребални практики и съоръжения в Северозападна Тракия - VI-III в. пр. Хр. - В: Старопланински проучвания, 2002, 35-51.

Д. Агре. Ролята на бронзовите камбанки в живота и погребалния обред при траките. - В: Вечният звън на камбаната. София, 2002, 56-79.

Ж. Аладжов. Тракия и Хемимонт във външната политика на България през VIII-X век. - В: България, българите и техните съседи през вековете (научна конференция, в памет на доц. д-р Христо Коларов). Велико Търново, 2001, 87-91.

Ж. Аладжов. Мартириумът в Маркели. - В: История и култура на Карнобатския край, 4, 2002, 207-211.

Ж. Аладжов. Синкретичен образ на Св. Петър от околностите на Мадара. - В: Криптохристиянство и религиозен синкретизъм на Балканите. София, 2002, 58-60.

Д. Аладжова. Монети и монетна циркулация на селището в м. Хисарлъка край Сливен.- В: Туида - Сливен, 1 (Разкопки и проучвания, 28). София, 2001, 97-115.

Д. Аладжова. Монетното богатство на Карнобатския край. - В: История и култура на Карнобатския край, 4, 2002, 270-273.

Д. Аладжова. Непознат вид монета-фуре от Копривлен. - В: Известия на Народния музей Бургас (Studia in honorem Ivani Karayotov), 2002, 4, 200-203.

Д. Аладжова. Картината на монетното обращение в Шуменска крепост през късната античност. - In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000). Sofia, 2002, 375-377.

Д. Аладжова. Християнски символи и синкретични образи върху късноантични монети. - В: Криптохристиянство и религиозен синкретизъм на Балканите. София, 2002, 39-42.

Д. Аладжова. Новооткрити римски монети с контрамарки. - Годишник на Департамент Археология - НБУ, 4-5, 2000, 235-240.

С. Александров. Селище от късната бронзова епоха край с. Копривлен - В: Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999 г. София, 2002, 61-82.

С. Александров. Материали пост Чернавода III - Болераз на юг от Дунав. - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 140-147.

Й. Алексиев. Разкопките на М. Москов през 1906 г. в църквата „Свети 40 мъченици" и гробът на цар Иван Асен II. - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, 125-129.

Й. Алексиев. За манастирите на „Света гора", „Търновските планини" и „Търновската Света гора". - Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, 17-18, 2002, 251-255.

Й. Алексиев. Производство на строителна и декоративна керамика в столичния Търнов. - В: България, българите и техните съседи през вековете (научна конференция, в памет на доц. д-р Христо Коларов). Велико Търново, 2001, 365-374.

Й. Алексиев. Елементи на синкретизъм в културата на столичния и следстоличен Търнов. - В: Криптохристиянство и религиозен синкретизъм на Балканите. София, 2002, 111-114.

Т. Балабанов, М. Михова. Надписът от 18 септември 6463 г. (953 г.) от с. Черноглавци, Шуменско. - В: Преславска книжовна школа, 6, 2002, 58-66.

П. Балабанов, С. Петрова. Довелт - Деултум - Девелт. - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България, 1. София, 2002, 237-250.

А. Беливанова. Нови данни за обработката на желязо през късната античност (според находка от с. Ангеларий, Добричко). - In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000). Sofia, 2002, 378-382.

А. Беливанова. Късноримско селище при с. Братя Даскалови. - Известия на Старозагорския исторически музей, 1, 2002, 67-74.

А. Божкова. Експозиционна дейност на Археологическия институт с музей през 2001 г. - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 392-394.

А. Божкова. История на проучванията в района на с. Копривлен. - В: Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999 г. София, 2002, 9-12.

А. Божкова. Стратиграфски наблюдения върху пластовете на селището от I хил. пр. Хр. - В: Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999 г. София, 2002, 83-90.

А. Божкова. Керамика с геометрична украса и сродни керамични категории. - В: Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999 г. София, 2002, 133-145.

А. Божкова. Монохромна керамика с ангобно покритие. - В: Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999 г. София, 2002, 146-153.

А. Божкова. Чернофирнисова керамика. - В: Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999 г. София, 2002, 154-159.

А. Божкова. Обикновена трапезна керамика. - В: Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999 г. София, 2002, 160-163.

А. Божкова, П. Делев. Копривлен и културната общност на Югозападна Тракия през VII-V в. пр. Хр. - В: Известия на Народния музей Бургас (Studia in honorem Ivani Karayotov), 2002, 4, 80-97.

Б. Божкова. Римски монети от съкровището от Чаушево. - Нумизматика и сфрагистика, 2000, 1, 60-72.

Б. Божкова. Римски златни монети (I-II в.) от фонда на АИМ-БАН, София. - Годишник на Археологическия институт с музей, 1, 2001, 203-213.

Б. Божкова. Монети от сектор X на римския военен лагер Novae I в. - В: Първият военен лагер в Novae, провинция Мизия (Северна България). Sofia-Warszawa, 2002, 111-117.

Б. Божкова. Съкровище от римски монети от с. Ръжево Конаре (Пловдивско). - Известия на Народния музей Бургас (Studia in honorem Ivani Karayotov), 2002, 4, 174-185.

Б. Божкова. Архитектурни паметници в Сердика по нумизматични данни. - In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26 - 30 July 2000). Sofia, 2002, 369-374.

С. Бонев. Византийска ли е една от крепостните стени на Велики Преслав. - Археология, 2002, 2, 48-51.

С. Бонев. Портици в Преславския дворец. - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. Велико Търново, 2002, 63-66.

Я. Бояджиев. Развитие на раннонеолитните култури в Тракия в светлината на радиовъглеродните дати. - Годишник на Департамент Археология - НБУ, 4-5, 2000, 55-62.

Я. Бояджиев. Ролята на Източна Тракия в неолитизацията на българските земи. - В: История и култура на Карнобатския край, 4, 2002, 71-78.

Л. Вагалински. За хронологията на Питийските игри във Филипопол. - Годишник на Департамент Археология - НБУ, 4-5, 2000, 264-268.

Л. Вагалински. Излъскана керамика от I - нач. на VII в. южно от Долен Дунав (България). София, 2002.

М. Ваклинова. Музеят - в миналото или към бъдещето. - Проблеми на изкуството, 2002, 2, 3-10.

М. Ваклинова. Култовият център при Гела. - Rhodopica, 2002, 1-2, 159-179.

И. Гацов. Холоценски каменни ансамбли от територията на Северозападна Турция. - В: Изследвания в чест на проф. Иван Маразов (Studia in honorem Prof. Ivani Marazov). София, 2002, 463-473.

Е. Генчева. Първият военен лагер в Нове, провинция Мизия (Северна България). Sofia-Warszawa, 2002.

П. Георгиев. За хронологията и характера на дървеното строителство в Плиска. - Известия на Историческия музей Шумен, 10, 2002, 73-85.

П. Георгиев. Отново за кръстовидната сграда в Тузлалъка край Велики Преслав.- Археология, 2002, 1, 69-70.

П. Георгиев. За надписа от 1142 г. в Плиска. - Минало, 2002, 2, 14-18.

П. Георгиев. Базиликата Гебе клисе и въпросът за връзките между България и Рим в края на IX в. - В: Преславска книжовна школа, 2002, 6, 44-57.

П. Георгиев. Столицата на хан Кубрат. - В: Трудове на катедрите по история и богословие при Шуменския университет, 4, 2001, 17-39.

П. Георгиев. За Марцианопол през ранното средновековие.- В: Jubilaeus, 5. Сборник в чест на проф. М. Тачева. София, 2002, 94-100.

П. Георгиев. За мястото на първоначалното заселище на прабългарите при Дуросторум-Доростол. - В: Доб-

руджа, 20, 2002, 66-79.
П. Георгиев. Името Карвуна и прабългарите. - Старобългаристика, 2002, 2, 70-82.
П. Георгиев. Християнските храмове в Плиска - топография и функция. - В: Християнската идея в историята и културата на Европа. София, 2001, 84-100.
П. Георгиев. Българо-сръбският договор от средата на IX в.- В: България, българите и техните съседи през вековете (научна конференция, в памет на доц. д-р Христо Коларов). Велико Търново, 2001, 91-104.
П. Георгиев. Асеневци в Плиска. - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. Велико Търново, 2002, 87-92.
П. Георгиев. Слово за проф. Д. Овчаров (по случай неговата 70-та годишнина). - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. Велико Търново, 2002, 11-14.
П. Георгиев. Надписът „Делян бан" от Плиска. - В: Въоръжение и снаряжение през средновековието. Варна, 2002, 102-10.
П. Георгиев, Ж. Аладжов. Печат-цилиндър от Плиска. - Археология, 2002, 1, 63-68.
В. Герасимова. Животът и смъртта в Никополис ад Иструм. - In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000). Sofia, 2002, 86-91.
В. Герасимова. Бродиран надпис от 1550 г. върху епатрахил от Рилския манастир. - Годишник на Департамента по Археология - НБУ, 4-5, 2000, 421-429.
В. Герасимова. Майсторът на раннохристиянската мозайка в Кайлъка на град Плевен. - В: 730 г. гр. Плевен и мястото му в националната култура. Плевен, 2002, 90-94.
С. Горянова. Средновековните бронзови стойки за осветителни тела с украса от конски фигури. - Археология, 2002, 4, 37-45.
А. Гоцев. Проучване на тракийската култура по поречията на Струма и Места през първо хил. пр. н. е. и предизвикателствата на новото време. - Годишник на Югозападния университет Благоевград, 2002, 125-129.
В. Григоров. „Пастирски" тип обеци от Силистренско. - В: Добруджа, 20, 2002, 145-149.
М. Гюрова. Кремъчна колекция от праисторическото селище Михалич (разкопки 1998-1999). - Годишник на Археологическия институт с музей, 1, 2001, 192-203.
М. Гюрова. Кремъчен материал от обект Саите (Чирпанско). - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 135-139.
П. Делев, А. Божкова, Д. Ботева. Надгробни могили в землището на с. Исперихово, Пазарджишко. - Rhodopica, 2002, 1-2, 123-138.
Я. Димитров. Към въпроса за водоснабдяването и водопроводната мрежа във Външния град на Плиска. - Известия на Историческия музей Шумен, 10, 2002, 104-114.
А. Димитрова-Милчева. Сандански (Свети Врач). - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България, 1. София, 2002, 269-294.
В. Динчев. Селото в днешната българска територия през ранновизантийската епоха. - В: Jubilaeus, 5. Сборник в чест на проф. М. Тачева. София, 2002, 156-163.
В. Динчев. Към историята на Nicopolis ad Istrum и неговата територия през втората половина на 5 в. - In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000). Sofia, 2002, 45-50.
В. Динчев. Рациария. - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България, 1. София, 2002, 13-28.
В. Динчев. Класификация на късноантичните градски центрове от диоцезите Тракия и Дакия - модел и интерпретация. - Годишник на Археологическия институт с музей, 1, 2001, 223-252.
В. Динчев. Към характеристиката на представителната късноантична жилищна архитектура в Тракия и Дакия. - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 206-241.
М. Долмова. Разкопки и проучвания на Царевец - 41. - Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, 17-18, 2002, 149-156.
М. Долмова. Жилищното строителство в крепостта Трапезица. - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. Велико Търново, 2002, 121-125.
М. Домарадски. Фибули в Тракия през късножелязната епоха. Тракийски тип. Част I. - Годишник Департамент археология - НБУ, 4-5, 2000, 202-224.
М. Домарадски. Фибули от Месембрия. - Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения „Проф. И. Гълъбов". Велико Търново, 2001, 479-482.
Л. Дончева-Петкова. За етническата принадлежност на някои некрополи от XI век. - В: Криптохристиянство и религиозен синкретизъм на Балканите. София, 2002, 91-95.
Л. Дончева-Петкова. За етническата принадлежност *на някои некрополи от XI век. - Годишник на Департамент* Археология - НБУ, 4-5, 2000, 343-351.
К. Дочев. Плащания със сребърни слитъци-пари в българската държава през XIV в. - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, 149-157.
К. Дочев. Ранновизантийски монети в Търново /V-VII в./. - Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, 17-18, 2002, 287-298.
Р. Иванов. Строителна керамика от долния Дунав (Улпия Ескус - Нове - Дуросторум). София, 2002.
Р. Иванов. Августа Траяна (Augusta Traiana). - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България, 1. София, 2002, 218-230.
Р. Иванов, Г. Ковачева. Улпия Ескус. - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България, 1. София, 2002, 31-58.
Р. Иванов. Immunes в римската войска. - В: Jubilaeus, 5. Сборник в чест на проф. М. Тачева. София, 2002, 173-174.
С. Иванова. Раннопалеолитни находки в Западните Родопи - Югозападна България. - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 7-34.
И. Йорданов. Печатите на Леон Дрим и византийската администрация в българските земи през XI в. - В: Сборник в чест на проф. Иван Божилов. София, 2002, 145-150.
И. Йорданов. Печат на монаха Арсений Тцамблак , намерен в България. - В: Трудове на катедрите по история и богословие към Шуменския университет, 4, 2001, 40-45
И. Йорданов. Византийски военно-административни учреждения в Созопол през IX в. - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. Велико Търново, 2002, 77-83.
И. Йорданов. Византийски печати с името на Силист-

ра. - В: 100 години исторически музей Силистра, 2002, 80-91.
Г. Китов. Александровската гробница. - Анали, 2002, 1, 50-81.
Г. Китов. Александрово - гробница-мавзолей със стенописи. - Проблеми на изкуството, 2002, 1, 15-17.
Г. Китов, Д. Агре. Въведение в тракийската археология. София, 2002.
Г. Кузманов. Римски и късноантични лампи от Рациария. - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 242-262.
К. Кънчев. Халколитният протоград Русе. - Минало, 2002, 3, 4-15.
М. Манов. Неизвестен номинал бронзова монета на скитския владетел Тануза. - Numismatica Bulgarica, 2002, 1, 15-18.
М. Манов. Още веднъж за датировката на Sylloge³, 656. - Археология, 2002, 3, 28-34.
К. Меламед. ...Обичаите на всяка поместена църква... - Из 30 правило на Шести вселенски събор"- В: Криптохристиянство и религиозен синкретизъм на Балканите. София, 2002, 35-38.
Р. Милчева. Два мъжки портрета от Долна Мизия. - Археология, 2002, 3, 43-48.
В. Нешева. Камбаните от църквата „Св. Никола" в Мелник и камбанарията на деспот Алексий Слав. - АРХ & АРТ, 2002, 16-19.
В. Нешева. Мелник - църковно-административен център на държавата на деспот Алексий Слав. - В: Криптохристиянство и религиозен синкретизъм на Балканите. София, 2002, 105-110.
В. Николов. Раннонеолитна рисувана орнаментация (Frühneolithische bemalte Ornamentik). София, 2002.
В. Николов. Антропоморфна пластика от късноneолитното селище Любимец. - Археология, 2002, 2, 25-32.
В. Николов. „Маските" от Варненския некропол. - В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения „Проф. И. Гълъбов". Велико Търново, 2001, 453-455.
В. Николов. Изобразителна дейност през халколита в Тракия. - В: Изследвания в чест на проф. Иван Маразов (Studia in honorem Prof. Ivani Marazov). София, 2002, 315-325.
В. Николов, Д. Карастоянова, М. Гюрова. Селищна могила Капитан Димитриево, Пещерско: проучване на раннохалколитния пласт. - Археология, 2002, 1, 5-19.
Л. Нинов. Остеологически изследвания на материали от крепостта Маркели. - В: История и култура на Карнобатския край, 4, 2002, 248-258.
Н. Овчаров. Тертеровци, погребани в Сръбското царство през 14 в. - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. Велико Търново, 2002, 159-167.
К. Панайотова. Поминовения усопших в некрополе Аполонии Понтийской в м. Калфата. - В: Боспорский феномен, 2. Санкт Петербург, 2002, 3-8.
Л. Перничева. Седящи женски фигурки от халколитното селище Окол глава (Гниляне), Софийско. - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 112-120.
С. Петрова. Довелт, Деултум, Девелт. - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България, 1. София, 2002, 237-250.
С. Петрова. Антични и ранновизантийски архитектурни детайли от базиликата „Св. Никола" в Мелник. - Археология, 2002, 1, 58-63.
С. Петрова. Архитектурни детайли от 1-3 в. от Деултум. - Археология, 2002, 3, 34-42.
Б. Петрунова. Битови изображения върху паметници от еврейския некропол в град Карнобат. - В: История и култура на Карнобатския край, 4, 2002, 259-272.
Х. Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI-I в. пр. Хр. София, 2002.
Х. Попов. Цедки. - В: Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999 г. София, 2002, 169-173.
Х. Попов. Строителна керамика. - В: Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999 г. София, 2002, 186-190.
Ц. Попова. Анализ на растителния материал от надгробната Дядо Минчова могила. - В: История и култура на Карнобатския край, 4, 2002, 167-170.
Ц. Попова. Палеоботанически изследвания. - В: Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999 г. София, 2002, 288-298.
Х. Прешленов. Пътят Анхиало - Марцианопол: късноантични селища и укрепления в проход Дюлино на Източна Стара планина. - В: Jubilaeus, 5. Сборник в чест на проф. М. Тачева. София, 2002, 342-347.
Х. Прешленов. Одесос. - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България, 1. София, 2002, 59-80.
Х. Прешленов. Месамбрия Понтика. - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България, 1. София, 2002, 231-236.
А. Радунчева. Неолитно селище до град Ракитово (Разкопки и проучвания, 29). София, 2002.
А. Радунчева. Организация на рудодобива и металургията в българските земи през каменно-медната епоха. - Годишник на Департамент Археология - НБУ, 4-5, 2000, 87-95.
А. Радунчева. Религиозната структура през късния енеолит. - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 78-111.
А. Радунчева. Праисторически култови места в Природопската и Родопската област. - Rodopica, 3, 2002, 1-2, 59-80.
А. Радунчева. Енеолитният храмов комплекс до с. Долнослав, Пловдивско и системата от скални светилища с праисторически културни пластове в Родопите и извън тях. - Годишник на Археологически музей Пловдив 9/1, 2002, 96-119.
А. Радунчева, В. Холевич. За някои заболявания през праисторическата епоха. - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 169-178.
А. Радунчева, Б. Холевич. *Manus vara congenital* или най-ранното семантично ниво за създаване на образа на Богинята със змиите.- Годишник на Департамент Археология - НБУ, 4-5, 2000, 169-172.
Р. Рашев. Преслав в периода до покръстването. - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. Велико Търново, 2002, 59-62.
Р. Рашев. Провадийското плато през средновековието. - Известия на Историческия музей Шумен, 10, 2002, 62-72.
Р. Рашев. Къде се е издигала първоначално Чаталарската колона. - В: Добруджа, 20, 2002, 150-157.

Р. Рашев. Комплекс находок из раскопок юртообразной постройки в Плиске. - Археология Крыма, 2002, 2, 165-169.

Р. Рашев. Множественность этнонимов - однообразие погребального обряда в степях Восточной Европы в VI-VII вв. - В: Хазары. Второй Международный коллоквиум. Тезисы. Москва, 2002, 86-87.

М. Робов. Църква № 2 и проблемът за хронологията на църковното строителство в източното подножие на Трапезица" - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, 113-119.

М. Робов. Тракийско култово съоръжение в източното подножие на Трапезица във Велико Търново - Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, 17-18, 2002, 169-178.

Н. Сираков, А. Гуадели. Праисторически кремъчни ансамбли от Разградско в колекцията на Й. Шопов. - Годишник на Археологическия институт с музей, 1, 2001, 75-94.

С. Сиракова. Праисторическа експлоатация на кремъчни находища по долините на реките Вит и Осъм, Северна България. София, 2002.

С. Сиракова, В. Митева, С. Танева. Кремъчен ансамбъл от бронзовата епоха в Централна Северна България. - Годишник на Археологическия институт с музей, 1, 2001, 179-192.

С. Сиракова, Ц. Цанова. Каменен ансамбъл от контактната зона на граветските нива IVa/IVb в пещерата Козарника. - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 35-63.

Л. Слокоска, П. Владкова, И. Църов, С. Бояджиев, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България, *1. София, 2002, 83-104.*

Л. Слокоска, Л. Стайкова-Александрова, Р. Спасов. Пауталия. - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България, 1. София, 2002, 151-168.

С. Станилов. Славяните в Първото царство. София, 2002.

С. Станилов. Хазарската теза. Проблеми на въведението в темата. - В: Българи и хазари. София, 2002, 5-28.

Н. Тонков. Геофизични изследвания. - В: Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999 г. София, 2002, 274-280.

М. Тонкова. Аристократични накити от V в. пр. Хр. в Тракия. - В: Изследвания в чест на проф. Иван Маразов (Studia in honorem Prof. Ivani Marazov). София, 2002, 494-505.

М. Тонкова. Накити с полихромна украса от V-I в. пр. Хр. - В: Известия на Народния музей Бургас (Studia in honorem Ivani Karayotov), 2002, 4, 98-113.

М. Тонкова. Новооткрит тракийски център от ранноелинистическата епоха при извора Халка Бунар в землището на с. Горно Белево (проучвания през 2000 и 2001 г.). - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 148-197.

М. Тонкова. Новооткрит тракийски център в м. Халка Бунар, с. Горно Белево, общ. Братя Даскалови, Старозагорска област. - Наше минало, 2002, 23, 5-10.

С. Торбатов. Укрепителната система на провинция Скития (края на III-VII в.). Велико Търново, 2002.

С. Торбатов. Монетната циркулация в градището край Одърци (310 г. пр. Хр. - 610 г. сл. Хр.). Велико Търново, 2002.

С. Торбатов. Късноримската баня в Добрич. - В: Научни съобщения на съюза на учените в България - клон Добрич, 4, 2002, 161-167.

С. Торбатов. Пещерите-гробници край Одърци.- Археология, 2002, 1, 43-50.

К. Тотев. Константинополски процесийни кръстове от Средновековна България. - Проблеми на изкуството, 2002, 3, 25-33.

К. Тотев. Три византийски процесийни кръста от Преслав. - Археология, 2002, 3, 57-65.

К. Тотев. Бронзовото печатче с лъвско изображение от Търново. - Известия на Регионален исторически музей ВеликоТърново, 17-18, 2002-2003. Велико Търново, 2002, 311-320.

К. Тотев. Бронзов медальон с изображение на Св. Теодор - войн. - В: Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV-XV в. (Acta muzei Varnenzei, 1). Варна, 2002, 140-143.

К. Тотев. Още веднъж за пръстена-печат на Теодор примикюр. - В: България, българите и техните съседи през вековете. Велико Търново, 2002, 224-230.

К. Тотев. Процесиен кръст от дворците в Преслав. - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, 71-76.

К. Хаджиев. За датировката на надписа от Патриаршията (Девинград) във Велико Търново. - Старобългаристика, 24, 2002, 3, 73-76.

К. Хаджиев. Надписи-графити от църквата „Св. Георги" при с. Г. Козяк, Щипско (Р. Македония). - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 347-379.

И. Щерева. Разкопките в Сливен и Карнобат и проблемът за прехода от античността към средновековието. - *Годишник на Департамент Археология - НБУ, 4-5, 2000, 290-299.*

И. Щерева. Накити от Дворцовия център на Велики Преслав. - Годишник на Департамент Археология - НБУ, 4-5, 2000, 331-342.

И. Щерева. Студия: Средновековна трапезна керамика от Сливен. - Годишник на Археологическия институт с музей, 1, 2001, 268-287.

И. Щерева, Ж. Аладжов. Разкопките в Сливен и Карнобат и проблемът за прехода от античността към средновековието. - Годишник на Департамент Археология - НБУ, 4-5, 2000, 290-300.

Й. Юрукова. Монетни находки от Копривлен. Ранни сребърни монети. - В: Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999 г. София, 2002, 244-248.

Й. Юрукова. Забележителен юбилей - 80-годишнината от основаването на Археологическия институт. - Годишник на Археологическия институт с музей, 1, 2001, 7-15.

Й. Юрукова. Монетните съкровища от селата Реселец и Ракита, Плевенско. - Годишник на Археологическия институт с музей, 1, 2001, 214-222.

Z. Aladjov. On the Importance of the Gold Coin's Hoard from Pliska. - Macedonian numizmatic rewiew, 2000, 4, 107-121.

D. Aladjova. The Coin Finds from Koprivlen. Roman and Byzantine coins. - In: Koprivlen, 1. Sofia, 2002, 259-273; 433-436.

Y. Bojadziev. Die absolute Chronologie des neo- und äneolithischen Gräberfelder von Durankulak. - In: H. Todorova. Durankulak, II, 1. Die prähistorischen Gräberfelder. Sofia, 2002, 67-80.

Y. Bojadziev. Code zu den Grabanlagen und Grabenfundender. Gräberfelder von Durankulak.- In: H. Todorova. Durankulak, II, 2. Die prähistorischen Gräberfelder. Sofia, 2002, 15-22.

J. Bouzek, L. Domaradzka, Z. Archibald. Pistiros 2. Excavations and studies. Prague, 2002.

J. Bouzek, M. Domaradzki, L. Domaradzka, V. Taneva. Fortification and Urban Planning of the *emporion* Pistiros (Adijska Vodenica). - Archeologia (Warszawa) LII, 2001, 1-12.

N. Gale, Z. Stos-Gale, A. Radunceva, I. Ivanov, P. Lilov, T. Todorov, I. Panayotov. Early Metallurgy in Bulgaria. - Годишник на Департамент Археология - НБУ, 4-5, 2000, 102-168.

I. Gatsov. Additional remarks of chipped stone industry from Troia.- In: Mauerschau: Festschrift für Manfred Korfmann, 2. Grundbach, 2002, 275-280.

V. Gerassimova. Zwei frühchristliche Stifterinschriften aus der kleinen Basilik in Plovdiv.- Archaeologia Bulgarica, 2002, 2, 77-83.

P. Georgiev. Une contribution complémentaire a l'inscription-grafiti protobulgare de Pliska.- Bulgarian Historical Rewiew, 2002, 1-2, 3-12.

S. Gorianova. Les rapports entre le pouvoir royal et ecclesiastique et leur projection dans la topographie urbaine de la capitale bulgare Tarnovgrad (13e-14e siecles). - In: Centre, Region, Periphery. Medieval Europe. Basel, 2002, 2, 120-125.

M. Gürova. Feuersteininventar aus Sondage O19 in Tell Karanovo - typologische und funktionale Analyse. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, II. Ausgrabungen in Sondage O19. Wien, 2002, 149-175.

M. Gurova. Mobilier en silex de la nécropole Dourankulak - analyse fonctionnelle. - In: H. Todorova. Durankulak, II, 1. Die prähistorischen Gräberfelder. Sofia, 2002, 247-256.

A. Dimitrova-Milceva. Nicopolis ad Istrum - Während der Spätantiken und der Frühbyzantinischen Epoche. - In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000). Sofia, 2002, 311-317.

K. Dochev. Turnovo, Sixth-Fourteenth Centuries. - In: A. Laiou (ed.). The Economic History of Byzantium, From the Seventh through the Fifteenth Century, 2. Washington, 2002, 673-678.

L. Domaradzka. Catalogue of Graffiti discovered during the excavations at Pistiros-Vetren, 1988-1998. Part one: Graffiti on imported fine pottery. - In: Pistiros 2, Excavations and Studies. Prague, 2002, 209-228; 38-43.

L. Domaradzka. Addenda ad Pistiros I: Pistiros-Vetren inscription. - In: Pistiros 2, Excavations and Studies. Prague, 2002, 339-342.

L. Domaradzka. Reflection of the idea of immortality (the Tree of Life) in Celtic, Thracian and Greek art. - In: Figuration et abstraction dans l'art de l'Europe ancienne, VIII-I s. av. J.-C. Actes du colloque international de Prague, Musée National, 13-16 julliet 2000. Prague, 2002 (Fontes Archaeologoci Pragenses, Acta Musei Nationalis, series A - Historia), 161-166.

L. Domaradzka. Pistiros and its Contribution to Classical Greek Epigraphy. - В: Изследвания в чест на проф. Иван Маразов (Studia in honorem Prof. Ivani Marazov). София, 2002, 294-306.

L. Domaradzka, J. Bouzek. More than 300 talents from the emporia for Kersobleptes (with reference to Demosthenes, Against Aristocrates 110). - In: Proceedings of Eighth International Congress of Thracology „Thrace and the Aegean", Sofia-Yambol, 25-29 September 2000, 1. Sofia, 2002, 391-397.

M. Domaradzki. An Interim Report on Investigations at Vetren-Pistiros, 1995-1998, with pl. 1-8. - In: Pistiros 2. Excavations and studies. Prague, 2002, 11-30.

M. Domaradzki. Grey pottery from Pistiros, Part 1. - In: Pistiros 2. Excavations and studies. Prague, 2002, 189-208.

M. Domaradzki. La production de fibules à Pistiros.- In: Pistiros 2. Excavations and studies. Prague, 2002, 249-254.

G. Kabakchieva. Die frühroemische Militärgeschichte der Provinz Moesia an der Unteren Donau. - In: Jahresbericht der Gesselschaft pro Vindonissa. Windisch, 2001, 3-8.

K. Karadimitrova. Schielbuckel mit eingepunzten Inschriften aus Karaagac, Bulgarien. - Instrumentum, 2, 2002, 13-14.

K. Karadimitrova. Inscriptions and Society.- In: Maritsa-Iztok. Archaeological Research, 6. Radnevo, 2002, 163-165.

M. Lichardus-Itten, J.-P. Demoule, L. Perniceva, M. Grebska-Kulova, I. Kulov. The site of Kovacevo and the Beginnings of the Neolithic Period in Southwestern Bulgaria. The French-Bulgarian excavations 1986-2000. - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus u. V. Nikolov (Hrsg). Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, 99-158.

M. Manov. New Types of Bronze Coins of the Scythian Kings Charaspes and Akrosas. - Annotazioni Numismatiche, 46, 2002, 1078-1082.

M. Manov. Who Was Rhascuporis, Killed in 11 B.C. - In: Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology „ Thrace and the Aegaean", Sofia-Yambol, 25-29 September 2000, 2. Sofia, 2002, 627-631.

R. Nenova-Merdjanova. Bronze Production of Pautalia. - In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000). Sofia, 2002, 378-382.

V. Nikolov. Stratigraphie, Baureste und Periodizierung der Kulturschichten. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, II. Ausgrabungen in Sondage O19. Wien, 2002, 7-13.

V. Nikolov. Der Keramikkomplex aus Horizont VII (Schichtenfolge Karanovo II-III). - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, II. Ausgrabungen in Sondage O19. Wien, 2002, 15-28.

V. Nikolov. Keramikkomplex aus den Horizonten VI-IV (Schichtenfolge Karanovo III). - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, II. Ausgrabungen in Sondage O19. Wien, 2002, 29-56.

V. Nikolov. Keramikkomplex aus Horizont III (Schichtenfolge Karanovo III-IV). - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, II. Ausgrabungen in Sondage O19. Wien, 2002, 57-82.

V. Nikolov. Neolithic cult assemblages from the Early Neolithic settlement at Slatina, Sofia. - In: P. Biehl, F. Bertemes, H. Meller (eds). The Archaeology of cult and religion. Budapest, 2001, 133-137.

V. Nikolov. Slatina-Sofia: Data on the early farming cult. - In: Festschrift für Gheorghe Lazarovici. Zum 60. Geburtstag. Timişoara, 2001, 19-31.

V. Nikolov. Die wichtigsten Siedlungen der Perioden Karanovo I-V. - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus u. V. Nikolov (Hrsg). Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, 85-94.

V. Nikolov. Problems of cultural development and chronology of the Early Neolithic in West Bulgaria. - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus u. V. Nikolov (Hrsg). Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Saarbrücker

Beiträge zur Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, 159-163.
V. Nikolov. Nochmals über die Kontakte zwischen Anatolien und dem Balkan im 6. Jt. v. Ch. - In: Mauerschau: Festschrift für Manfred Korfmann, 2. Grundbach, 2002, 673-678.
V. Nikolov. Culture matérielle et systèmes religieux, mithologiques et cultuels de la préhistoire tardive sur les terres bulgares. - In: L'or des Thraces. Trésors de Bulgarie. Bruxelles, 2002, 47-51.
V. Nikolov. Die bulgarische Archäologie im letzten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts. - In: P. Biehl, A. Gramsch, A. Marciniak (Hrsg.). Archaeologien Europas/Archaeologies of Europe. Geschichte, Methoden und Theorien/History, Methods and Theories. Münster, New York, München, Berlin, 2002, 303-307.
V. Nikolov, E. Sirakova. Zwei frühneolithische Wohnhäuser aus Slatina-Sofia. - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus u. V. Nikolov (Hrsg). Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, 165-189.
L. Ninov. Archälogische Untersuhungen. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, II. Ausgrabungen in Sondage O19. Wien, 2002, 187-195.
N. Ovcharov. Perpericon. The Holly City of the Thracians. - Window of Bulgaria, 2002, 1, 108-113
L. Perniceva. Die prähistorische Siedlung Balgarcevo, Kreis Blagoevgrad. - In: : M. Lichardus-Itten, J. Lichardus u. V. Nikolov (Hrsg). Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, 271-324.
S. Petrova. The Capital of Roman-Ionic order from Deultum. - In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000). Sofia, 2002, 361-362.
T. Popova. Studies of carbonised vegetation remains from Pistiros. - In: Pistiros 2. Excavations and studies. Prague, 2002, 289-299.
T. Popova. Palaeoetnobotanical and anthrocological analysis from Roman town Nicopolis ad Istrum and Dichin hillfort (Roman aqueduct) Nort Bulgaria. - In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26 - 30 July 2000). Sofia, 2002, 59-69.
C. Preshlenov. Urban Spaces in Odessus (6th C BC - 7th C AD). - Archaeologia Bulgarica, 2002, 3, 13-43.
C. Preshlenov. Odessus - a Geostrategic Regional Center in Moesia Inferior. (Geographical and Economic Aspects). - In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26 - 30 July 2000). Sofia, 2002, 237-244.
A. Raduncheva. Eine neolitische Siedlung am Ufer der Marica bei Simeonovgrad. - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus u. V. Nikolov (Hrsg). Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, 225-244.
B. Russeva. Les philippes et les alexandres d'or en Thrace Ancienne. - In: Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology "Thrace and the Aegean". Sofia-Yambol, 25-29 September 2000, 2. Sofia, 2002, 501-512.
N. Sirakov. Flint artefacts in Prehistoric Grave-Good Assemblages from the Durankulak Necropolis. - In: H. Todorova. Durankulak, II, 2. Die prähistorischen Gräberfelder. Sofia, 2002, 213-246.
L. Slokoska. A century of archaeological excavation in Nicopolis ad Istrum - In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000). Sofia, 2002, 9-13.
S. Stanilov, F. Daim. Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Innsbruck, 2000 - Археология, 2002, 1, 71-73.
T. Stoytchev. Rock Art Images: an Attempt for General Typology.- Годишник на Археологическия институт с музей, 1, 2002, 291-326.
T. Stoytchev, N. Spassov, G. Markov. Rock Art: Probable Existence of the Elephant (Elephas) in Central Arabia at the End of the Pleistocene.- Годишник на Археологическия институт с музей, 1, 2002, 70-77.
T. Stoytchev, N. Spassov, I. Dimitrova. Rock Art: Probable Existence of the Merck's Rhinoceros in Early Bronze Age Southwest Sweden. - Годишник на Археологическия институт с музей, 1, 2002, 129-134.
H. Todorova, T. Dimov, J. Bojadziev, I. Vajsov, K. Dimitrov, M. Avramova. Katalog der prähistorischen Gräber von Durankulak. - In: H. Todorova. Durankulak, II, 2. Die prähistorischen Gräberfelder. Sofia, 2002, 31-87.
H. Todorova, T. Dimov, J. Bojadziev, I. Vajsov, K. Dimitrov, M. Avramova. Bulgarische Zusammenfassung des Katalogs. - In: H. Todorova. Durankulak, II, 2. Die prähistorischen Gräberfelder. Sofia, 2002, 89-225.
H. Todorova, K. Dimitrov, I. Vajsov. Liste der Gräber in chronologischer Reihenfolge. - In: H. Todorova. Durankulak, II, 2. Die prähistorischen Gräberfelder. Sofia, 2002, 137-147.
M. Tonkova. Classic Jewellery in Thrace - origin and development, archaeological context. - Talanta, 32-33 (2000-2001), 277-288.
M. Tonkova. Metal ornaments of the Late Iron Age and the early Roman Imperial Period from the site of Koprivlen. - In: Koprivlen, 1. Sofia, 2002, 197-208.
M. Tonkova, S. Savatinov. 2001. Thracian Culture of the Late Iron Age. - In: Maritsa-Iztok. Archaeological Research, 5. Radnevo, 2001, 95-127.
S. Torbatov. APHRODISIAS - APHRODEISION - APHRODISION. - In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo, 26-30 July 2000). Sofia, 2002, 260-264.
S. Torbatov. Pondurile magistratului HPA reatribuite cetății Dionysopolis. - In: Simpozion de numismatică organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476-2001). Chișinău, 13-15 mai 2001. București, 2002, 9-16.
K. Totev. Two Byzantine Signet Rings from Bulgaria. - In: W. Seibt (ed.). Studies in Byzantine Sigillography. Washington, 2002, 7, 11-19.
L. Vagalinski. Arenas of Roman Thrace. - In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000). Sofia, 2002, 279-289.
I. Vajsov. Das Grab 982 und die Protobronzezeit in Bulgarien. - In: H. Todorova. Durankulak, II, 1. Die prähistorischen Gräberfelder. Sofia, 2002, 159-176.
I. Vajsov. Die Idole aus den Gräberfeldern von Durankulak. - In: H. Todorova. Durankulak, II, 1. Die prähistorischen Gräberfelder. Sofia, 2002, 257-266.
I. Vajsov. Rekonstruktion der Totenlage aufgrund des Codes. - In: H. Todorova. Durankulak, II, 2. Die prähistorischen Gräberfelder. Sofia, 2002, 23-29.
P. Vladkova. The Earliest Nicopolis ad Istrum. - In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000). Sofia, 2002, 30-34.
I. Yordanov. Preslav. - In: A. Laiou (ed.). The Economic

History of Byzantium, From the Seventh througt the Fifteenth Century, 2. Washington, 2002, 667-671.

I. Yordanov. Byzantine Lead Seals from the Stronghold near Dobri Dol, Plovdiv, Region. - Revue numizmatique, 157, 2001, 443-469.

I. Yordanov. Byzantine Lead Seals from the Village of Melnitsa (district of Elkhovo, Bulgaria). - Studies in Byzantine Sigilography, 2002, 7, 21-57.

Катедра по археология в СУ „Св. Климент Охридски"

Л. Гетов. NARKISSOS ZENWNOS PERINOIOG - Архитект или скулптор? - В: Jubilaeus, 5. Сборник в чест на проф. М. Тачева. София, 2002, 109-110.

К. Лещаков. Спасителни разкопки на светилището „Черна гора 1". Предварителни резултати. - Известия на Старозагорския исторически музей, 1, 2002, 19-44.

К. Рабаджиев. Елински мистерии в Тракия (опит за археологически прочит). София, 2002.

К. Рабаджиев. Орфей в Хадес. - В: Jubilaeus, 5 . Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева, 2002, 348-354.

К. Рабаджиев. Херакъл - бог или херой? (към интерпретацията на мита, образа и култа). - В: Изследвания в чест на проф. Иван Маразов (Studia in honorem Prof. Ivani Marazov). София, 2002, 86-94.

Т. Стоянов. Гетската държава - средата на IV - средата на III в. пр. Хр. - В: Конференция „Държавността в историята". София, 2001, 169-188.

K. Dimitrov, I. Vajsov. Liste der Graber nach Grabnummern. - In: H. Todorova. Durankulak, II, 2. Die prähistorischen Gräberfelder. Sofia, 2002, 126-136.

K. Dimitrov, I. Vajsov. Verzeichnis der Tableaus. - In: H. Todorova. Durankulak, II, 2. Die prähistorischen Gräberfelder. Sofia, 2002, 148-149.

K. Leshtakov. Some suggestions regarding the formation of the 'Thracian religion'. - In: Reports of Prehistoric Research Projects, 2001, 5. Salt Lake City, 2002, 19-51.

K. Leshtakov, T. Russeva-Kancheva, S. Stoyanov. Prehistoric studies. Settlement sites. - In: Maritsa-Iztok. Archaeological Research, 5. Radnevo, 2001, 15-68.

K. Leshtakov. Galabovo Pottery and a new synchronization for the Bronze Age in Upper Thrace with Anatolia. - Anatolica, 28, 2002, 171-211.

K. Rabadjiev. Localization of Orphic myth in Thrace.- In: Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology „ Thrace and the Aegean", Sofia-Yambol, 25-29 September 2000, 2. Sofia, 2002, 857-860.

T. Stoianov. The Getic Capital at Sboryanovo (NE Bulgaria). - In: G. R. Tsetskhladze, J.G. de Boer (eds.) Black Sea Region in the Greek, Roman and Byzantine Periods. Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society, 32, 2000-2001. Talanta, 2002, 207-221.

N. Teodossiev. ΚΟΤΕΟΥϹ ΗΛΙΟΥ and ΚΟΤΕΟΥϹ ΜΗΤΡΟϹ ΟΡΕΑϹ - Hermes 129/2, 2001, 279-283.

Катедра по археология във ВТУ „Св.Св. Кирил и Методий"

Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI-XIII в. от територията на днешна Югоизточна България. Раднево, 2002.

Б. Борисов. Икономиката на Североизточна Тракия през XI-XII в. (по археологически данни). - Известия на Старозагорския исторически музей, 1, 2002, 99-122.

И. Дончева. Жертвеник на Зевс от с. Дриново, Търговищко. - В: Изследвания в чест на проф. д-р Иван Маразов. (Studia in honorem Prof. Ivani Marazov). София, 2002, 568-570.

И. Дончева. Античната крепост „Ковачевско кале". - In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000). Sofia, 2002, 220-228.

И. Дончева. Култът към Атина в Никополис ад Иструм. - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, 39-45.

И. Дончева. Иконографски особености на изображенията на Атина върху оброчни релефи от Мизия и Тракия. - Археология, 2002, 3, 18-27.

И. Дончева. Митът за Асклепий в античната литература. - В: Societas Classica. Общото и специфичното между цивилизациите на Гърция, Изтока и Рим. Велико Търново, 2002, 84-96.

И. Дончева. Култът към Хермес на територията на Никополис ад Иструм. - Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, 17-18, 2002, 215-227.

Р. Костова. Манастирът в Тузлалъка, Преслав: нов поглед.- Археология, 2002, 2, 13-25.

Б. Лилова. Керамика на колело от V-III в. пр. Хр. от тракийското селище на хълма Царевец. - Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, 17-18, 2002, 157-169.

Т. Овчаров. Средновековните манастири в археологическата карта на Великотърновския край. - В: Търновска школа, 7. София, 2002, 669-683.

Т. Овчаров. Средновековни обекти в Златаришка община. - В: Състояние и проблеми на българската ономастика, 6. Велико Търново, 2002, 303-306.

Т. Овчаров. Археологически доказателства за бита на обитателите на средновековния Никопол (XII-XIV в.). - Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, 17-18, 2002, 283-286.

К. Попконстантинов. Оловен амулет с апокрифен текст от Варненския музей. - В: Търновска книжовна школа. Велико Търново, 7, 2002, 283-287.

К. Попконстантинов. Р. Костова. Скрипторият в Равненския манастир: още веднъж за украсата на старобългарските ръкописи от IX-X в. - В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. София, 2002, 719-726.

С. Чохаджиев. Нови проучвания на селищната могила при с. Хотница, Великотърновска област през 2000 г. (Предварително съобщение). - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, 27-32.

С. Чохаджиев. Бележки върху неолитизацията на Българските земи. - Годишник на Археологически музей Пловдив, 9/1, 2002, 15-21.

С. Чохаджиев. Археологически паметници от Кюстендилско, 1. Археологически паметници от Кюстендилското Краище. Велико Търново, 2002.

I. Donceva. Le syncrétisme d'Asclépios avec le Cavalier Thrace. - Kernos, 15, (Actes du VIIIe colloque du CIERGA: "Religion et rationalité en Grèce ancienne", tenu a Rhodes en mai 2001). - Liège, 2002, 317-324.

R. Kostova. Monasteries in the centers, monasteries in the periphery: featuring monastic sovereignty in early medieval Bulgaria. - In: Medieval Europe Basel 2002. Center, Region,

Periphery. 3d International Conference of Medieval and Later Archaeology, 1. Tubingen, 2002, 504-510.
K. Popuonstantinov. R. Kostova. The five-aisled basilica at Draganovets, Turgovishte district in late antique settlement structure of the region. - In: The Roman and the Late Roman City. International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000). Sofia, 2002, 228-237.

Събрала и подготвила за печат:
Мария Гюрова

Защитени дисертации

Милена Петрова. Обработената кост в българските земи през XI-XIV в. Технологии и разпространение

Представеният труд се състои от увод, четири глави, заключение и 77 табла с илюстрации. Целта му е да бъде разгледана обработката на кост през един по-слабо анализиран досега период - византийското владичество и по време на Второто българско царство. При това М. Петрова прилага комплекс от методи - трасологически и типологически анализи, както и твърде важните остеологически изследвания на материала.

В увода авторката формулира основните параметри на проучването си - хронологически обхват, задачи и методи на изследването, като отчита изключителната сложност за точна датировка на паметниците.

Първата глава на дисертацията представя изворите относно материалите от кост. Тук са анализирани подробно осем ръкописа от западни средновековни автори - Лукски ръкопис, „Опити върху боите", „Малък ключ за живописта", Страсбургски ръкопис и др., създавани през VIII-XV в. и съдържащи данни за производството на костени изделия. Направен е обстоен преглед и на изследванията на българските учени по темата, като са отчетени някои слабости - обикновено костените изделия биват разглеждани като дял от монографичните издания на материалите от дадено селище.

Следващата глава е посветена на самата обработка на костения и роговия материал. При това в началото М. Петрова представя цялостна характеристика на суровинната база. Доказва, че през разглеждания период е доминирала употребата на кости от домашни животни, както и на еленови рога. След това тя се спира подробно на технологичните процеси при обработката на материала: омекотяване, нарязване, струговане, обелване, заглаждане, пробиване на отвори, както и на някои начини на монтаж и декорация на изделията. Описани и илюстрирани са и използваните при тези операции инструменти - трион, нож, длето, рукан и пила. Приведени са доказателства за употребата на свредел и струг в костообработката през периода. Разгледана е и декорацията на костените изделия през XI-XIV в., като специално внимание е отделено на инкрустацията, полирането и обмазването с орехово и ленено масло.

Трета глава представя подробна класификация на предметите от обработена кост. На практика това е първият по-сериозен опит за класификация на находките, произхождащи от различни центрове. Групирането е извършено на базата на предназначението им - те са разделени в три групи: предмети, свързани с домашния бит, детайли към въоръжение или снаряжение и предмети, свързани с култа. Сред находките от първата група са дефинирани и отделни видове: шила, прешлени за вретено, гребени, копчета, както и детайли за изработка на текстилни изделия и игленици. Твърде голямо е видовото разнообразие и сред втората група - тук са разграничени апликации към калъф за лък, предпазни пръстени за стрелба с лък, върхове на стрели, кистени и др., за чието разпространение в българските земи спомагат нашествията на късните номадски племена. По-слабо са представени костените предмети на култа - амулети, обкови за жезъл и др.

Четвърта глава проследява разпространението на костените предмети в българските земи през XI-XIV в., като е отчетена известна неравномерност в този процес - той е по-слабо изразен в Източните Родопи, където липсват големи градски центрове. Авторката анализира и характера на самото производство - някои от изделията като стругованите копчета и по-сложните гребени са внос от византийски ателиета. Специално внимание е обърнато на пластините към колчан за стрели от Мадара, Шумен, Червен, Велико Търново, сходни с произвежданите през XI-XIV в. колчани в градовете на Златната орда.

М. Петрова анализира спецификите на домашното и на специализираното костопроизводство, засвидетелствано чрез работилницата в Диногеция (XI в.) и двете ножарски работилници във Велико Търново (XIII-XIV в.). Тези наблюдения я водят до извода, че обработката на кост в българските земи е била практикувана сезонно, или е била съчетавана с други производства. Новите материали от хълма Царевец според нея свидетелстват и за потомствено предаване на знания и умения сред майсторите.

В заключението са очертани основните аспекти в обработката на кост: появата на силно византийско влияние след нач. на XI в. и извършения чрез него пренос на съхранените от Империята антични традиции в българските земи.

Приноси на дисертацията са: подробната систематизация на данните за обработката на кост през XI-XIV в., пълното представяне на технологичния процес с неговите подетапи (на базата на ок. 1000 находки). При това е разгледана не само елитарната, но и масовата византийска продукция, оказала силно влияние върху местните традиции.

На 22. 05. 2003 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната степен „доктор".

Валери Григоров. Метални накити от средновековна България - VII-XI в. (диадеми, огърлици, торкви, пръстени, гривни)

Дисертационният труд се състои от увод, три глави, заключителна част и богат илюстративен материал от 192 страници.

В уводната част В. Григоров прави твърде интересна философско-историческа характеристика на накитите като извор за формиране на естетическите вкусове на дадено общество. Разглежда ги и като свидетелство за развитието на дипломатическите отношения, търговията и обредната система. Целта му тук е да бъде изяснен генезисът и да се проследи развитието на различните видове накити за украса на тялото, както и да бъде представена тяхна пълна типология.

Първа глава е посветена на накитите за глава - диадеми и обеци. Според В. Григоров диадемите могат да бъдат обособени в две основни групи: метални обръчи от тел и диадеми-прочелници, съставени от метални плочки, прикрепени към лента. Първите доминират предимно в гробовете на млади жени и деца и според него този факт е свързан с изпълнението на обичая „погребение-сватба". Диадемите-плочки са по-луксозни и свидетелстват за висок социален статус. По-различен характер имат т.нар. диадеми-корони, изображение на които се вижда върху златния печат на цар Симеон. Според автора такава диадема са образували и петте плочки от Преславското златно съкровище. Обеците имат най-масово разпространение сред накитите. В. Григоров ги обособява в 9 типа. Те се откриват сравнително рядко в езическите некрополи (2-6%). С развитието на ювелирството през IX-X в. носенето на накити постепенно се масовизира. Отделно от останалите видове, поради тяхната луксозност и изключително качество, са разгледани обеците от Преславското съкровище.

Във втора глава подробно са анализирани накитите за шия. Торквите били изработвани от дебела бронзова или сребърна тел и вероятно били носени при по-особени случаи - инициационни обреди. Използвани са предимно през езическия период. Особено място сред накитите заемат огърлиците. Металните мъниста за тях са били от мед или бронз, декорирани с геометрични фигури. В. Григоров отчита спецификата в некрополите да се поставя само част от огърлицата. Авторът разглежда и изработката на висулките, които се поддават по-трудно на единна класификация (с изключение на висулките-луни). Приведени са интересни аналози от дн. Румъния и Сърбия, както и сфрагистични източници, свързани с тези паметници.

Трета глава предствя накитите за ръце. Сред тях с най-голямо разнообразие се отличават пръстените, разпределени в 15 основни типа. Количеството на пръстените се увеличава значително след покръстването, за да достигне разцвета си през X-XI в. През XI в. те вече са масивни, с лята плочка, или имат гнездо за инкрустация на камък или стъкло. Освен утилитарната, авторът е разгледал и тяхната апотропейна функция. Гривните са разграничени в осем основни типа. В технологично отношение те биват: лети; ковани или направени от усукана тел. Били са използвани единствено от жени. През християнския период се отчита навлизането на много образци от Византия, а разцвета в производството е през X-XI век.

Заключителната глава, която впрочем е доста обемиста, обобщава данните от изследването. Според В. Григоров по-богатите на находки гробове са принадлежали на млади жени и вероятно олицетворяват обичая погребение-сватба. Хронологически металните накити се обособяват в два периода - езически и християнски. Малкото количество накити от езическите некрополи свидетелства за ограничените икономически възможности на населението по Долен Дунав. Вероятно през периода VII-VIII в. е съществувал и проблемът със суровините - липса на цветни метали. Едва от началото на IX в. количеството на накитите започва рязко да се увеличава. От този момент в ювелирното производство по българските земи навлизат и някои аварски и византийски тип накити. Дисертантът отделя специално внимание на съкровището от Брестовац (златна обеца и пръстен с гравирана плочка), което според него има български характер. Интересен е и направеният анализ на християнските некрополи Долни Луковит - 1, Галиче, Градешница, Букьовци и Вълчедръм, с открити в тях ранновизантийски накити. Значително количество от тези накити има и в отвъддунавските некрополи Обиршиа Ноуа, Изворул и Султана. Според В. Григоров тези бижута може би са принадлежали или са били дело на пленниците от българо-византийските войни от 812-814 г.

Християнският период се характеризира с навлизането на нови технологични тенденции, предимно с византийски произход. Ювелирните ателиета били разположени по течението на Дунав и в градските центрове на Северна България - Плиска, Преслав, Одърци, Силистра, Галиче, Диногеция и др. Специално внимание е отделено на Преславското съкровище, като според автора при стилистиката и обработката на използвания за него емайл се забелязва византийско влияние. Възможно е обаче то да е било създадено и в някое от царските ателиета на Преслав. В края на X-XI в. вече се появяват нови типове бижута, бележещи началото на нова фаза в производството на металните накити.

Приноси на дисертацията са: разработването на подробна типология на най-масовите метални накити; направено е картиране на находките както от старобългарската територия, така и от съседни зони; преосмислена е датировката на група некрополи, намиращи се западно от р. Искър.

На 22. 05. 2003 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната степен „доктор".

Мария Узунова

The journal is published four times a year. It publishes papers and reports about archaeological sites and materials concerned with excavations in Bulgaria, as well as papers on problems of more general concern in the field of prehistory, antiquity and medieval archaeology, numismatics, sphragistics and epigraphy. The journal also presents concise information about important new finds and acquisitions of Bulgarian museums, book reviews, comments on temporary or permanent archaeological exhibitions, scientific life and news. Papers are published in Bulgarian, with a summary in English.

Notes for contributors

Papers should not exceed 36000 characters (20 standard typescript pages), including notes and bibliography.

References are to be made according to the so-called Oxford system. They are placed in brackets in the text and contain: author's surname, space, year of publication, comma, page(s) or illustration(s); e.g. (Бонев 1998, 74), (Ivanova 1997, 5-14), (Игнатов 2000, обр. 4), (Hiller 1993, Abb. 8-10). The list of literature referred to is placed at the end of the text. It begins with the titles in Cyrillic alphabet, followed by those in Roman alphabet. Titles in other alphabets close the list. Transcription is allowed of titles in rare alphabets into Roman. The publications of each group are arranged in ascending alphanumeric order. In case of more than one publication of particular author in particular year and alphabet, small Cyrillic or Roman letters (*а, б, в* etc. or *a, b, c* etc.) are attached without space to the year of publication. Titles of periodicals are not abbreviated. If a monograph has been published in a series, the name and volume of the series are placed in brackets immediately after its title. If a paper referred to has appeared in a collection of studies or in a volume which forms part of a particular series, the title of the latter is preceded by "- B:" or "- In:", and followed by the other necessary information; e.g.:

Childe 1929: V. G. Childe. The Danube in Prehistory. Oxford, 1929.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. The Azmak Mound in Southern Bulgaria. - Antiquity, 39, N153, 1965, 6.

Velkov 1952: I. Velkov. Der Fels im Kultus der Thraker. - In: Festschrift Rudolf Egger, I. Klagenfurt, 1952, 28-36.

Explanatory texts and remarks are given as footnotes.

Illustrations (graphic representations of good quality or black-and-white photographs) should be in judicious numbers. Everywhere in the text they are marked as "Figures" (Fig.). All of them are to be numbered with Arabian figures on the back side. An arrow on the same side points the top end. The texts to illustrations should be plain and informative. Representation of linear scale is desirable. Graphic illustrations should not exceed A4 format and should be susceptible to reduction. The maximum size of photographs is 13 by 18 cm. The components of compound illustrations are numbered with Arabic figures.

Summaries of papers and reports should be at the most informative and their length should form about one eighth of the original text.

Manuscripts are delivered on a diskette, in any WinWord version, together with a print and the illustrations. Special signs and symbols, if any, are to be inserted in the print and marked in colour. Only manuscripts in full completion are accepted.

The annual subscription for **Arheologia** is $33 US for all countires, including postage. The subscription price must be paid in advance to: Biochim Commercial Bank, Bulgaria, Sofia 1000, 12 Batenberg Str., Batenberg Branch, Swift Code 66084219, BIN 7308000000, Bank Account No. 3010043108 - Institute of Archaeology with Museum, Journal Arheologia.